

T.C.

KIRIKKALE ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI

TARİHSEL SÜREÇ İÇİNDE

TÜRKİYE’NİN ORTADOĞU POLİTİKASI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

FERHAT DURMAZ

DANIŞMAN

YRD. DOÇ. DR. MUSTAFA ALBAYRAK

KIRIKKALE-2016

KİŞİSEL KABUL

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “Tarihsel Süreç İçinde Türkiye’nin Ortadoğu Politikası” adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve faydalandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak faydalanılmış olduğunu beyan ederim.

28.01.2016

Ferhat Durmaz

ÖNSÖZ

Türkiye'nin içerisinde bulunduğu stratejik bölgelerden biri olan Ortadoğu ile bağlantısı her zaman için büyük bir önem arz etmiştir. Bu durum bölgeye yönelik olumlu bir perspektife sahip olunan dönemler için geçerli olmasının yanında aynı zamanda bölgeye olumsuz anlamlar yükleyen dönemler içinde geçerlidir. Zira böylesi bir bakış açısı bile bölgeyi belli değerler üzerinden okuyan, ona belli bir nitelik atfeden ve dolayısıyla bölgeyi farklı bir bakış açısıyla önemseyen bir yaklaşımın ürünüdür. Olumlu ve olumsuz Ortadoğu bağlantısının önem arz eden bu niteliği Türk dış politikasının Ortadoğu gündeminin değişik düzeylerde yoğun olmasını beraberinde getirmiştir. Bu yoğunluğu oluşturan ilişkilerin niteliği ya da görünümü her zaman için önem arz eden bir nitelikte olmuştur.

Türkiye-Ortadoğu ilişkilerinin niteliği her zaman için aynı düzeyde olmamıştır. Bunda Türkiye'de iktidarda bulunan hükümetlerin bölgeyi algılayış şekli, bölgeye yönelik geliştirdikleri vizyon ve bu vizyonu oluşturan liderlerin kişisel özellikleri, ideolojik unsurlar gibi faktörler oldukça etkili bir rol oynamıştır. Bunun yanında Türkiye'nin dış politika alanında, ABD ve AB ile ilişkilerde yaşanan olumsuzluklar gibi, yaşanan gelişmeler, uluslararası alanda ortaya çıkan durum ve özellikle Ortadoğu bölgesel sisteminde yaşananlar bu bölgeye yönelik vizyonun şekillenmesinde önemli rol oynayan diğer faktörler olmuştur. Bu bağlamda, bu çalışma Türkiye'de uluslararası ilişkiler literatüründe son derece popüler olan ve bu bağlamda sayıca fazla çalışmalar yapılan Türkiye-Ortadoğu ilişkileri alanına mütevazı bir katkı yapmayı amaçlamaktadır.

Çalışmam boyunca sağladığı desteklerden dolayı danışmanım Yrd. Doç. Dr. Mustafa Albayrak'a ve Kırıkkale Üniversitesi Uluslararası İlişkiler bölümü öğretim üyelerine teşekkür ederim. Bunun yanında bu çalışmanın yazarı, tezinin yazılması

sürecinde materyal olarak büyük destek aldığı Milli Kütüphane ve Kırıkkale Üniversitesi Rauf Denktaş Merkez Kütüphanesi çalışanlarına teşekkürlerini belirtmekten mutluluk duymaktadır. Elbette ki; bu çalışmanın yazılması sürecinde akademik alandaki yardımların yanında manevi anlamdaki yardımların payı da büyük olmuştur. Bu bağlamda başarı ve başarısızlıklarında yanımda olan, ilmi kaygılarımı anlayan, ufkumu genişletici imkanlar sağlayan ve her şeyden önemlisi beni sürekli destekleyen aileme sonsuz teşekkürlerimi ve şükranlarımı sunarım.

Ferhat Durmaz, Şubat 2016, Kırıkkale

ÖZET

Durmaz, Ferhat, Tarihsel Süreç İçinde Türkiye'nin Ortadoğu Politikası, Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale, 2016.

Dış politikanın Ortadoğu boyutuna cumhuriyetin ilk döneminde özel bir önem atfedilmemiş ve ilişkiler düşük düzeyde kalmıştır. Menderes döneminde bölgeye Batının çıkarlarını gerçekleştirmek adına yaklaşılmış, bu ise uygulamada oldukça olumsuz sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Bu olumsuz sonuçları giderme ve bölge devletlerinin desteğine ihtiyaç duyma 1960-1980 arası dönemde bölgeye yönelik yaklaşımı şekillendirmiş, bir zorunluluk sonucu ortaya çıkan bu durum olumlu sonuçları beraberinde getirmiştir. Benzer bir nitelik 12 Eylül darbesi döneminde de görülmüştür. 1983'te iktidara gelen Özal, bölge ile Türkiye arasındaki bağlara pozitif bir nitelik yüklemiş, Batı-Doğu ekseninde bölgeyi Türk dış politikası için olumlu bir şekilde değerlendirmiş ve ekonomik çıkar bağlamında bölgeye yönelik bir yaklaşıma sahip olmuştur.

Koalisyonlar döneminde(1991-2002), bölgeden algılanan tehdit yaklaşımın niteliğinin güvenlik olmasına neden olmuş, bunun yanında bu dönem niteliklerin dikkate alınmadığı, bölgeden uzaklaşmaya başlandığı ve belirsizlik unsurlarının olduğu bir dönem olmuştur. Ecevit ve Cem'in bölgeyi önemseyen, işbirliği arzusunda olan ve Türkiye'ye belli bir rol atfeden yaklaşımına rağmen bu dönemdeki ilişkilerin genel niteliği ve sonuçları olumsuz bir yönde olmuştur.

AKP iktidarı döneminde, Türkiye'nin Ortadoğu'ya yönelik yaklaşımı belli bir vizyon dahilinde gelişmiştir. Bu vizyon; Türkiye'nin bölgeye uyum sağlayabilmesini, genelleyici, yüzeysel ve olumsuz yaklaşımlardan kaçınılmasını, özerk bir dış politika anlayışıyla hareket edilmesini, özgürlük ve güvenlik dengesinin uygulanabilmesini,

komşularla sorunların sıfıra indirilmesini, ilişkilerin karşılıklı bağımlılığa yol açacak şekilde geliştirilmesini, bununda yeni diplomatik üslup ve ritmik diplomasi bağlamında yapılmasını öngörmektedir. Bölgeyi önemseyen bir yaklaşımın ürünü olan bu anlayışla uygulamada olumlu sonuçlar alınmıştır. Bununla birlikte, 2011 yılında başlayan Arap Baharı ile birlikte Türkiye-Ortadoğu ilişkilerinde yakalan pozitif ivme düşüşe geçmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Ortadoğu, Devamlılık, Değişim.

ABSTRACT

Durmaz, Ferhat, Turkey's Middle East Policy in the Historical Process, Master Thesis, Kırıkkale, 2016.

An exclusive importance was not attributed to the Middle East aspect of foreign policy in the early years of republic and relationships remained lowly. In Menderes period, the approach toward region aimed to realise the interests of the West and this caused rather unfavorable consequences to emerge. Eliminating those unfavorable consequences and the need to acquire region's states' help shaped the approach toward region, in between 1960 and 1980 period, and this condition, which emerged as an obligation, brought favorable consequences with it. Another similar attribution has been seen in the period of September 12 military coup, too. Özal, who came to power in 1983, approached the region as a part of sense of belonging, assigned a positive meaning to the connections between the region and Turkey, assessed the region in a positively manner for Turkish Foreign Policy in the West-East axis and had an understanding related to the region, concerning economic interest.

In the term of coalitions(1991-2002), the sense of threat which was perceived from the region caused the approach to be one focusing on security. In addition, this term was one that disregarded qualities, and one that witnessed a detachment from the region and included obscurities. Despite Ecevit and Cem's caring attitude towards the region, and their intents to collaborate and set Turkey on a certain path, the overall quality and consequences of the term were negative.

During AKP term, Turkey's approach towards Middle East improved significantly in line with a certain vision. This vision envisaged; the adaptation of Turkey to the region, the avoidance of generalizing, shallow, and negative approaches,

the will to act with an autonomous foreign policy, the aim to realize freedom and security equation, the intent to experience zero issues with neighbour states, the improvement of the relations within the scope of mutual dependency, and realizing all these within the context of the new diplomatic tone and rhythmic diplomacy. As a result of this attitude, which cared for the region, positive results have been obtained. However, with Arab Spring, which started in the 2010s, the nature of Turkey-Middle East relations will be damaged.

Keywords: Turkey, The Middle East, Continuity, Change.

KISALTMALAR LİSTESİ

AB: Avrupa Birliği

ABD: Amerika Birleşik Devletleri

AET: Avrupa Ekonomik Topluluğu

AGİK: Avrupa Güvenlik İşbirliği Konseyi

ANAP: Anavatan Partisi

AKP: Adalet ve Kalkınma Partisi

BM: Birleşmiş Milletler

BMGK: Birleşmiş Milletler Genel Kurulu

BOTAŞ: Boru Hatları ile Petrol Taşıma Anonim Şirketi

CENTO: Merkezi Antlaşma Teşkilatı

CHP: Cumhuriyet Halk Partisi

DSP: Demokratik Sol Parti

DYP: Doğru Yol Partisi

ECO: Ekonomik İşbirliği Teşkilatı

ERNK: Kürdistan Ulusal Kurtuluş Cephesi

FKÖ: Filistin Kurtuluş Örgütü

GAP: Güneydoğu Anadolu Projesi

İHH: İnsan Hak ve Hürriyetleri İnsani Yardım Vakfı

İKÖ: İslam Konferansı Örgütü

KDP: Kürdistan Demokrat Partisi

KİK: Körfez İşbirliği Konseyi

KYB: Kürdistan Yurtseverler Birliği

MBK: Milli Birlik Komitesi

MGK: Milli Güvenlik Konseyi

MHP: Milliyetçi Hareket Partisi

NATO: Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü

OECD: Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü

PJAK: Kürdistan Özgür Yaşam Partisi

PKK: Kürdistan İşçi Partisi

P5+1: BM Güvenlik Konseyi Üyeleri (ABD, İngiltere, Fransa, Çin ve Rusya) ve Almanya

SALT-1: Stratejik Silahların Sınırlandırılması Görüşmelerinin Birincisi ve Antlaşması

SHP: Sosyaldemokrat Halkçı Parti

SSCB: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği

ŞİÖ: Şanghay İşbirliği Örgütü

TAV: Tepe Akfen Havalimanları Holding

TİKA: Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı

UAEA: Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı

UNIFIL: Birleşmiş Milletler Lübnan Geçici Gücü

TABLÖLER LİSTESİ

Tablo 1: Türkiye-İsrail İkili Ticareti (1989-1998, \$ 1000)

Tablo 2: Türkiye-İrak İlişkilerinde İhracat ve İthalat (1996-2010, Milyon Dolar)

Tablo 3: Türkiye-Suriye İlişkilerinde İhracat ve İthalat (2001-2011, Milyon Dolar)

Tablo 4: Türkiye-İsrail İlişkilerinde İhracat ve İthalat (2001-2011, Milyon Dolar)

Tablo 5: Türkiye-İsrail İlişkilerinde Dış Ticaret Hacmi (2012-2014, Milyar Dolar)

Tablo 6: Türkiye-İran İlişkilerinde İhracat ve İthalat (2000-2010, 1.000 ABD Doları)

Tablo 7: Türkiye-İran İlişkilerinde İhracat ve İthalat (2011-2014, Milyon Dolar)

Tablo 8: Türkiye-Filistin İlişkilerinde İhracat ve İthalat (2006-2013, 1.000 ABD Doları)

İÇİNDEKİLER

KİŞİSEL KABUL.....	i
ÖN SÖZ.....	ii
TÜRKÇE ÖZET SAYFASI.....	iv
İNGİLİZCE ÖZET (ABSTRACT) SAYFASI.....	vi
KISALTMALAR LİSTESİ.....	viii
TABLolar LİSTESİ.....	xi
İÇİNDEKİLER.....	xii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE VE ORTADOĞU (1923-1991)

1.1. Ortadoğu: Kavramsal Bir İnceleme.....	3
1.2. Batıcılık, Statükoculuk ve Diğer Dış Politika İlkelerinin Ortadoğu Yansımaları.....	6
1.3. Diplomatik Düzlemde Yakınlaşma Uzaklaşma Arasında Türkiye ve Arap Ülkeleri (1945-1950)	11
1.4. 1950-1960: Demokrat Parti'nin Dış Politikası: Batıcı Modernleşme Perspektifinin Batıcı Dış Politika Vizyonuna Dönüşümü.....	18
1.5. 27 Mayıs Darbesi ve Arap Dünyasına Yaklaşım.....	22
1.6. 12 Eylül Yönetiminin Ortadoğu Politikası.....	23
1.7. Özal'ın Dış Politika Felsefesi ve Ortadoğu'ya Yönelik Vizyonu.....	28

İKİNCİ BÖLÜM

KOALİSYONLAR DÖNEMİ TÜRK DIŞ POLİTİKASININ ORTADOĞU BOYUTU

(1991-2002)

2.1. Soğuk Savaşın Bitmesinin Türk Dış Politikasının Ortadoğu Boyutu Açısından Ortaya Çıkardığı Avantaj ve Dezavantajlar.....	33
2.2. Körfez Krizi ve Türkiye: Batının Gölgesinde Yeni Dünya Düzeninde Var Olma ve Çıkar Sağlama İsteği.....	36
2.3. Koalisyon Hükümetlerinin Ortadoğu'ya Yönelik Dış Politika Parametreleri....	43
2.4. Türkiye-Suriye-Irak İlişkilerinin Değişmeyen Dinamikleri ve Görünümü.....	49
2.4.1. 1990-1997: Güvenlik ve Su Faktörü Çerçevesinde İlişkiler.....	49
2.4.1.1. Türkiye-Suriye-Irak İlişkilerinde PKK Faktörü.....	49
2.4.1.2. Türkiye-Suriye-Irak Denkleminde Su Sorunu.....	55
2.5. 1997-2002 Arası Dönem: İlişkilerde Güvenlik Perspektifinden İşbirliği Arayışına.....	58
2.5.1. Güvenlik Kısılacından Uzlaşmaya: Türkiye-Suriye ilişkileri.....	58
2.5.2. Irak'la İlişkiler: PKK ve ABD Politikalarının Gölgesinde İşbirliği Arayışları.....	63
2.6. Türkiye-İsrail İlişkilerinde Stratejik İşbirliği Dönemi.....	67
2.6.1. İşbirliğinin Dinamikleri.....	67
2.6.2. İşbirliğinin Görünümü.....	72
2.6.3. İşbirliğinden Dengeli İlişkilere.....	77
2.7. Gerginliğin ve İstikrarsızlığın Gölgesinde İran'la İlişkiler.....	80
2.7.1. İdeoloji, Güvenlik ve Rekabetten Kaynaklı Siyasi İlişkilerde Gerginlik.....	80
2.7.1.1. İlişkilerin İdeolojik Boyutu.....	80
2.7.1.2. İlişkilerin Güvenlik Boyutu: PKK ve Irak'ın Geleceği.....	82

2.7.1.3. Ekonomik İlişkilerde Olumsuz Görünüm.....	87
--	----

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AK PARTİ DÖNEMİ TÜRK DIŞ POLİTİKASININ ORTADOĞU BOYUTU (2002-2015)

3.1. 11 Eylül ve Türk Dış Politikasının Ortadoğu Boyutu.....	91
3.2. Ak Parti'nin Ortadoğu'ya Yönelik Yaklaşımı.....	94
3.2.1. Stratejik Derinlik Kuramında “Ortadoğu”.....	95
3.2.2. Türk Dış Politikasının ‘Yeni’ İlkelerinde “Ortadoğu”.....	101
3.3. Irak ile İlişkiler: Bütünden Özele Dönüşüm.....	108
3.3.1. İşgale Giden Süreç ve İşgalin Türkiye-Irak İlişkilerine Getirdikleri.....	109
3.3.2. 2003-2010 Döneminde Sınırötesi Operasyonlar ve İç İstikrarsızlıklar Gölgesinde Irak ile Dönüşen İlişkiler.....	114
3.3.2.1. Siyasi İlişkiler.....	115
3.3.2.2. İlişkilerin Güvenlik Boyutu.....	118
3.3.2.3. Ekonomik İlişkiler.....	122
3.3.3. 2010 Sonrası Dönemde İlişkilerde Yapısal Değişim: Irak Kürt Bölgesel Yönetimi ve Türkiye.....	125
3.4. Suriye ile İlişkiler: İşbirliğinden İstikrarsızlığa.....	129
3.4.1. Türkiye-Suriye İlişkilerinin İşbirliği Yılları (2002-2011).....	130
3.4.1.1. Dönüşümün Dinamikleri.....	130
3.4.1.2. İşbirliğinin Görünümü: Siyasi ve Ekonomik Alanda İlişkiler.....	134
3.4.1.2.1. Siyasi İlişkiler.....	134
3.4.1.2.2. Ekonomik İlişkiler	140
3.4.2. Arap Baharı, Suriye ve Türk Dış Politikası (2011 sonrası dönem).....	144

3.5. İsrail ile İlişkiler.....	149
3.5.1. İlişkileri Şekillendiren Faktörler.....	149
3.5.2. İlişkilerin Genel Görünümü.....	154
3.5.3. Siyasi İlişkiler: Türkiye-İsrail İlişkilerinin Üç Tarz-ı Siyaseti.....	155
3.5.4. Ekonomik ve Askeri İlişkiler.....	161
3.6. İran ile İlişkiler.....	167
3.6.1. Bölgesel Denklem Bağlamında İlişkiler: Irak, PKK ve Arap Baharı.....	168
3.6.1.1. Irak Ekseninde İlişkiler.....	168
3.6.1.2. İlişkilerde PKK Faktörü.....	171
3.6.1.3. Arap Baharı: İlişkilerde Bölgesel Güç Mücadelesinin Belirginleşmesi.....	173
3.6.2. İran Nükleer Krizi ve Türk Dış Politikası.....	176
3.6.3. Ekonomik İlişkilerde Görünüm.....	184
3.7. Filistin: Yeni Açılımın Ağırlık Noktası.....	190
3.7.1. Filistin'e Yönelik Yaklaşımın Siyasi Boyutu.....	191
3.7.2. Ekonomik ve Kültürel Perspektif.....	198
3.8. Türkiye-Körfez Ülkeleri İlişkilerinde Derinleşme.....	202
3.8.1. Siyasi İlişkiler.....	202
3.8.2. Ekonomik İlişkiler.....	205
SONUÇ.....	208
KAYNAKÇA.....	216

GİRİŞ

Modern dünya tarihinde Ortadoğu bölgesi; politik, ekonomik ve kültürel açıdan uluslararası politikada ön plana çıkan bölgelerden biri olmuştur. Ortadoğu bölgesinin önem arz eden bu yapısı aynı zamanda uluslararası politikada yer alan devletlerin bu bölgeye ilgi göstermesini beraberinde getirmiştir. Türkiye-Ortadoğu ilişkileri, Ortadoğu'nun güç mücadelesi ve genel dinamizmi içerisinde önem kazanan bir ilişki ağı olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira Türkiye, diğer aktörlerle kıyaslandığında hem bir Ortadoğu ülkesi hem de tarihsel arka planda buralara nüfuz eden büyük bir gücün mirasçısı olan bir aktördür. Öyle ki; bu iki nitelik aynı zamanda Türkiye'nin Ortadoğu ile bağlantısını oluşturan hususlardı. Türkiye ile Ortadoğu arasındaki bağlantının niteliği ve uygulamaya yansıyan boyutu, uluslararası ilişkiler akademisyenlerinde bu durumu anlamaya yönelik bir istek ortaya çıkardı.

Bu çerçevede, bu çalışma, Türkiye-Ortadoğu ilişkilerinin genel niteliğini ortaya koymayı hedeflemektedir. Bunu yaparken de bu genel niteliğin oluşmasını sağlayan gelişmeleri, faktörleri ve algılamaları belirtmiştir. Bu bağlamda çalışma süreci en başından Cumhuriyetin kuruluş döneminden itibaren incelemeye başlamıştır. Ancak çalışma 1923-1991 arası dönemde genel perspektifi aktarmış ve Soğuk Savaş sonrası dönemi ayrıntılı bir şekilde analiz etmeyi hedeflemiştir. Bu çerçevede çalışma üç bölümden oluşmaktadır.

Birinci bölüm olan “Türkiye ve Ortadoğu (1923-1991)” başlıklı kısımda, ilk önce Türkiye ve Ortadoğu arasındaki bağ irdelenmiş, akabinde Cumhuriyeti kuranların Ortadoğu'ya yönelik bakış açısı incelenmiştir. Devam eden kısımda, 1945-1950 arası Ortadoğu'ya yönelik bakış açısı ve Demokrat Parti'nin Ortadoğu'ya yönelik dış politika vizyonu aktarılmıştır. Daha sonra, “27 Mayıs'tan 12 Eylül'e Türk Dış Politikasının

Ortadoğu Boyutu (1960-1980)” alt başlığında, Türkiye-Ortadoğu ilişkilerinin normalleşme ve yakınlaşma evresi analiz edilmiştir. Takip eden “Darbe Dönemi Türk Dış Politikasının Ortadoğu Boyutu (1980-1983)” başlıklı kısımda, 12 Eylül yönetiminin Ortadoğu’ya nasıl yaklaştığı analiz edilmiştir. Son olarak, “Özal Dönemi Türk Dış Politikasının Ortadoğu boyutu (1983-1991)” alt başlıklı kısımda, genel çerçevede Özal’ın bölgeyi algılayışı ve bölge ile Türkiye arasındaki bağları nasıl okuduğu incelenmiştir.

İkinci bölüm olan “Koalisyonlar Dönemi Türk Dış Politikasının Ortadoğu Boyutu (1991-2002)” başlıklı kısımda, bölgeye yönelik yaklaşımın temelde güvenlik eksenli şekillendiği belirtilmiştir. İradi ve bir zorunluluk sonucu ortaya çıkan bu durumun yanı sıra, bu dönemin Türkiye-Ortadoğu ilişkilerinde olumsuz gelişmelerin yaşandığı bir dönem olduğuna dikkat çekilmiştir. Bu olumsuz gelişmelerin uygulamada taraflar arasındaki ilişkilerin kayda değer bir şekilde gelişmemesine neden olduğuna değinilmiştir. Genel perspektif yanında özelde ikili ilişkilerde ayrıntılı bir şekilde ortaya konulmuştur.

Üçüncü bölüm “Ak Parti Dönemi Türk Dış Politikasının Ortadoğu Boyutu (2002-2015)” başlıklı kısımda, dış politikayı şekillendiren Ahmet Davutoğlu’nun Türk dış politikasına getirdiği açılımlardan Ortadoğu boyutunun nasıl etkilendiğine odaklanılmıştır. Bu bağlamda Davutoğlu’nun ortaya koyduğu dış politika vizyonundan ve yeni dış politika ilkelerinden bahsedilmiştir. Bunun yanında bu bölümde dış politikada bölgeye yönelik ortaya konan perspektifin uygulamada nasıl bir etki ortaya çıkardığı incelenmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE VE ORTADOĞU (1923-1991)

1.1. Ortadoğu: Kavramsal Bir İnceleme

Bu çalışmada en başından itibaren kullanılan Ortadoğu kelimesi temelde teorik düzlemde Alfred Mahan'ın yazısıyla ortaya çıkmış, bilinme ve kullanılma düzeyi ise sadece belirli bir çevreyle İngiliz akademik camiası ve devlet kademesiyle sınırlı kalmıştır.¹ Uygulama düzeyinde bu kavramın tüm dünya genelinde bilinmesini ve yayılmasını sağlayan husus I. Dünya Savaşı sırasında İngiltere'nin bu bölgedeki birliklerini, o zamana kadar kullanılan ismiyle Yakındoğu'daki birliklerini, Ortadoğu birlikleri olarak adlandırmasıyla olmuştur. Bu kavramın çizdiği en basit sınırlar ise şöyledir: Kuzeyde Türkiye, doğuda İran, güneyde Arabistan Yarımadası, batıda ise Mısır'dır.² Bu çalışmada bu sınırlar dikkate alınıp Türkiye'nin Ortadoğu politikaları bu çerçevede analiz edilecektir. Bunun nedeni söz konusu sınırların ve bu sınırlar içerisinde yer alan halklar ve diğer unsurların (kültür, sosyal yaşam v.b.), coğrafi tanımlamaların bir bütünlük oluşturulması gerektiği düşünüldüğünde buna uygun en yakın unsurlar olmalarıdır. Bu bağlamda bu tanımlama uzunca bir süre Soğuk Savaş sonrası döneme kadar geçerliliğini korumuş ve bunun yanında, bu dönemde Batı'nın etkisinde ortaya çıkan bu kavramın sınırları genişletilme veya daraltılma yoluna gidilmiştir.

Ortadoğu'ya ilişkin tanımlamaların ortak özelliği ise öznellik olgusunu içerisinde barındırmaları ve dolayısıyla tam doğru diye adlandıramayacağımız olgular olmasıdır. Kavramların bu niteliği kime ve neye göre doğru ya da yanlış sorularını

¹ Sedat Laçiner, "Ortadoğu Diye Bir Yer Var mı?", *Uluslararası Hukuk ve Politika*, Cilt: 3, Sayı:10, 2007, s. 154.

² Serdar Sakin ve Can Deveci, "Ortadoğu Kavramı ve Sınırları Üzerine Bir Değerlendirme", *History Studies ABD ve Büyük Ortadoğu İlişkileri Özel Sayısı*, 2011, s. 288.

beraberinde getirmektedir. Ancak Ortadoğu olarak adlandırılan coğrafyada yaşayan insanların bu soruları geç sormaları kendi yaşadıkları bölgenin adına ilişkin ortaya koydukları kavramların kabul görmemesine ve Batı'nın kendince bölgeyi açıklayan kavramların yerleşmesine neden olmuştur. Bu durumun yansıması olarak Ortadoğu kavramının yerine kullanılan kavramların hepsi -başta bölgenin gerçek adı olan Güneybatı Asya ve diğerleri- akademik metinlerde ve gündelik hayatta karışıklığa yol açacağı gerekçesiyle kabul görmemiş, haritalar oluşturulmamış ve bu adla yapılan çalışmalar düşük yoğunlukta kalmıştır.

Şu husus özellikle belirtilmelidir ki; ortaya konan Ortadoğu kavramının tarihsel süreç boyunca işleyişi farklı olmuştur. Şöyle ki bu kavramın zamanla karşısında olanın lehine ve kendisinin aleyhine işlemesi söz konusu olmuştur. Bu durum karşısındakini insani özelliklerden uzaklaştırarak, üstünkörü bir bakış açısıyla onların bölgeyi yanlış algılamasına ve tek bir noktaya ait bir özelliğin bütünü olduğu şeklinde genelleştirmesine neden olmuştur.³ Bu durum herkeste geçmişte ve bugün Ortadoğu olarak adlandırılan coğrafyanın kendine özgü negatif karakteristik özellikleri olduğu şeklinde bir düşüncenin oluşmasıyla kendini göstermiştir. Ortadoğu'ya ilişkin negatif bir yaklaşım Batıcılığı benimsemiş ya da batının penceresinden bakmaya çalışmış devletlerin ve toplumların çoğunda görülmüştür. Türkiye ve bu ülkede yaşayan insanlarda etki düzeyi farklı olmakla birlikte bu devlet ve toplumlardan birisini oluşturmaktadır. Ortadoğu'nun karakteristik özelliklerinden bir olduğu düşünülen Arapların bölgenin tek hakim ırkı olduğu şeklindeki düşünce, Türkiye'nin ırksal olarak bölgeden farklı olduğuna ilişkin bir anlayışın ortaya çıkmasına yine devlet yapısının bölgedeki devlet yapısından farklı olduğunun düşünülmesi de belirsizliklere yol

³ Hamit Bozarslan, *Ortadoğu'nun Siyasal Sosyolojisi: Arap İsyanlarından Önce ve Sonra*, Çev. Melike Işık Durmaz, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s. 43.

açmıştır.⁴ Bu belirsizlikleri ortaya çıkaran farklılık Türkiye'nin kendisini bu bölgeye ait olarak hissetmemesine neden olurken, belirsizlikleri daha da derinleştiren husus bunların bölgenin karmaşık olaylarıyla birleşmesi olmuştur.

Türkiye'deki yöneticilerin ve Türk halkının Ortadoğulu olma niteliğini benimseyip benimseyemediği şeklindeki soru, cevabı uzunca bir süre baştan belli olan fakat her dönem için seviyesinin değişiklik gösterdiği ama genel niteliğinin çok da değişmediği bir sorudur. Bu sorunun cevabı kısaca, Avrupalı bir devlet olarak algılanma çabası ve Ortadoğulu niteliğinin göz ardı edilmesidir. Başka bir ifadeyle Ortadoğu'nun Johnson mektubuna karşı oluşan tepkide ya da Birleşmiş Milletlerde Kıbrıs konusundaki oylamalar da görüldüğü gibi Avrupalı-Batılı olma niteliğinin sorgulandığı ya da Amerikan desteğinin alınmadığı durumlarda yönelmesi gereken bir alan olarak ortaya çıkmasıdır. Böylesi bir anlayış Avrupalı-Batılı perspektiften bakıldığı için çoğu zaman istenilen sonucun gerçekleşmemesiyle kendisini göstermektedir. Bu durumu ortaya çıkaran husus temelde iktidarda bulunan hükümetlerin, ideoloji ve dış politika alanında benimsediği vizyondan kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla bu vizyon neticesinde bölgeye yönelme ya da bölgeden uzaklaşma söz konusu olmuştur.

Belirttiğimiz husus yani ideoloji ve dış politika alanında benimsenen vizyonun bölgeye yönelimin niteliğini belirlediği gerçeği 2002 sonrasında daha açık bir şekilde görülmektedir. Ortadoğu'ya yönelik olarak aidiyet bağının hissedilmediği, bölge devletleriyle krizlerin hâkim olduğu bir sürecin hemen ardından iktidara gelen yeni yönetimin benimsediği vizyon her şey den önce Ortadoğu'nun negatif olarak algılanan karakteristik özelliklerinin dönüştürülebileceği inancının yanında, Türkiye'nin, Avrupa'nın yanı sıra, kendisini Ortadoğu bölgesinin bir ülkesi olarak görmesiyle yani

⁴ Oral Sander, *Türkiye'nin Dış Politikası*, 3. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2006, s. 221.

aidiyet bağının tekrar kurulmasıyla ortaya çıkmıştır. Bu hususların sağlanmasıyla birlikte Türkiye'nin, sonraki bölümlerde ayrıntılı analiz edileceği gibi, bölgeye belli parametreler çerçevesinde yaklaştığı ve bunun da bölge ülkelerinin büyük çoğunluğundan olumlu karşılık gördüğü görülmektedir. Bunda en büyük etken Türkiye'nin aidiyet bağını Batı ile arasındaki bağlar koptuğu zaman bölgeye yönelerek tekrar kurmasıyla değil, bölgenin ve burada yaşayan halkların bir parçası olduğunun düşünülmesiyle sağlanmıştır. Geliştirilen vizyon ve uygulamadaki araçlar sayesinde Türkiye'nin bölgedeki imajı Arapların yönetim değişiklikleri için ayaklanmalarına kadar olan süreçte yükselen bir nitelik arz etmiştir.

1.2. Batıcılık, Statükoculuk ve Diğer Dış Politika İlkelerinin Ortadoğu Yansımaları

Cumhuriyetinin kuruluşundan sonra Türk Dış politikasında genel olarak varlığını hissettiren temel iki ilke mevcut olmuştur. Bunlar; Batıcılık ve Statükoculuk.⁵ Cumhuriyetin ilk dönemlerinde Batıcılık ve Statükoculuğa ek olarak ortaya konan dış politika ilkeleri temelde kurucu kadronun felsefesinden bunun yanında mevcut bölgesel ve uluslararası ortamdan etkilenmiştir. Bu ilkelerin sayısı çoğaltılmakla birlikte Ortadoğu'ya yansıyanlar olarak bağımsızlık temelinde revizyonizm ve uygun fırsatlardan optimum çıkar sağlama anlamına gelen fırsatçılık olarak belirtilebilir.⁶ Bu ilkelerin Türkiye'nin Ortadoğu politikasında nasıl bir etkide bulunduğu Türk karar alıcılarının hareket kabiliyetine ve Ortadoğu'da yaşanan gelişmelere uygulanabilme durumuna göre değişiklik göstermiştir.

Dış politika alanındaki ilkelerden biri olan Batıcılığın cumhuriyetin ilk dönemindeki etkinliği göz önüne alındığında bunun Ortadoğu coğrafyasına olan

⁵ Baskın Oran, "TDP'nin Temel İlkeleri", *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt 1, 1919-1980, Editör: Baskın Oran, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 46.

⁶ Ali Balcı, *Türkiye Dış Politikası: İlkeler, Aktörler, Uygulamalar*, Etkileşim Yayınları, İstanbul, 2013, s. 29.

yansımasının politik alanda belirleyici olduğunu söyleyemeyiz. Çünkü bu dönemde batıcılık bir dış politika ilkesi olmasından çok bundan daha önemli bir şekilde iç siyasal düzlemin ve modernleşmenin üzerine inşa edildiği temel unsurdu. Dolayısıyla bunun dış politika alanına yansıması da kültürel boyuttaydı ve uygulamadaki görünümü modernleşmenin merkezi olan Batı'ya yönelim ve Doğu'dan uzaklaşma şeklindeydi. Bunda modernleşme alanında Batıya yönelimin temel prensip haline getirilmesinin yanı sıra Osmanlı-Arap ilişkilerinin Arap isyanlarıyla olumsuz bir niteliğe bürünmesi ve bunun olumsuz miras olarak Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran kadronun zihninde yer alması ve bunun yanında Osmanlı'dan kalan sorunların çözilememesi gibi unsurların da eklenmesi önemli bir rol oynamıştır.⁷

Dış politikanın temel ilkelerinden bir olan statükoculuk da bu dönemde batıcılık gibi yoğun bir şekilde etkinliğini hissettirmiştir. Var olan düzene birinci derecede önem atfeden statükoculuk, iç ve dış politik düzlemde bir düzenin kurulduğu ve bunun dışarıdan gelen tehditlere karşı korunması anlamına gelmektedir. Statükoculuğun bu dönemde en temel söylemini ise “Yurtta Sulh, Cihanda Sulh” anlayışı oluşturmuştur. Bu anlayış içerde siyasi, iktisadi ve diğer boyutlar açısından temel de Batı'yı örnek alan bir düzen oluşturulduğunu, bu düzenin bozulmaması için içerde tartışma konusu yapılmaması gerektiğini, bunun yanı sıra dış dünyada da Misak-ı Milli'de öngörülen sınırlara yaklaşan, bağımsızlığı sağlayan ve barışçıl bir tutumda olan bir devlet oluşturulduğunu, dolayısıyla topraklarını genişletmek gibi bir amacının bulunmadığını, başka ülkelerinde Türkiye'den toprak genişletme gibi bir amaçlarının olmaması gerektiğini öngörür.⁸

⁷ Fulya Ereker, *Dış Politika ve Kimlik: İnşacı Perspektiften Türk Dış Politikasının Analizi*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler A.B.D., 2010, s. 157.

⁸ Oran, *TDP'nin Temel İlkeleri*, s. 47.

Statükoculuğun cumhuriyetin ilk döneminde Ortadoğu politikalarına yansması ise ihtiyatlılık ve mesafeli bir duruşla kendini gösterdi. Öngörülen misyon Misak-ı Milli sınırları dışındaki alanlar da devletlerarası rekabete karışılmaması ve Ortadoğu'dan milli çıkarları olan Sancak ve Musul hariç uzak durulmasıydı.⁹ Öngörülen misyonun esnek bir yapıda olması olaylar karşısında içeriğinin daha da genişlemesine yol açtı. Bu dönem de Türkiye-İran ve Irak üçgeninde yer alan Kürtlerin sınır boyunca yer değiştirmeleri, bu devletler arasındaki egemenlik tartışmalarını beraberinde getirmekteydi.¹⁰ Dolayısıyla bu devletler için temel husus bunların kontrol altına alınmasıydı. Üç devletin kendi aralarında oluşturduğu Sadabat Paktı temelinde bu amaca hizmet etmesinin yanında Türkiye Cumhuriyeti ve pakta dahil olan diğer tüm devletlerin başlangıçta oluşturdukları kendi sınırlarını ve uzun mücadeleler sonucunda kazandıkları egemenliklerini korumaya verdikleri önemi göstermekle aslında bir statükoculuk örneği temsil etmekteydi.

Batıcılık ve Statükoculuğun yanında bu dönemde başka dış politika ilkeleri de etkili olmuştur. Bunlar da Batıcılık ve Statükoculuk gibi iktidarda bulunan kadronun dış politika görüşünü yansıtmıştır. Fakat bu ilkelerden bazıları önem verilen değerler çerçevesinde değişen konjonktürel ortama uyarlanarak kendini göstermiştir. Örneğin bir devletin dış politikada izleyeceği stratejilerinden biri olan revizyonizmin, cumhuriyeti kuran kadro açısından birinci derecede önemli olan bağımsızlık temelinde yürütülmesi bu anlayışın bir ürünüdür. Revizyonizm, en temel anlamıyla Uluslararası İlişkiler literatüründe mevcut düzene karşı çıkıp bu düzeni kendi çıkarları doğrultusunda değiştirmek anlamına gelmekte ve her türlü maceracı mücadeleden kaçınmayı

⁹ Mustafa Bıyıklı, *Batı İşgalleri Karşısında Türkiye'nin Ortadoğu Politikaları - Atatürk Dönemi-*, Gökkuşbe Yayınları, İstanbul, 2006, s. 173.

¹⁰ Atay Akdevelioğlu ve Ömer Kürkçüoğlu, "1923-1939 Dönemi: Orta Doğu'yla İlişkiler", *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt 1, 1919-1980*, Editör: Baskın Oran, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, ss. 365-366.

öngörmektedir. Bu anlayışın Cumhuriyetin ilk dönemine yansımaları Millî Mücadele döneminde kazanılanların korunması şeklindeki bir anlayışın ortaya çıkmasıdır.¹¹ Fakat bu anlayışın Ortadoğu özelinde sınanmasına yol açacak örnekleri Musul ve Sancak sorunları oluşturmuştur.

Musul, temelde Irak toprakları içerisinde yer almakla birlikte Irak bu dönemde İngiltere'nin mandaterliği altında yer almaktaydı. Bu durum sürecin tamamen Irak'la ilişkiler çerçevesinde gelişmesinden çok çoğunlukla İngiltere'yle gelişmesine neden olmaktaydı. Türkiye, Musul'u tarihsel ve stratejik nedenlerle kendisine yakın gördüğü için kendisine bağlanması gereği duymuş, Misak-i Millide bu doğrultuda düzenlemelere yer vermiştir. İngiltere ise Musul'un mandateri olduğu Irak'a ait olduğunu belirtmekten bunu aslında Musul'un stratejik konumu ve petrol yataklarını dikkate alarak kendi çıkarları için istemekteydi.¹² Taraflar bu süreçte Lozan antlaşmasında öngörülen yasal süreçleri ve diğer bir takım prosedürleri tamamlamasına rağmen çözüme ulaşamamış ve çözüm daha çok politik çerçevede ortaya çıkan gelişmeler etrafında şekillenmeye başlamıştır. Bu gelişmelerin ortaya çıkmasında da İngiliz diplomasinin etkinliği önemli rol oynamıştır. İngiltere'nin MC üyeliğini Türkiye aleyhine etkin bir şekilde kullanması buna ek olarak İngiliz istihbarat ajanlarının İtalya'nın Yunanistan'la birlikte Türkiye'ye saldıracağı yönünde söylemler çıkartması, halifeliğin kaldırılmasını İngilizlerin Türkiye'nin aleyhine etkili bir şekilde kullanması ve Şeyh Said isyanının ortaya çıkması şeklindeki tüm meseleler sorunun Türkiye aleyhine çözümlenmesine neden olmuştur.¹³

¹¹ Baskın Oran, "Türk Dış Politikası: Temel İlkeleri ve Soğuk Savaş Ertesindeki Durumu Üzerine Notlar", **SBFD, Prof. Dr. Oral Sander'e Armağan**, Cilt: 51, No: 1-4, 1996, s. 355.

¹² William Hale, *Türk Dış Politikası 1774-2000*, Çev. Petek Demir, Mozaik Yayınları, İstanbul, 2003, s. 50.

¹³ İlhan Uzgel ve Ömer Kürkçüoğlu, "1923-1939 Dönemi: İngiltere'yle İlişkiler", *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt 1, 1919-1980*, Editör: Baskın Oran, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, ss. 265, 267.

Türkiye'nin Musul meselesinde pasif bir tutum takınmasında bu etkenlerin yanında bir etken daha önemli rol oynamıştır. Bu etken, bağımsızlık-revizyonizm perspektifinde bağımsızlık anlayışının ağır basmasıdır. Türkiye'nin Musul için kuvvete başvurması durumunda ortaya çıkan istikrarsızlık ortamından faydalanarak iç siyasal düzlemde cumhuriyete karşı olanlar, dış siyasal düzlemde de Türkiye ile sorunları olan devletler bağımsızlığı zedeleyecek girişimlerde bulunabileceklerdi.¹⁴ Dolayısıyla bağımsızlık temelinde ortaya çıkan revizyonizm unsuru Musul örneğinde bağımsızlığın gerisinde kalmıştır.

Musul gibi Sancak'ta bu dönemde hem Türkiye'nin Batı'yla ilişkilerinde hem de Ortadoğu'yla ilişkilerinde önemli bir gündem maddesi olmuştur. Tarihsel olarak Türklerin çoğunlukta olduğu Sancak, Ankara Hükümeti ile Fransa arasında imzalanan Ankara Antlaşması ile Misak-Milli sınırlarının dışında kalmış ve Milletler Cemiyeti'nin getirdiği manda sistemi ile de Fransız mandasına geçmiştir.¹⁵ Fakat buna rağmen Sancak ile olan bağlantılar hiçbir zaman koparılmamış, Musul gibi Sancak'ta Misak-ı Milli hedefleri doğrultusunda sınırlar içerisine öncelikle dahil edilmesi düşünülen toprak parçalarından birini oluşturmuştur. Ancak bu düşünce Fransa'nın Suriye üzerindeki mandater iradesini kaldırmasına kadar geçen sürede yayılmacılık suçlamalarına maruz kalmamak için devlet adamları tarafından açıklanmamıştır. Fransa'nın mandater iradesini kaldırmasından sonra Türkiye hem ikili ilişkiler nezdinde hem de Milletler Cemiyeti nezdinde diplomasi girişimi başlatmıştır.¹⁶ Bu diplomasi girişimlerinin kısmen etkinliğinin yanı sıra Sancak meselesinin Türkiye lehine sonuçlanmasında daha önemli unsurlar; Türkiye'nin kararlılığı ve bunun İngiltere'nin

¹⁴ Mehmet Gönlübol ve Cem Sar, *Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1997, s. 73.

¹⁵ Muharrem Gürkaynak, "Fransa ile İlişkiler", *Türk Dış Politikası (1919-2008)*, Editör: Haydar Çakmak, Barış Platin Kitap, Ankara, 2008, s. 181.

¹⁶ Mehmet Gönlübol ve Cem Sar, "1919-1939 Dönemi", *Olaylarla Türk Dış Politikası*, 9. Baskı, Siyasal Kitabevi, Ankara, 1996, ss. 126-133.

tutumuyla desteklenmesi olmuştur. Türkiye, yeni bir savaşın hissedilmeye başlandığı bir ortamda gerekirse askeri kuvvete başvurarak sorunu kendi lehine çözmek için elinden geleni yapacağını belirtmiştir.¹⁷ İngiltere ise bu süreçte kendisi açısından Fransa ve Türkiye gibi iki önemli devletin antlaşmazlığa düşmesini istemediği ve Sancak'ın özerk olarak kalmasının uzun vadede Hristiyan azınlıklar, göç sorunu gibi sorunları ortaya çıkaracağını düşündüğü için Türkiye'yi destekler bir tutum takınmıştır.¹⁸ Nitekim İngiltere'nin uzlaştırıcı bir tutum takınarak Fransa üzerinde gereken baskıyı kurmasıyla ve Türkiye'nin diplomasi alanında ki gerekli manevralarıyla Sancak'ın Türkiye topraklarına katılması sağlanmıştır.

Sancak'ın Türkiye'ye katılımı, Türk dış politikasında askeri temelli olmayan, gerekli uluslararası hukuk normlarına dayanan, bağımsızlık niteliğini zedelemeyen önemli revizyonist unsurlardan birisini oluşturmuştur. Sancak'ın katılımı aynı zamanda dış politika da bu döneme hakim olan ilkelerden biri olan fırsatçılığın en önemli örneklerinden birini oluşturmuştur. Türkiye, yakın zaman da bir dünya savaşının yaşanacağını hissedilmeye başlandığı bir ortamda devletler arası ilişkileri iyi bir şekilde gözlemleyerek, devletleri birbirine karşı bir denge unsuru olarak kullanarak ve gerekli yerlerde stratejik hamleleri yaparak süreçten kazançlı çıkmayı bilmiştir. Bu durum bugün bile tartışma götürmeksizin dış politika alanında kazanılan en önemli başarılarından biri olarak görülmektedir.

1.3. Diplomatik Düzlemde Yakınlaşma Uzaklaşma Arasında Türkiye ve Arap Ülkeleri (1945-1950)

İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde Türkiye, Arap ülkelerinin bağımsızlığını kazanmalarına ve bu yöndeki girişimlerine olumlu bir şekilde karşılamış ve onları

¹⁷ Hasan Köni, "Hatay Sorununa Yeni Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 4, Yıl: 1989, ss. 538-539.

¹⁸ Özden Zeynep Alantar, "Türk Dış Politikasında Milletler Cemiyeti Dönemi", *Türk Dış Politikasının Analizi*, Derleyen: Faruk Sönmezoğlu, İlaveli 3. Basım, Der Yayınları, İstanbul, 2004, s. 121.

tanıma iradesine sahip olarak yakın ilişkiler geliştirmeye çalışmıştır. Lübnan, Ürdün ve Suriye'nin bağımsızlığını kazandığı bu dönemde Türkiye'nin bu ülkelerden Ürdün ve Lübnan'ı herhangi bir sorun yaşanmadan, Suriye'yi gecikmeli de olsa tanınması, prosedürel bir durumdan öte daha fazla anlam taşımaktaydı. Çünkü bu dönemde tanıma sadece bir irade beyanı olmayıp, aynı zamanda devletlerin modern bir görünüm kazanmasına paralel olarak bir devletin, diğer bir devletin egemenliğine ve bağımsızlığına duyduğu saygıyı göstermekteydi. Üstelik bu durum Türkiye'nin bölgenin bir ülkesi olarak bu devletlerle yakın zamanda sınır sorunları yaşadığı düşünüldüğünde ve devletlerin birbirlerine karşı bloklaşmalara gittiği Soğuk Savaş'ın başlangıç evresinde daha fazla önem kazanmaktaydı.

Suriye ile bağımsızlığını kazanmasından hemen sonra tanıma ve ilişkilerin diğer konularında yaşanan sıkıntıların en önemli nedeni olarak Hatay sorunu belirtilebilir. Suriyelilere göre; Fransızlar kendi toprakları olan Hatay bölgesini Türkiye'ye vererek kendilerinin hakkını gasp etmişlerdi ve bu durum Suriye kamuoyunda kızgınlığa yol açmıştı.¹⁹ Nitekim bu kızgınlık, olayın üzerinden uzun süre geçmemesi nedeniyle, hafızalarda canlıydı ve unutulacak türden bir şey değildi. Bu anlayışla hareket eden Suriye, Hatay'ın Türkiye ilhakının hukuk dışı olduğundan yola çıkarak, diğer Arap ülkelerine beraber hareket etme isteğini belirtiyordu.²⁰ Bir nevi kendisine ait olan geriye dönük tarihsel sorunu bütün Arapların sorunu haline getirmeye çalışıyordu. Ancak bu durumun konjonktürel olarak gerçekleşmesi mümkün değildi. Çünkü Arapların bu dönemde Filistin coğrafyasının geleceğinin ne olacağına ilişkin kendilerini belli düzeylerde ilgilendiren bir sorunları vardı. Kaldı ki; bu sorunda bile yapacakları sınırlıydı. Üstüne bir de Türkiye gibi bölgenin önemli bir ülkesinin karşısında yer alarak,

¹⁹ William Cleveland, *Modern Ortadoğu Tarihi*, Çev. Mehmet Harmancı, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2008, s. 250.

²⁰ İlder Türkmen, "Türkiye Cumhuriyeti'nin Ortadoğu Politikası", *Ortadoğu'da Değişim ve Türkiye*, Editör: Atilla Sandıklı ve Erdem Kaya, Bilgesam Yayınları, İstanbul, 2014, s. 10.

onun desteğinden yoksun kalınması, mevcut durumu daha da karmaşık hale getirebilirdi. Bu bilinçle hareket eden Arap ülkeleri, Suriye'nin isteğine olumlu cevap verip bu ülkeyle beraber uzlaşmaz bir tutum takınmak yerine, Türkiye ile Suriye arasındaki sorunların giderilmesi ve Türkiye'nin politik olarak Arap coğrafyasından uzak kalmaması anlayışıyla hareket etti. Bu yöndeki bir irade Irak Başbakanı Nuri Sait Paşa'nın Türkiye'yi ziyareti sonrası Irak'ta görülmüştür. Irak'ın arabuluculuğunda iki ülkenin üzerinde anlaştıkları husus; Türkiye'nin Hatay'ın ilhakının Suriye tarafından resmen tanınmaması için bu ülke nezdinde ısrarcı olmaması, Suriye'nin de bu sorunu hem Türkiye ile hem de diğer devletlerle ilişkilerinde resmen ileri sürmemesiydi.²¹ Bu uzlaşıdan hemen sonra Türkiye, Suriye'yi tanımış ancak anlaşılan bu uzlaşıya ve tanımaya rağmen Türkiye-Suriye ilişkileri bu ara dönemde çok fazla bir gelişme göstermemiştir. Bunda Hatay sorunun Türkiye lehine sonuçlanmasının Suriyeli devlet adamları tarafından kabul edilmemesinin payı çok büyüktür. Bu sorunun gölgesinde olan ilişkiler ancak devlet adamlarının iradesine bağlı olarak belli dönemlerde gelişme gösterebilmişti. Bu ise sınırlı ölçekte olmuştu. Nitekim Hüsnü Zaim, 1949'da yönetimi devralmasından sonra iki ülke arasındaki ilişkiler gelişme göstermiş, bu gelişmenin bir uzantısı olarak Türkiye, Suriye ordusunun modernleşmesine yardımcı olmak amacıyla bu ülkeye bir askeri heyet göndermiştir.²² Hüsnü Zaim'den sonra ilişkiler tekrar durağan bir görünüm seyretmeye başlamıştır.

Hatay dışında bu dönem için Türkiye-Suriye ilişkilerinin gelişmesine engel olan bir diğer sebep; Büyük Suriye'yi kurmayı arzulayan Ürdün Kralı Abdullah'ın Türkiye'yi ziyaret etmesi ve bunun Suriye tarafından algılanış şeklidir. Bu ziyaret Suriye'de kendisine karşı bir blok oluşturulacağı şeklinde düşünceye yol açmıştır,

²¹ Ömer Kürkçüoğlu, *Türkiye'nin Arap Ortadoğu'suna Karşı Politikası (1945-1970)*, Barış Kitap, Ankara, 2010, s. 16.

²² Ayşegül Sever, *Soğuk Savaş Kuşatmasında Türkiye, Batı ve Ortadoğu 1945-1958*, Boyut Kitapları, İstanbul, 1997, s. 183.

nitekim Suriye basını bu bağlamda durumu “Eğer hakikaten Türkler Arap alemine yakınlaşmak istiyorlarsa, herhalde bu emellerine Amman’dan geçerek nail olamayacaklardır” şeklinde değerlendirmiştir.²³ Bu dönemde Ürdün’ün Büyük Suriye yönünde bir niyeti ve bu doğrultuda başta İngiltere olmak üzere Türkiye nezdinde destek arayışları olmasına rağmen Türkiye’nin, Suriye karşıtı bir blok oluşturmak ya da oluşan bloka dahil olmak yönünde bir niyeti yoktu. Türkiye’nin İngiltere ile yakınlaşması ve Ürdün Kralının ziyaretine olumlu tepki vermesi devletlerarası ilişkilere verdiği bir önemin yansımasıydı. Bu durum Suriye için de geçerliydi. Ancak Suriye, Türkiye’nin dış ilişkilerindeki bu niteliğini algılayamamış bunun sonucunda ilişkiler gelişmemiştir.

Suriye dışında, bu dönemde Türkiye’nin Arap ülkeleriyle arasındaki ilişkilerde ilişkilerin gelişmesini engelleyecek derece de büyük bir sorun yoktu. Hatta diplomatik düzlemde yapılan dostluk ve komşuluk antlaşmalarıyla ilişkiler geliştirilmeye çalışılmaktaydı. Irak, Lübnan ve Ürdün ile imzalanan antlaşmalar bu anlayışın bir yansımasıydı. Yine II. Dünya Savaşı sonrası dönemde, 1945 yılında bağımsız Arap devletlerinin bir araya gelerek oluşturdukları Arap Birliği bu dönemde önemli bir gelişmeydi. Hedefleri olarak, Arap ülkelerinin menfaatleriyle ilgilenmek, üye devletler arasında antlaşmalar imzalamak, üye devletler arasındaki ilişkileri bir düzen çerçevesinde yürütmek ve üye devletlerin egemenlikleri ile toprak bütünlüklerini korumak yer almaktaydı.²⁴ Türkiye’nin bu girişime karşı tepkisi olumlu yöndeydi. Çünkü birliğin amacını oluşturan unsurlar bölge ülkeleri arasında bir dayanışma ortaya çıkarabilir, bu dayanışma bölge için bir barış ortamı oluşturabilir ve Türkiye’de bu çerçevenin içinde yer alabilirdi. Arap Birliği Genel Sekreterinin de Türk-Arap

²³ Melek Fırat ve Ömer Kürkçüoğlu, “1945-1960 Dönemi: Arap Devletleriyle İlişkiler”, *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt 1, 1919-1980*, Editör: Baskın Oran, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 617; Kürkçüoğlu, *Türkiye’nin Arap Ortadoğu’suna Karşı Politikası (1945-1970)*, s. 17.

²⁴ Aptülahat Akşin, *Türkiye’nin 1945’den Sonraki Dış Politika Gelişmeleri ve Ortadoğu Meseleleri*, İsmail Akgün Matbaacılık ve Kitapçılık, İstanbul, 1959, s. 72.

dostluğuna vurgu yapan açıklamalarda bulunması²⁵, nitekim Türkiye'nin öngördüğü hususa yakın olumlu bir gelişmeydi. Bu birlik sayesinde Türk-Arap ilişkilerinde belli bir yakınlaşma ortaya çıkmıştı.

Bu dönemde bölge halklarından Filistinliler başta olmak üzere tüm Ortadoğu halklarını ve devletlerini ilgilendiren önemli bir dönüşüm yaşanmaya başlanmıştı. Bu dönüşümün olduğu yer, Filistinlilerin ana toprakları olan Yahudilerin ise devlet kurmak istedikleri Filistin coğrafyasıydı. Esasen, İngiltere'nin 1917 yılında Yahudilerin Filistin'de ulusal yurt edinmesine ilişkin yayınladığı deklarasyondan sonra bu bölgeye Yahudi göçü artmış ve bölgede gerginlikler yaşanmaya başlamıştı. Öyle ki, Yahudiler bu dönemde göçlerini engelleyen İngiltere'ye karşı da kuvvet kullanmaktan kaçınmamışlardır. II. Dünya Savaşı sonrası Ortadoğu'dan çekilmeye başlayan İngiltere, Filistin bölgesinin statüsünün Birleşmiş Milletlerde belirlenmesi gerektiğini savunarak konuyu bu platforma taşımıştı. Böylelikle İngiltere, Filistin'e ilişkin uyuşmazlıkta kendisini tek taraflı muhatap olmaktan çıkarıyordu. İngiltere konuyu BM'ye havale etmesinden çok kısa bir süre sonra bölgeyi boşaltma kararı alırken, bu sürede BM uyuşmazlığın nasıl çözüleceğine ilişkin net bir tutum geliştirememişti. Nitekim çoğunluk planı ve azınlık planı olarak adlandırılan birbirinden farklı çözüm yolları sunan planlar, BM'nin bir çözüm geliştiremediğinin bir yansımasıydı. Yeni kurulan bir örgüt olarak etkinliğinin azalmasını istemeyen BM çözüm yöntemini taksim uygulamasından geçtiğini ifade etmeye başlamıştı.

Türkiye ise bu süreçte sorunun BM'ye havale edilmesinden taksim kararının alınmasına kadar -bu karar da dahil olmak üzere- geçen bütün süre zarfında eylemleri ve söylemleri ile Filistinlilerin yanında yer almıştır. Türkiye, Filistinlilerin yanında olan bu destekleyici tutumunu taksime ilişkin ret oyu kullanmasıyla maksimum seviyeye

²⁵ Fırat ve Kürkcüoğlu, *Arap Devletleriyle İlişkiler..*, s. 616.

ulaştırmıştır. Türkiye'nin bu dönemde Filistinlilere destek vermesinin ve taksime karşı çıkmasının çeşitli nedenleri vardır. İlk olarak, Soğuk Savaşın başlangıç evresinde Sovyetler Birliği'nin bu bölgede etkinlik kazanma çabaları Türkiye'yi endişelendirmiştir. Bunun yanında bundan daha önemli bir şekilde Yahudilerin, Sovyetler Birliği tarafından desteklendiği ya da Sovyetler Birliği bağlantılı olduğu şeklindeki söylemler, Türkiye'yi Yahudilere karşı denge arayışına itmiştir. Bu denge ise Yahudilere karşı zayıf olan Filistinlilerin korunması ve onların desteklenmesiydi. Çünkü taksim Yahudiler lehine olacak dengesiz düzenlemelere yer vermekteydi ve oylamada Sovyetler Birliği'nin taksimi savunması Türkiye'nin endişeleri açısından önemli bir kanıttı.²⁶ İkinci olarak, Türkiye, Sovyetler endişesi dışında taksimin hakkaniyete ve eşitliğe hizmet eden bir düzenleme olmadığı görüşünü taşımaktaydı.²⁷ Gerçekten de taksimin gerçekleşmesi durumunda ortaya çıkan tablo, Arapların çoğunluğuna sahip olduğu toprakları bölgenin dışından olan ve sonradan bölgeye yerleşen bir halka Yahudilere vermekteydi. Bir anda bu kadar fazla toprağı elde eden bir Yahudi oluşumunun uzun vadede nasıl bir yönelim izleyeceğinin belli olmaması da ayrı bir durumdu. Böyle bir tablonun çıkmasını hiçbir zaman istemeyen Türkiye, Arapların görüşünü destekleyen bir karar tasarısı önerdiyse de bundan sonuç alınamamıştır.²⁸

Türkiye'nin Filistinlileri desteklemesi genel olarak Arap dünyasında kendisi lehine olumlu bir algı ortaya çıkarmıştı. Bu dönemde sorunun henüz yeni olması, Arap ülkelerinin yeni bağımsızlığını kazanmaları ve Sovyetler Birliği ile İngiltere'nin sınırlı ABD'nin ise tam anlamıyla yer aldığı bir güç mücadelesine başlaması Arap ülkelerinin özgüvenli bir şekilde adım atmalarını ve sorunun tarafı olarak yer almalarını

²⁶ Türel Yılmaz, *Türkiye-İsrail Yakınlaşması*, İmaj Yayıncılık, Ankara, 2001, ss. 4-5.

²⁷ Erhan Yazar, *Tarihsel Dönüşüm: Filistin Sorunu Temelinde Türk Dış Politikası ve İsrail Devletini Tanıma Süreci*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2006, s. 204.

²⁸ A.g.e., s. 204.

engelliyordu. Kürkçüoğlu'nun aktardığı gibi, bu dönemde “Filistin sorununda Arap ülkeleri için kestaneleri ateşten çekecek büyük bir devlet yoktu”.²⁹ Ortada bir sorun vardı, ancak bu sorunun tam anlamıyla nasıl bir nitelik kazanacağı devam mı edeceği yoksa çözümün mü gerçekleşeceği eğer gerçekleşse bile bunun nasıl olacağı hangi ülkelerin öncülük edeceği tam anlamıyla bir bilinmezlikti. İşte böyle bir ortamda Türkiye'nin Ortadoğu bölgesinin en büyük devletlerinden biri olarak uluslararası platformlarda Filistinliler lehine söylemlerde bulunması ve birtakım eylemlere girişmesi, Arap ülkeleri nezdinde Türkiye'yi kendilerine destekçi olarak algılamasının yanı sıra sorunun çözümünün Arap ülkeleri lehine olmasında bir kolaylaştırıcı işlev olarak görülmesine yol açıyordu. Bu yaklaşım, Arap ülkeleri nezdinde öyle kuvvetli bir algıydı ki; o dönem itibariyle sorunlar yaşanan ve ilişkilerin iyi gitmediği Suriye'nin Cumhurbaşkanı Şükrü El Kuvvetli'nin teşekkür mektubu ile kendisini gösterecekti.³⁰

Zamanla Türkiye-Arap ülkeleri arasında ortaya çıkan bu olumlu algıyı bozacak ve Arap ülkeleri nezdinde Türkiye'nin yükselen imajının düşmesine neden olacak gelişmeler yaşanmaya başladı. Bu gelişme BM'nin taksimin gerçekleşmemesinin sonucunda yeni bir çözüm arayışı bağlamında 1948 yılında Filistin Uzlaştırma Komisyonu kurmasıyla başladı. Arap ülkelerinin bu komisyona atfettikleri nitelik belliydi. Temelde Filistin coğrafyasında yaşanan uyuşmazlığın kaynağı olan zaten bir büyük devlet İngiltere idi. Şimdi yine büyük devletler tekrar devreye girmek istiyorlardı ve bu sefer ABD ve Fransa'nın yanında Türkiye de vardı. Bunun yanında Araplar bu komisyonun çözümü sağlayabileceğini düşünmüyorlar ve bu nedenle gereksiz olarak algılıyorlardı. Bu nedenle komisyonun kurulmasına ilişkin oylamada, Arap ülkelerinin karşı çıkarak aleyhte oy kullanmasına rağmen Türkiye'nin lehte oy kullanması Arap ülkeleri için bir hayal kırıklığı oluşturmaktaydı. Arap ülkeleri açısından bu hayal

²⁹ Kürkçüoğlu, *Türkiye'nin Arap Ortadoğu'suna Karşı Politikası(1945-1970)...*, s. 22.

³⁰ A.g.e., s. 23.

kırıklığını daha da artıran bir başka unsur Türkiye'nin Filistin Uzlaştırma Komisyonu üyesi olduktan sonra Arap yanlısı tutumundan tarafsızlık tutumuna geçiş yapması oldu.³¹ Böylece II. Dünya Savaşı sonrası Türkiye ile Arap ülkeleri arasındaki yakınlaşmayı bozacak olan ilk gelişme yaşanırken, Türk dış politikası açısından da Truman Doktrini ile başlayan dönüşümün devam etmesini sağlayacak olan gelişmelerden bir tanesi daha açığa çıkmaktaydı. Devam eden süreçte Türk dış politikasının tamamen Batı lehine çevrilmesi sonucunda ortaya çıkan vizyon başta Filistin uyuşmazlığı olmak üzere Ortadoğu meselelerine de yansdı. İsrail Devleti'nin tanınması ise bu politikanın Ortadoğu bağlamında ilk başlangıcı oldu. Türkiye'nin İsrail Devleti'ni tanınması, Arap ülkeleri ile arasında Filistin Uzlaştırma Komisyonuna seçilmesiyle başlayan soğumanın en ileri seviyedeki göstergelerinden biri olmuştur.

1.4. 1950-1960: Demokrat Parti'nin Dış Politikası: Batıcı Modernleşme Perspektifinin Batıcı Dış Politika Vizyonuna Dönüşümü

Demokrat Parti'nin Ortadoğu'ya yönelik bakış açısı işlemsel çerçevede bir vizyon dahilinde gelişmemiştir. Bağcı ve Hale eserlerinde, Demokrat Parti'nin iktidarının ilk yıllarında Ortadoğu'ya ilişkin belirgin bir politikalarının olmayışından bahseder.³² Benzer şekilde Adnan Menderes hükümet programında “Orta Şark memleketlerinin, bin netice dünyanın emniyeti bakımından büyük bir ehemmiyet arz etmektedir” cümlesi dışında başka bir hususa yer vermemiştir.³³ Demokrat Parti'nin iktidarının ilk yıllarında Ortadoğu'ya yönelik bu pasif tutumunda bölge politikalarının nasıl şekilleneceğinin henüz tam anlamıyla belirginleşmemesi etkili olmuştur. Bunun yanında Batının da bu

³¹ Burak Şenel, “İsrail Devleti'nin Kuruluşunda Türkiye'nin İsrail'i Tanıma Süreci”, *Akademik Ortadoğu*, Cilt:9, Sayı:1, 2014, s. 171.

³² Hale, *Türk Dış Politikası 1774-2000...*, s. 126; Hüseyin Bağcı, “Demokrat Parti'nin Ortadoğu Politikası”, *Türk Dış Politikasının Analizi*, Derleyen: Faruk Sönmezoğlu, İlaveli 3. Basım, Der Yayınları, İstanbul, 2004, s. 173.

³³ Mustafa Albayrak, “Türkiye'nin Ortadoğu Politikaları(1920-1960)”, *Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 2, 2005, s. 13.

bölgeye yönelik politikaları aynı bir bilinmezlik içerisinde devam etmiştir. Böylesi bir durumda Demokrat Parti bu bölgeye birincil derece de önem atfetmemiştir.

Demokrat Parti'nin Ortadoğu'ya yönelik benimsediği bu pasif tutumun zamanla aktif hale gelmesinde ve genel çerçevede olan Batıcılığın Ortadoğu özelinde aşırı bir şekilde benimsenmesinde, Batının büyük devletlerinin Ortadoğu'ya yönelik politikalarının tam anlamıyla belirginleşmesi, bu bağlamda projeler geliştirmeleri ve bu projelerinde Türkiye'ye özel yer vermeleri etkili olmuştur. Yani Demokrat Parti'nin Ortadoğu'ya yönelik algılaması kendisinin bir iradesi sonucunda değil, daha çok büyük devletlerin tutumları ve uluslararası ile bölgesel konjonktürün getirdiği gelişmeler çerçevesinde ortaya çıkmıştır. Zamanla bu algılama Batının Ortadoğu'da geliştirdiği politikaların kendi çıkarına olduğu şeklinde bir anlayışa dönüşmüş, bu bağlamda Batının Ortadoğu'daki çıkarlarını korumak ve geliştirmeye yardımcı olacak politikalar üretilmesi gerektiği şeklinde bir anlayış benimsenmiştir.³⁴

Demokrat Parti'nin Ortadoğu'ya yönelik vizyonunu bir diğer unsurunu ise ilginç biçimde liderlik anlayışı oluşturmuştur. Esasen Batının girişimlerine öncülük edilmesi ve bu çerçevede politikalar geliştirilmesi bu anlayışın bir yansımasıdır. Bağcı'nın 'Big Brother (ağabey)' olarak adlandırdığı bu durum,³⁵ Soğuk Savaşın koşullarının bir yansımasıydı. Uluslararası politikada liderlik arayışında olan iki blok vardı: Batı ve Doğu, Türkiye'de Batı blokunun üyesi olan bir ülke olarak kendi coğrafyasında Ortadoğu'da lider olabilirdi. ABD'nin geliştirdiği Ortadoğu'daki güvenlik boşluğunu doldurma amacı taşıyan ve bu bağlamda Ortadoğu'nun kuzeyindeki devletlerle işbirliğini öngören 'Kuzey Kuşağı' stratejisinde de, Demokratlara göre, Türkiye

³⁴ Cihat Göktepe ve Süleyman Seydi, "Soğuk Savaş Başlangıcında Türk Dış Politikası", *Bilişim*, Sayı:72, Kış 2015, s. 207.

³⁵ Bağcı, "Demokrat Parti'nin Ortadoğu Politikası", s. 173.

bölgede öncü rol oynamaya teşvik ediliyordu.³⁶ Bu dönemde Türkiye’de büyükelçi olarak görev yapan George McGhee’nin kitabından aktaracağımız alıntı ABD ve Türkiye’nin bu konudaki tutumunu bize göstermektedir:

“Köprülü, hükümetinin komşu Arap ülkeleriyle iyi ilişkiler geliştirme konusunu, dış ilişkilerin yüksek öncelikli amaçları arasında tutmayı sürdüreceğine dair bana güvence verdi.... Türkiye’nin ilerde Arap ülkelerinin geleceğini yapıcı biçimde etkileyebilmek için yine de daha yakın ilişkiler geliştirme yolunda gücünün yettiği her şeyi yapmasını vurguladım.”³⁷

Yine George McGhee ile Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Cevat Açıkalın’ın buluşmasında geçen hususlar önemlidir:

“Açıkalın’ın ABD liderliğiyle ilgili sözleri benim açımdan gerçekten güzeldi, ama kendisine tek başımıza Arap dünyasının liderliğini üstlenemeyeceğimizi, çünkü başka yerlerde de sorumluluklarımız olduğunu söyledim.... Açıkalın, Türkiye’nin bölgede daha etkin bir rol oynaması gerektiği görüşüme katıldı, Ortadoğu istikrarının Türkiye için hayati önem taşıdığını belirtti.”³⁸

Açıkalın’ın belirttiği istikrar unsuru Türkiye’nin Ortadoğu politikalarını etkileyen bir diğer önemli unsurdur. İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde bölgede Sovyetler etkinliğini artırabilir, bu durum ise Türkiye istikrarsızlık ve güvenliğini bozucu bir durum olarak dönebilirdi. Bunun önlenmesinin yolu olarak bölgede aktif olunması ve gerekirse liderlik rolünün üstlenmesi gerekebilirdi. Batılı ülkelerin özellikle ABD’nin, büyükelçinin aktardığımız sözleri ve geliştirilen strateji ile Türkiye’nin bu yönde bir rol oynaması gerektiğine ilişkin niyeti vardı. Kısaca, tüm bu unsurlar

³⁶ Sever, *Soğuk Savaş Kuşatmasında Türkiye, Batı ve Ortadoğu 1945-1958...*, s. 116.

³⁷ George McGhee, *ABD-Türkiye-NATO-Ortadoğu*, Çev. Belkis Çorakçı, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1992, s. 219.

³⁸ A.g.e, s. 221.

dahilinde 1952 yılının sonlarından başlayarak benimsenen vizyon ve Ortadoğu'ya yönelik bakış açısı, İngiltere ve ABD'nin projeleriyle birleşince Türk dış politikasının Ortadoğu boyutunda liderlik arayışı bağlamında yeni bir süreç başladı.

Ortadoğu Komutanlığı projesinin Türkiye'nin dış politikası açısından ifade ettiği anlam oldukça ilginçti. Şöyleki; Ortadoğu Komutanlığı Projesi, Türkiye'nin özgün bir projesi olmayıp batılıların ortaya koyduğu projeye Türkiye'nin kendi amaçlarından çok Batılıların amaçları uğruna dahil olması demekti. Böylesi bir durum Türkiye için dış politikadaki eksenin Batı lehine kaydırılmasının bir vizyon haline geldiğini göstermekteydi. Devam eden süreçte bu durumun en belirgin örneğini Bağdat Paktı oluşturacaktır.

Bağdat paktı kuruluş amaçlarını gerçekleştiremediği gibi Türkiye'nin Ortadoğu politikasında olumsuz gelişmelere neden olmuştur. Bunları sıralamak gerekirse, ilk olarak Ortadoğu ülkeleri arasında ortaya çıkan kutuplaşma aynı zamanda Türkiye'nin girişiminin öncülüğünü yapan bir ülke olarak kendisine de karşı görülmekteydi. Arap halkları ve ülkeleri Türkiye'yi Batı blokunun çıkarlarını uygulamaya aktaran bir devlet olarak algılamışlardı. İkinci olarak, Arap halkları nezdinde Bağdat Paktı, Batı'nın emperyalist bir girişimi olarak algılanıyordu. Türkiye ise bu girişimin aracısı olan bir ülke olarak batının emperyalist politikalarını ifade eden bir ülkeydi. Üçüncü olarak, Arap ülkeleri tarafından Türkiye'ye atfedilen emperyalist söylemin aracısı olma niteliği Türkiye ile ilişkilerin sınırlı düzeyde tutulmasına yönelik bir algı ortaya çıkardı. Dördüncü olarak, gerileyen ilişkiler Türkiye'nin paktın öncülüğünün yürütmedeki niyeti olan Ortadoğu bölgesinde öncü bir devlet olma amacının gerçekleşmemesine yol açtı. Bundan sonraki süreçte Türkiye, Ortadoğu ülkeleri nezdinde liderlik pozisyonundan ziyade olaylar karşısında tepki vermeye yönelik aracı bir pozisyonda kendisini bulacaktı. Beşinci olarak Türkiye ile Arap ülkeleri arasında Bağdat Paktı

nedeniyle ortaya çıkan ayrışma Türkiye'nin diğer dış politika meselelerinde Arap ülkelerinin desteğinin alınamaması gibi bir durumla çeşitli platformlarda kendisini göstermeye başlayacaktı. Bağdat Paktı'nı daha sonraki süreçte sağlıklı bir şekilde değerlendirecek olan Menderes'te bu girişimin bir hata olduğunu ve bölgede Batı karşıtı kampı güçlendirirken, Türkiye'nin daha fazla yalnızlaşmasına yol açtığını itiraf edecektir.³⁹

1.5. 27 Mayıs Darbesi ve Arap Dünyasına Yaklaşım

Türkiye'nin siyasal yaşamında demokrasi lehine bir dönüşümü temsil eden Demokrat Parti iktidarı, 27 Mayıs 1960 darbesiyle sona erecektir. 27 Mayıs sonrasında iktidarda bulunan hükümetler Demokrat Parti döneminin Ortadoğu'ya yönelik dış politikasının halklar nezdinde oluşturduğu rahatsızlığın bilincinde olan insanlardı. Nitekim bu rahatsızlık Ortadoğu devletleri tarafından BM'de 1965 Aralık ayında Kıbrıs konusunda yapılan oylamalarda Türkiye'nin desteklenmemesi ile kendini belirgin bir şekilde gösterdi. Üstelik bu durum ABD'nin Johnson mektubuyla Türkiye'nin yanında olmayacağını belirtmesinden bir yıl gibi kısa bir süre sonra gerçekleşmişti. ABD'nin desteğinin alınamadığı bir ortamda Türkiye'nin başta Ortadoğu devletleri ve diğer üçüncü dünya devletlerinin desteğini alamaması uluslararası alanda yalnızlaştığını göstermekteydi. Böylesi bir durum iktidarda bulunan hükümetlerin Ortadoğu'ya yönelik algısını şekillendiren önemli unsurlardan biri oldu. 27 Mayıs sonrası dönemde Türkiye'nin Ortadoğu politikası üç noktayı içermekteydi:

İlk olarak Türkiye, bölgeye yönelik politikasını Batıcılık çerçevesinden oluşturmadı. Bu dönemde temel motivasyon reel politik temelde dönemin dış politikasının temel sorunu olan Kıbrıs konusunda BM'de yapılan oylamalarda Ortadoğu

³⁹ Tayyar Arı, *Geçmişten Günümüze Ortadoğu: Siyaset, Savaş ve Diplomasi*, Güncellenmiş 3. Baskı, Alfa Yayınları, İstanbul, 2007, s. 306.

devletlerinin desteğini almaya yönelikti. Bunu sağlamak içinde bölge ülkeleri nezdinde kendisinden çok başkalarının yani Batı dünyasının çıkarlarına hizmet edecek şekilde girişimlerde bulunmak yerine, kendi çıkarları doğrultusunda girişimlerde bulunulmalı ve yakın ilişkiler tesis edilmeliydi.

İkinci olarak Türkiye, bu dönemde bölgeye yönelik politikasında bir girişimi ya da başkalarının görüşlerini/çıkarlarını dayatmak gibi bir tutumu benimsemedi. Bu dönemde, yapılması gerekenin Araplarla ilişkilerin geliştirilmesinin yanında, onların da endişelerinin ve isteklerinin dikkate alınması olduğu düşünülmekteydi.⁴⁰ Yani ilişkilere sadece Türkiye çerçevesinden bakılmamalı aynı zamanda Arap ülkeleri penceresinden de bakılmalıydı. Bu sağlandığı ölçüde Türkiye, Ortadoğu devletleri ve halkları nezdinde saygınlık kazanabilirdi.

Üçüncü olarak Türkiye, Ortadoğu devletlerinin iç işlerine ve kendi aralarındaki ilişkilere karışmama gibi bir yöntem benimsedi.⁴¹ Bu durum Türkiye aleyhine ortaya çıkan olumsuz algıyı zaman içerisinde ortadan kaldıracabilecek bir etkide bulunabilecek ve Ortadoğu devletlerinin desteğine dönüşebilecekti. Kısaca, 1960-1980 arası dönemde bölgeye yönelik vizyon dış politika sorunlarında bölge ülkelerinin desteğinin alınmasına yönelik bir yaklaşımdı.

1.6. 12 Eylül Yönetiminin Ortadoğu Politikası

12 Eylül sonrası dönemde, Türkiye-AB ilişkileri 12 Eylül darbesi nedeniyle AB tarafından askıya alındı.⁴² Dolayısıyla AB ilişkilerdeki kayıpları telafi etme adına askeri yönetim dış politikanın diğer boyutlarına daha fazla önem verdi. Bu da Ortadoğu'nun tekrar önem kazanması anlamına gelmekteydi. Ortadoğu'yu Türk dış politikasının

⁴⁰ Ramazan Gözen, "Türkiye'nin Ortadoğu Politikası Gelişimi ve Etkenleri", *Türkler*, Cilt:17, 2002, ss. 406-408. (Bu derginin sayfa numarası internette bulunan biçimine göre verilmiştir.)

⁴¹ Türel Yılmaz, "Ortadoğu ile İlişkiler", *Türk Dış Politikası (1919-2008)*, Editör: Haydar Çakmak, Barış Platin Kitap, Ankara, 2008, s. 635.

⁴² Ferhat Durmaz, "Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Türkiye-Avrupa Birliği İlişkilerinin 'Kıbrıs' Boyutu", *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi*, Cilt:6, Sayı:13, Haziran 2015, s. 19.

gündemine taşıyan etken sadece AB ile bozulan ilişkiler değildir. Dünya politikasında ekonominin daha fazla önem kazandığı bu dönemde Türkiye'nin ekonomik durumu olumlu bir seyir izlememekteydi. Buna Avrupa ülkelerinin darbe nedeniyle Türkiye karşısı oluşturduğu olumsuz tutum da eklenince ihracat ve ithalat kalemleri Türkiye aleyhine olumsuz bir seyir izlemişti. Dolayısıyla ihracatın ve ithalatın geliştirilmesi gereken bir bölge olarak Ortadoğu askeri liderlere göre daha fazla önem kazanmakta ve ilişkilerin geliştirilmesi gereken bir alan olarak görülmekteydi. Ticari ilişkilerin geliştirilmesi için bölge ülkelerinin Türkiye'ye yakınlaştıracak ve inandıracak bir adım atılması gerektiğini düşünen Evren oldukça stratejik bir hamle ile Türkiye'nin 1981 yılında Suudi Arabistan'ın Taif kentinde yapılan İslam Konferansı Örgütünün 3. İslam Zirvesi'ne Başbakanlık düzeyinde katılmasını öngören kararın alınmasını sağladı.⁴³ Kültürel nitelikten çok siyasi ve ekonomik temelli amaçları gerçekleştirmek için atılan bu adım cevap verdi ve Türkiye-İslam dünyası ekonomik ilişkileri gelişmeye başladı.

Bu dönemde Türkiye'nin ekonomik temelli tutumu Körfez ülkeleri için hem bölgenin önemli ülkelerinden bir tanesiyle ilişkilerin geliştirilmesi anlamına gelmekte hem de kendi çıkarlarına hizmet eder bir nitelik taşımaktaydı. İki tarafta da ilişkilerin gelişmesinin zeminini oluşturacak bu durum daha önce Türkiye'nin sadece sınır komşularıyla ve İsrail'le sınırlı olan Ortadoğu ilişkilerinin körfez ülkelerinin bağımsızlığı ve bu ülkelerle geliştirilen ilişkilerle birlikte daha geniş bir perspektife kavuşmasını sağlamıştır. İki tarafın liderlerinin karşılıklı ziyaretleri ile taraflar arasında askeri ve eğitim konularında işbirliğini öngören çeşitli antlaşmalar imzalanmıştır.

Askeri yönetimin bölgeye yönelik benimsediği bu perspektif dışında olaylar karşısındaki tutumu da önemli bir nitelik arz etmiştir. Devrim sonrası Türkiye'nin İran

⁴³ Muhittin Ataman ve Ayşe Nur Gökşen, "Sembolizm ve Aktivizm Arasında İslam İşbirliği Teşkilatı", *Analiz*, Sayı:76, Ocak 2014, s. 24.

İslam Cumhuriyetini tanınması İran'a verdiği önemi göstermekteydi. Zira her devrimin olduğu gibi İran Devrimi'nin de kalıcı bir sistem oluşturmaması ve başarısız olma ihtimali vardı. Bu durum ise İran'daki Kürtlerin etkinliklerinin artırmasına yol açabileceği gibi Afganistan'ı işgaliyle bölgede güçlenen Sovyetler Birliği'nin de etkinliğini artırmasına yol açabilirdi. Bu nedenle Türkiye bu dönemde devrimin ortaya çıkarabileceği ve kendisi açısından önemli sorunlara neden olabilecek bu olasılık karşısında, dönemin Tahran Büyükelçi Bleda'nın aktardığı gibi, İran'ın toprak bütünlüğünün ve birliğinin korunması esasına birinci derecede önem gösterdi.⁴⁴ Türk yöneticilere göre İran'ın ülke içerisinde kontrolü sağlaması olası istikrarsızlık unsurlarının önüne geçebilecek bir etki ortaya çıkarabilecekti.

Özellikle bölge ülkelerinden biri olan ve laik yapısıyla dikkat çeken Türkiye, İran devrimi sonucunda ortaya çıkacak İslamcı akımların kendi politik yapısını etkilemesini istemiyordu.⁴⁵ Türkiye'deki yönetimlerin İslamcılığın siyasi bir araç olarak kullanılmasına karşı olduğu anlamına gelen bu durum, İran'daki İslami temelli oluşumun benimsediği İslam temelli rejimin bölgedeki diğer ülkeler tarafından benimsenmesi görüşüyle zıtlık içermekteydi. Bu durum aynı zamanda taraflar arasındaki ideolojik farklılığın ilişkilere konu olabileceğini göstermekteydi. Taraflar arasındaki bu ideolojik farklılık ilişkilerde tarafların birbirlerinin sistemlerine yönelik suçlamalarda bulunması şeklinde yansıyacaktı.

12 Eylül darbesinden sadece on gün sonra başlayan ve 1980-1988 yılları arasında sürececek olan Irak-İran savaşının başlangıcında askeri yönetim dış politika stratejilerinden biri olan tarafsızlık stratejisini benimsemiştir. Türkiye'nin bu tutumunda

⁴⁴ Tanşuğ Bleda, *Maskeli Balı*, 5. Baskı, Doğan Kitap, İstanbul, 2000, s. 107.

⁴⁵ Robert Olson, *Türkiye-İran İlişkileri 1979-2004: Devrim, İdeoloji, Savaş, Darbeler ve Jeopolitik*, Çev. Kezban Acar, Babil Yayıncılık, Ankara, 2005, s. 11.

savaşın bölgedeki güç dengelerini nasıl şekillendireceğinin tam anlamıyla bilinmemesi ve savaşın tarafı olan her iki devletle de ilişkilerin bir tarafta yer alarak diğer taraf aleyhine bozulmamak istenmemesi etkili olmuştur. Dönemin Dışışleri Bakanı İlder Türkmen'in ifadesiyle tarafsızlıktan başka bir siyasetin güdülemeyeceğı bu dönemde Türkiye bu tutumunu İslam Konferansı Örgütü nezdinde ve büyükelçileri aracılığıyla mekik diplomasisiyle uygulamaya aktardı.⁴⁶ Uygulamada bu politika işlevsel bir etki ortaya çıkararak Türkiye lehine olumlu sonuçlar verdi. Her iki tarafla ilişkilerin büyük bir kriz yaşanmayarak devam etmesi bu durumu göstermekteydi.

Irak-İran savaşının başlangıç döneminin Ortadoğı'daki güç dengelerini nasıl şekillendireceğı netlik kazanmasa da bu savaş bölgede bir karmaşa ve kaos ortamı ortaya çıkarmıştı. Bu durum Kürtleri temsil ettiğinin savunan ve silahlı mücadeleyi birinci yöntem olarak benimseyen Kürdistan İşçi Partisinin (PKK) örgütlenmesini hızlı bir şekilde gerçekleştirmesine ve 1982 yılında İsrail'in Lübnan'ı işgaliyle boşaltılan Bekaa vadisinin hakimiyetini ele geçirmesine yol açmıştır.⁴⁷ Kendisine bir karargah edinen PKK burada askeri bakımından hızlı bir şekilde güçlenmiştir. Bekaa Vadisinde PKK'nın etkinliğı Suriye'nin bu konuya özel bir önem vermesine yol açmış ve bu önem örgütün lideri Abdullah Öcalan'la yapılan görüşmeler neticesinde desteğe dönüşmüştür.⁴⁸

Bu durum aynı zamanda askeri yönetimin liderliğindeki Türkiye ile Suriye arasında iyi ilişkilerin tesis edilememesinin nedenini açıklar niteliktedir. Zamanla bu desteğın farkına varan askeri yönetim sorunu diplomasi stratejisiyle çözmeye çalışmış bu bağlamda Mart 1983'te Suriye'yi PKK'ya destek vermemek konusunda uyarılmış, bu

⁴⁶ Türkmen, *Türkiye Cumhuriyeti'nin Ortadoğı Politikası...*, s. 19.

⁴⁷ Cenker Korhan Demir, "Öğrenen Örgütler ve Terör Örgütleri Bağlamında PKK", *Uluslararası İlişkiler*, Cilt:5, Sayı:19, Güz 2008, s. 67.

⁴⁸ Türkmen Törel, *PKK Terör Örgütü: Tarihsel ve Siyasal Gelişim Süreci Bakımından İncelenmesi*, Basılmamış Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih A.B.D, 2002, s. 64.

durumun gerçekleşmemesi durumunda ise Türkiye'nin kendini savunması için gereken tedbirleri alacağını belirtmiştir.⁴⁹ Türkiye'nin bu uyarısı PKK üyelerinin bazılarının Suriye'den ayrılarak Irak'a geçmeleri gibi sınırlı bir etki doğurmuştur. PKK faktörü, Hatay nedeniyle iki ülke arasındaki ilişkilerin kuruluşundan bu yana çoğunlukla iyi bir şekilde tesis edilemediği ve bunun devamlılık gösterdiği bir durumda bu hususu daha da derinleştirerek ilişkilere kötü bir etkide bulunmuştur.

Filistin konusunda, 12 Eylül 1980 darbesinin lideri olan Kenan Evren, 1981 Kasım'ında Pakistan'a yaptığı ziyaret sırasında İsrail'in işgal ettiği tüm Arap topraklarından çekilmesi gerektiğini ifade etmekteydi.⁵⁰ Ancak Evren'in açıklamalarında İsrail'in salt bir devlet olarak varlığına ve yaşama halkına karşı çıkan bir ibareye rastlanılmamaktaydı. Bu durum Ankara'nın iki taraf arasındaki ilişkilerde dengeye önem verdiğinin en belirgin göstergesiydi.

İsrail'le ilişkiler askeri yönetim döneminde de olumlu bir görünüm sergilememiştir. Bu durumun temel nedeni ise İsrail'in Müslümanlar için çok önemli bir anlam taşıyan Kudüs'ü ebedi başkent ilan etmesidir. Böylesi bir eylem askeri yönetimin Ortadoğu ile ilişkilere önem verdiği bir dönemde kabul edilmez bulunmuştu. Nitekim bu anlayış doğrultusunda Türkiye, İsrail'le olan diplomatik ilişkilerini ikinci katıplık düzeyine indirecek, bu kararın alınmasında askeri yönetimin Dışişleri bakanı Türkmen oldukça etkili olacaktır.⁵¹ Türkiye'nin diplomatik olarak verdiği bu tepki ilişkilerde gelinebilecek en kötü durumlardan birini oluşturmasının yanında durgunlaşan ilişkilerin daha kötüye gitmesi anlamına gelmekteydi.

⁴⁹ Balcı, *Türkiye Dış Politikası: İlkeler, Aktörler ve Uygulamalar...*, s. 174.

⁵⁰ Tayyar Arı, "Ortadoğu İle İlişkiler", *Türk Dış Politikası (1919-2008)*, Editör: Haydar Çakmak, Barış Platin Kitap, Ankara, 2008, s. 773.

⁵¹ Gencer Özcan, "Türkiye-İsrail İlişkileri", *Türk Dış Politikasının Analizi*, Derleyen: Faruk Sönmezoğlu, İlaveli 3. Basım, Der Yayınları, İstanbul, 2004, s. 337.

1.7. Özal'ın Dış Politika Felsefesi ve Ortadoğu'ya Yönelik Vizyonu

Turgut Özal, Soğuk Savaşın sona ereceğini ve yeni bir dünyanın ortaya çıkacağını öngörmekteydi. Nitekim, Özal, Türkiye'nin etrafındaki üç önemli alanda Orta Asya, Balkanlar ve Ortadoğu'da bir güç boşluğunun ortaya çıkacağını ve Türkiye'nin bu bölgelerde etkili olması gerektiğini düşünmekteydi.⁵² Bu perspektifin bir yansıması olarak Özal, Ortadoğu bölgesine özel bir önem vermiş, bu coğrafyadaki sorunlar karşısında aktif bir tutum takınmaya çalışmış ve bu bölgede yer alan devletlerle siyasi ve ekonomik ilişkilerin geliştirilmesini bununla işbirliğine dönüşmesini bir misyon olarak benimsemiştir. Bölgeye yönelik bu şekilde bir bakış açısına sahip olan Özal, temelde Türkiye'yi Ortadoğu'nun ayrılmaz bir parçası olarak görmektedir.⁵³

Özal'a göre Türkiye, Cumhuriyet tarihi boyunca çeşitli nedenlerle dış politikada Ortadoğu bölgesine ve diğer bölgelere karşı pasif bir tutum takınmıştır. Bunun en önemli nedenini mülkiye kökenli, statükocu ve en önemlisi de İnönü geleneğinden gelen ve girişim almaktan çekinen bürokratların dış politika kademesinde uzun yıllar boyunca etkinliklerini devam ettirmesi olarak görmektedir.⁵⁴ Bir diğer neden olarak Özal, dış politikada geçmişin etkisi altında kalan ve çözümlenmeyen sorunların sürekli söylem olarak yinelenmesinin ve zihinlerde negatif algılamalarla dönüşüm geçirmeyerek kalıcı olmasının Türkiye açısından bir faydası olmayacağını düşünmekteydi. Dolayısıyla Özal, sorunları geçmişin etkisinden sıyrarak, dönemin koşulları çerçevesinden değerlendiren ve küçük ödünler verilmesi yoluyla da çözüleceğine inanan bir liderdi. Özal'ın geçmişe yönelik bu bakış açısı onun Ortadoğu'ya yönelik vizyonunda da

⁵² Gülistan Gürbey, "Özal Dönemi Dış Politikası", *Devlet ve Siyaset Adamı Turgut Özal*, Editör: İhsan Sezal, Çetin Ofset, İstanbul, 1996, s. 76.

⁵³ Nevra Yaraç Laçınok, "Turgut Özal", *Türk Dış Politikasında Liderler: Süreklilik ve Değişim, Söylem ve Eylem*, Yay. Haz: Ali Faik Demir, Bağlam Yayınları, İstanbul, 2007, s. 587.

⁵⁴ İlhan Uzgel, *Ulusal Çıkar ve Dış Politika*, İmge Kitabevi, Ankara, 2004, ss. 155-156.

görüldü. Nitekim Özal, Osmanlı Devleti'nin son döneminde yaşanan ve Türk-Arap ilişkilerine etkisi olan Arap İsyanlarını şu şekilde değerlendirmekteydi:

“Bu olay artık bitmiştir. Yetmiş yıl geride kaldı. Araplar ve Türkler dört yüz yıl boyunca bir arada yaşadılar. Bizim ortak kültürümüz var. Geleneklerimiz benzerdir. Niye işbirliği yapmayalım?”⁵⁵

Özal'ın bu sözü onun bölgeye yönelik bakış açısını anlamamıza yardımcı olabilecek önemli bir husustur. Tarihsel arka plandaki olumsuz izlerin artık hatırlanmaması gerektiğini belirten Özal tarihsel arka plandaki olumsuz olaylardan da ders almayı bilmiştir. Özal, Türkiye'nin bölgeye yönelik vizyonunun ülkenin çıkarları çerçevesinde şekilleneceğini belirtmekte ve Türkiye'nin bölgede Batının aracısı pozisyonunu gibi bir pozisyonda olmayacağını ve Türk-Amerikan ilişkilerinin de bu doğrultuda şekillenmeyeceğine inandığını belirtmiştir.⁵⁶ Ancak, bir sonraki bölümde inceleneceği gibi, Özal'ın Körfez Krizinde çıkarlar elde etmek ve küresel sisteme entegre olmak için ABD ile işbirliği şeklinde hareket etme tutumu Türkiye için olumsuz sonuçlar ortaya çıkaracaktır.

ABD liderliğindeki Batının aracısı olmayacağını ifade eden Özal'ın Türkiye'nin Doğu'ya yönelik politikası bağlamında Batı'ya ve Türkiye'nin Batı'ya yönelik politikası bağlamında Doğu'ya yüklediği anlam farklıydı. Temelde her iki boyutunda kendine ait özellikleri olduğunun bilincinde olan Özal, Türkiye'nin bir boyutu önceleyip diğer boyutu ihmal eden politikalarının gerçekdışı politikalar olduğunun farkındaydı. Dolayısıyla Özal, “Türkiye, Doğu ile Batı arasında köprü bir ülkedir” şeklindeki ifadeyi daha nitelikli bir şekilde kullanmaya başladı. Normalde bu kavram ifade edildiğinde Batının girişimlerinin Türkiye üzerinden Doğu'ya, Doğu'nun girişimlerinin Türkiye

⁵⁵ Gözen, *Türkiye'nin Ortadoğu Politikası...*, s. 413.

⁵⁶ Laçınok, *Turgut Özal*, s. 587.

üzerinden Batı'ya aktarılması anlamına gelmekte ve çoğu zamanda bu şekilde kullanılmaktadır. Özal'la birlikte bu kavram aynı ifadelerle farklı anlama gelecek bir şekilde hem Batı hem de Doğu ile iyi ilişkiler tesis edilmesi bu yolla da iki taraf için önemli bir ülke olunmasını ve bunu yaparken de Türkiye'nin iki boyuttan da etkili bir şekilde yer almasını öngörecektir şekilde kullanılmaya başlandı.⁵⁷ Öngörülen bu misyonun gerçekleşmesi için Özal döneminde Türkiye, Batı ve Doğu'ya yönelik aktif, sistematik ve hedefleri olan bir politika izlemeyi benimsedi. Doğu'ya yönelik boyutun en önemli unsurunu oluşturan Ortadoğu bölgesi de Özal için bu bağlamda çok büyük önem arz etmekte ve bölge ülkeleriyle işbirliği ve artan ekonomik bağımlılık gibi olumlu özelliklerin uygulamaya aktarılması gereken bir alan olarak düşünülmekteydi.

Geçmişin etkisini en aza indirmeye çalışan ve Doğu-Batı eksenine özel önem veren Özal uluslararası konjoktürün ortaya çıkardığı yeni durumun bilincindeydi. Bu durum ekonominin, Soğuk Savaşın sonuna doğru yaklaşılan dönemde, askeri unsurların yerine geçerek devletler arası ilişkilerdeki artan önemi ve devletlerin ekonomi temelli oluşumlarda bulunmalarıydı. Uluslararası alandaki ekonomik değişimin farkına varan Özal, ekonomik bütünleşmenin faydalı olacağını düşünmekte ve bunun yanında yardım ve bağıştan çok ticaretle gerçekleşeceğini öngörmekteydi.⁵⁸ Bu yüzden Özal'a göre dış politika da ekonomiye büyük bir önem verilerek devletlerle ekonomik alanda antlaşmalar imzalanmalı, ihracat geliştirilmeli ve Türkiye ekonomik dönüşümünü dış politika yoluyla sağlamalıydı. Bu bağlamda dış gezilerine iş adamlarını da götüren Özal'ın bu uygulaması bir yenilik arz ederken, dış politika-ekonomi ilişkisine de yüklediği anlam bir değişimi göstermekteydi. Bu bağlamda Özal, Türkiye ile Ortadoğu

⁵⁷ Muhittin Ataman, "Özalist Dış Politika: Aktif ve Rasyonel Bir Anlayış", *Bilgi*, Cilt:7, Sayı:2, 2003, s. 54. ; Laçinok, *Turgut Özal*, ss. 554-555. ; Ramazan Gözen, *Amerikan Kışkırtıcılığı Dış Politika: Körfez Savaşı, Turgut Özal ve Sonrası*, Liberte Yayınları, Ankara, 2000, s. 133.

⁵⁸ Mustafa Erdoğan, "Türk Politikasında Bir Reformist: Turgut Özal", *Devlet ve Siyaset Adamı Turgut Özal*, Editör: İhsan Sezal, Çetin Ofset, İstanbul, 1996, s. 44.

arasında ekonomik açıdan ilişkilerin geri kaldığını, bunun her iki taraf içinde olumsuz bir nitelik arz ettiğini düşünmekte ve Ortadoğu bölgesine ekonomi temelli bir dış politika perspektifi çerçevesinde yaklaşmaktaydı.⁵⁹

Özal, ekonomik alanda benimsediği Ortadoğu'ya yönelik vizyonunun uygulamaya aktarılmasının projeler aracılığıyla mümkün olacağını düşünmekteydi. Aynı zamanda bu projelerin taraflar arasındaki ilişkilerdeki sorunların ortadan kalkmasında aracı bir işlevi olacağını öngörmekteydi. Güneydoğu Anadolu Projesi, su alanındaki sorunları çözmeyi öngören Barış Suyu Projesi ve gaz ve petrol boru hatları projeleri ile Özal aynı zamanda bölgede barışın sağlanacağını öngörmekteydi.⁶⁰ Bölgedeki sorunların bir kısmına cevap verecek olan bu projelerin tam anlamıyla uygulamaya aktarılması mümkün olmadıysa da bu projeler bölgeye belli bir sistem çerçevesinde yaklaşıldığını göstermesi bakımından önemliydi.

Özal, Ortadoğu ülkeleri ile Türkiye arasında mevcut olan bu bağların iki tarafı birbirine yakınlaştıracığını düşünmekteydi. Liderlerin sahip olduğu kişilik özelliklerinin dış politika analizlerinde önemli bir yer tuttuğu düşünüldüğü zaman Özal'ın Ortadoğu ile Türkiye arasındaki dini bağlara vurgu yapması anlaşılır bir gelişmedir. Çünkü Özal, Amerikan liberalizmden etkilenmesinin yanında üniversite yıllarında İslamiyet'le iç içe olmuş ve daha sonraki dönemde bu tutumunu devam ettirmiştir.⁶¹ Dolayısıyla Özal benimsediği değerler çerçevesinde bunu ifade etmekte ve bu değerlere sahip olan Türkiye ile bölge ülkelerinin ilişkilerin geliştirilmesi gerektiğini düşünmekteydi.

⁵⁹ Sedat Laçiner, "Turgut Özal Dönemi Türk Dış Politikası (1983-1993)", *Osmanlı'dan İki binli Yıllara Türkiye'nin Politik Tarihi: İç ve Dış Politika*, Editör: Adem Çaylak ve diğerleri, Savaş Yayınevi, Ankara, 2010, s. 618.

⁶⁰ Gözen, *Amerikan Kısacasında Dış Politika...*, ss. 128-129.

⁶¹ Mehmet Ali Birand ve Soner Yalçın, *The Özal: Bir Davanın Öyküsü*, 10. Baskı, Doğan Kitap, İstanbul, Mayıs 2007, ss. 22-23.

Uygulamada, Özal döneminde Türkiye ile Ortadoğu ülkeleri, özellikle Körfez ülkeleri, arasındaki artan ekonomik ilişkiler, Özal'ın bölgeye yönelik benimsediği ekonomik vizyon ve bölge halklarının buna olumlu tepki vermesiyle gerçekleşmiştir. Bu olumlu boyutun yanında, Özal'ın yaklaşımı çeşitli meydan okumalarla karşılaştı. Özal'ın su sorununu çözeceğini ve bölge barışına katkıda bulunacağını düşündüğü projelere bölgedeki liderler tarafından olumsuz tepki gösterilmesi bunun bir örneğiydi. Dahası, PKK'nın eylemlerini artırdığı bu dönemde PKK nedeniyle Irak ve Suriye ile ilişkiler daha gergin bir nitelik kazandı.

İKİNCİ BÖLÜM

KOALİSYONLAR DÖNEMİ TÜRK DIŞ POLİTİKASININ ORTADOĞU BOYUTU (1991-2002)

2.1. Soğuk Savaşın Bitmesinin Türk Dış Politikasının Ortadoğu Boyutu Açısından Ortaya Çıkardığı Avantaj ve Dezavantajlar

Soğuk Savaşın bitişiyile birlikte, temel düşman olan, devasa büyüklüğe sahip olan ve Türkiye’yi parçalama amacı ya da Türkiye üzerinde tarihsel emelleri olduğu düşünülen Sovyetler Birliği dağılmıştı. Türkiye’deki liderlerin ve yöneticilerin aklından geçen sorular muhtemelen şunlardı: “Peki şimdi ne olacaktı?, Türkiye’nin stratejik önemi azaldı mı?.” Bu sorular Türk dış politikasının genel boyutu için geçerli olduğu kadar, Ortadoğu ve Balkanlar gibi sahip olduğu stratejik boyutların hepsi içinde ayrı ayrı geçerlidir. Türk dış politikasının Ortadoğu boyutu için bu soruların cevabını Sovyetler Birliğinin dağılmasının Türk dış politikası açısından ortaya çıkardığı sonuçlara bakarak söyleyebiliriz.

İlk olarak ulaşılabilecek sonuç, Sovyetler Birliği’nin dağılması, Türkiye ve Türk dış politikası için temel düşmanın ortadan kalkması anlamına gelmektedir. 1940’lardan itibaren böyle bir tehdidi hissedenden ve dış politikasını haklı olarak bu tehdidin etkilerini en aza indirmeye endeksleyen bir Türkiye vardı. Dolayısıyla dış politika davranışları bu anlayışın bir yansımasıydı. Bu durum Ortadoğu’ya yönelik dış politika anlayışı bağlamında da geçerliydi. İkinci Dünya Savaşı’nın sonrasında ya da Soğuk Savaşın başlangıç evresinde denilecek dönemde bu coğrafyadaki ulusların komünist bloka dahil olmasından ve bunun da Türkiye’yi olumsuz bir şekilde etkilemesinden korkan Türk liderler, bu korkuyu etki düzeyleri farklı olmakla birlikte Soğuk Savaş’ın neredeyse her döneminde hissetti. Ortadoğu Komutanlığı Projesi ve Bağdat Paktı ile kontrol altına

alınmaya çalışılan bu korku, İran Devrimi ile devrimin başarısız olma ihtimali ve bu ülkede komünist hareketlerin artması endişesiyle yeniden nüksetti. Aynı zamanda bu korku ya da tehdidin dönem boyunca bu coğrafyadaki ülkelerle olan ilişkilere etkisi az ya da çok oldu. Suriye örneğinde görüldüğü gibi bu coğrafyadaki devletler zaman zaman Sovyetler Birliğinden destek aldılar. Şimdi Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla Türk yöneticiler, bu bölgeye yönelik politikalarında böyle bir tehdidin ve bu tehdidin Türkiye'yi etkilemesinden korkmayacaklar, bu tehdidin önlenmesi amacıyla girişimler ortaya koymak mecburiyetinde kalmayacaklar, bölgedeki her hareketin ardında Sovyetler Birliği'nin olduğu endişesini taşımayacaklar ve bu tehdit ikili ilişkilere etki etmeyecekti.

İkinci olarak, uluslararası sistemde aktör bağlamında yaşanan değişimler Türkiye'nin Ortadoğu politikasında birtakım dezavantajları beraberinde getirdi. ABD'nin tek süper güç olarak kaldığı bu dönemde küresel liderliğini pekiştirme adına bu bölgeye yönelmesi, iyi ilişkilere sahip olduğu Türkiye'nin ABD'nin bölgedeki çıkarlarını desteklemesi ya da kendi çıkarlarıyla hareket etmesi şeklinde bir ikilimde kalmasına yol açtı. ABD'nin bölgedeki çıkarlarının bölge aktörleri tarafından kabul görmediği ve bölgeye zarar verdiği durumlarda Türkiye'nin nasıl bir tutum takınacağını tam anlamıyla bilmemesi bu ikilemin en zor boyutunu oluşturmaktaydı. Çoğu zaman Türkiye böyle bir durumda, Özal'ın Körfez Krizi uygulamasında görüldüğü gibi kendi çıkarlarıyla ABD'nin çıkarlarını uyumlaştırma çabasında bulundu. Ancak böylesi bir durum sürecin içinde tam anlamıyla yer almayan bir aktör olarak Türkiye'nin zarar görmesine yol açtı. Özellikle ABD'nin bu dönemde Ortadoğu'ya yönelik dış politikası bağlamında odak noktasına Irak'ı yerleştirmesi süreç boyunca Türkiye'nin Irak'a karşı politikasında çoğu zaman tarafsız bir değerlendirme yapamamasına ve güç durumunda kalmasına yol açacaktır.

Aktör alanında yaşanan değişimin bir diğer boyutunu PKK faktörü oluşturmaktadır. Soğuk Savaş sonrası dönemde uluslararası sistemde hükümet dışı grupların etkinliğini artırdığı tartışma götürmez bir gerçekliktir. Bu durumda küreselleşmenin ortaya çıkardığı avantajların etkisi oldukça büyüktür. Bu durumun Ortadoğu'ya yansımaları PKK faktörü oluşturacaktır. Hükümet dışı bir grup olan ve yıkıcı ekseriyetle faaliyet gösteren PKK, 1980'li yıllarda artırdığı gücünü bu yeni gelişmelerin etkisiyle daha yüksek boyutlara taşımış, bu durumda Türkiye'nin Ortadoğu politikasını olumsuz yönde etkilemiştir. Aslında olumsuz olarak ortaya çıkan ve dolayısıyla dezavantajları içinde barındıran bu durum yeni değildi. Yeni olarak atfedilebilecek gelişme PKK'nın Türkiye'nin de dahil olduğu Ortadoğu bölgesel denkleminde oldukça etkili bir aktör konumuna gelmesidir. Ortaya çıkan bu gelişme ise PKK'nın sadece Irak'la ilişkileri etkileyen bir aktör olarak kalmamasına ve İran'la ilişkileri etkileyen bir aktör olarak hareket sahasını genişletmesine yol açacaktır.

Üçüncü olarak belirtilebilecek husus, Soğuk Savaş'ın bitmesiyle ortaya çıkan yeni uluslararası sistemin Ortadoğu alt bölgesinde bölgesel güç mücadelesinin daha da arttığı ve Türkiye'nin bu mücadelede birbirinden önemli rakiplere sahip olan bir aktör olarak daha fazla önem kazandığı ve bunun kendisi açısından birtakım dezavantajları beraberinde getirdiğidir. Soğuk Savaş döneminde Ortadoğu ülkelerinin tamamı Batı ve Doğu blokuna mensup ya da yakın ülkeler olarak ikiye ayrılmışlardı. Dolayısıyla bölge ülkeleri için temel amaç mensubu olduğu blokların bölgede üstünlüğünü sağlayabilmek ve yapabildiği ölçüde de etkin bir aktör konumuna gelebilmektir. Ancak bu yeni sistemde uluslararası alanda böyle bir ayrım kalmadığı için bölge ülkeleri bir dayatmadan çok kendi tarihsel, bölgesel ve ulusal çıkarlarını harekete geçirebilecek ve istediği gibi bir dış politika izleyebilecek imkana kavuşmuş oluyorlardı. Bu ise bölgesel anlamda bir güç mücadelesini beraberinde getiriyordu. Zira her devletin birbirinden farklı

tahayyüllere sahip olması ve bunları uygulamaya aktarmak istemesi bir güç çatışmasını kendiliğinden ortaya çıkarıyordu. Bu mücadelede bölgenin önemli aktörleri olarak Türkiye, İran ve İsrail daha ön plana çıkmaktaydı. Körfez ülkelerinin güç mücadelesinde yer almak gibi bir niyetlerinin olmadığı bu dönemde, Irak sistemden izole edilmeye çalışmakta ve Suriye’de çeşitli sorunlarla uğraşmak durumundaydı. Türkiye’nin İran ve İsrail’e göre görece avantajlı konumda bulunduğu bir durumda dönem boyunca Türkiye, İran’dan rejim ihracı gibi bir tehdidi çok yakından hissedecek, Suriye’nin PKK’ya yoğun desteğiyle maruz kalacak ve Erbakan’ın Ortadoğu’ya yönelmesine laiklik gibi birtakım gerekçelerle karşı çıkılacaktı. Tüm bu unsurlar, Türk yöneticilerinin Ortadoğu algılayışına ve de Türkiye’nin Ortadoğu politikasının genel niteliğine etki edecektir.

2.2. Körfez Krizi ve Türkiye: Batının Gölgesinde Yeni Dünya Düzeninde Var Olma ve Çıkar Sağlama İsteği

Krizin nedeni, Irak lideri Saddam Hüseyin’in Kuveyt’i işgali, Kuveyt’in Osmanlı Devleti döneminde Irak’ın bir parçası olduğu ve zorla ayrı bir devlet oluşturulduğu ve Kuveyt’in petrol kuyuları açarak Irak’ı zarara uğrattığı şeklindeki düşüncesine yani görünürde iki temel nedene dayanmaktaydı. Bunun yanında Saddam Hüseyin, bu eyleminin rahatça kabul göreceğine inanan bir lider olarak, Irak-İran savaşının kayıplarını gidermek, meşruiyet zemini kurmak ve bölgesel egemenlik sağlamak gibi derin amaçlara sahipti.⁶² Şüphesiz Saddam Hüseyin öngördüğü bu amaçlar bölge için bir tehdit oluşturmasının yanında, benimsediği işgal yöntemi nedeniyle de pazar ekonomisine dayalı demokrasilerin tüm dünya genelinde yayılmasını isteyen ABD’li liderlerinin Yeni Dünya Düzeni anlayışına bir tehdit oluşturmaktaydı.⁶³

⁶² Best, Hanhimaki, Maiolo ve Schulze, *Uluslararası Siyasi Tarih: 20. Yüzyıl*, Yayınodası Yayıncılık, 2008, s. 429.

⁶³ Henry Kissinger, *Diplomasi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018, s. 782.

Dolayısıyla ortaya çıkan bu gelişme ABD’li liderler için biran önce önlenmesi gereken bir durum olarak görülmekteydi.

Özal’ın algılaması ve politikasına baktığımızda, dış politika analizlerinde liderlerin algılama düzeyinin onların dış politika vizyonlarına etki eden önemli faktörlerden biri olduğu kabul edilmektedir. Bu durum Özal için de geçerliydi. Özal’ın Körfez Krizini algılaması diğer yöneticilerden farklıydı. Ona göre Irak’ın Kuveyt’i işgali basit bir dış politika eylemi olmanın ötesinde küresel ve bölgesel güçlerin Soğuk Savaş sonrası dönemde dünya politikasındaki konumlarını tespit edecek bir uluslararası politika olayıydı. Soğuk Savaş’ın bitmesiyle Türkiye’nin küresel politikada ve Batı nezdinde öneminin azaldığını iddia eden görüşlerin bulunduğu bir ortamda Özal, bu olayı Türkiye’nin dünya politikasındaki yeni konumunu tespit etmek ve Batı için öneminin azalmadığını göstermeye yarayacak bir fırsat olarak algıladı.⁶⁴ Dolayısıyla böylesi bir fırsatın bulunduğu bir ortamda Özal’a göre Türkiye bu fırsatı değerlendirmeli ve gereken hamleleri yapmalıydı. Bunun yolu da Özal’a göre, Irak’a karşı süreci yöneten, ABD’nin yanında yer alınması ve eylemlerinin desteklenmesiydi. Bu durum aynı zamanda küresel sistemin lideri olan ABD’nin sınırlarını çizdiği Yeni Dünya Düzeninde ona desteğinin göstergesi olarak görülebilecek dolayısıyla Türkiye’nin bu düzende var olmasını diğer bir ifadeyle ABD’ye destek olan önemli bir aktör olarak kabul görmesini sağlayacaktı.

Krizin Türkiye’nin konumunu şekillenmesinde önemli bir rol oynayacağını düşünen ve bu çerçevede algılayan Özal’ın bu algısını daha da güçlendiren etkenler vardı. Özal’a göre bölgede yaşanan siyasi olaylar bölge jeopolitiğine, sistemine ve yapısına ilişkin önemli sonuçlar ortaya çıkarmaktaydı. Körfez krizi de bu yönde nitelikler ortaya koyabilecek birkaç olaydan biri olabilirdi. Türkiye tarih boyunca

⁶⁴ Turgut Özal, “Turkey in the Southern Flank”, *Rusi and Brassey’s Defence Yearbook*, Cilt:99, 1989, ss. 3-9.

Ortadoğu’da yaşanan pek çok dönüşüme etki edemeyen ve bunun dezavantajlarını gören bir ülke olarak aynı hatayı tekrarlamamalıydı. Dolayısıyla Özal’a göre Körfez krizi sürecinde Türkiye oyun kurucu bir aktör olarak ABD’nin yanında yerini almalı, kendi çıkarlarını uygulamaya aktarmalı ya da en azından bu ülkeyle birlikte ifade etmeliydi.⁶⁵ Bu algılama krizin bir tarafı olan Irak’a yönelik yaklaşımda yoğun bir şekilde hissedildi. Özal’a göre Irak’ın Türkiye için ifade ettiği anlam, ABD için ifade ettiği anlamdan çok daha farklı ve belki daha fazla önemliydi. Zira, Irak, Türkiye’nin komşusu olan bir ülke olmasının yanında, Türkiye’nin yoğun tehdit algıladığı PKK aktörünün varlık sahasından birini oluşturmaktaydı. Dolayısıyla Irak’ta yaşanacak bir dönüşüm ve bu dönüşümden dışlanmış bir aktör olarak Türkiye çok büyük sorunlarla karşı karşıya kalabilirdi. Özal’a göre böyle bir olumsuz boyutun olmaması için Türkiye bu süreçte yerini almalı ve tutumunu ortaya koymalıydı. Böylesi bir algılama tersi bir durum içinde geçerliydi. Yani Irak’ta yaşanacak olan dönüşümden Türkiye stratejik kazanç sağlayan bir aktör olarak çıkabilirdi. Dönemi araştıran uzmanlar arasında söylenip söylenmediği ile ilgili tartışma konusu olan “bir koyup üç almak” şeklindeki ifadeden kast edilen esasında kaybedilmesinde büyük bir üzüntü duyulan Musul ve Kerkük’ü ABD ile beraber hareket etmenin ortaya çıkaracağı avantajlar ve kaos durumundan yararlanarak tekrar sınırlar içerisine dahil etmekte.⁶⁶ Tarihsel arka plandaki olumsuz olayların artık hatırlanmaması gerektiğini düşünen ve ifade eden Özal belirttiği

⁶⁵ Ramazan Gözen, “Türkiye ve 1. Körfez Savaşı: Kriz Ortamında Dış Politika”, Faruk Sönmezoğlu(Der.), **Türk Dış Politikasının Analizi**, İlaveli 3. Basım, Der Yayınları, İstanbul, 2004, s. 281.

⁶⁶ Dönemi ayrıntılı bir şekilde inceleyen Gözen, yaptığı kapsamlı araştırma sonucu Özal’ın böyle bir sözü söylemediğini ve Özal’ın Körfez Savaşı’nda naiv bir fırsatçı olarak yaklaşım sergilemeyeceğini aktarmaktadır. Bknz. s. 298. “Bir koyup üç almak” şeklindeki söylemin varlığına ilişkin bir tartışma bir yana önemli olan bu sözün anlam itibarıyla çağrıştırdığı husustur. Burada Armaoğlu’nun belirttiği açıklamayı aynen aktarmak önem kazanmaktadır: “Cumhurbaşkanı Özal, Ağustos ayı ortalarında, basın mensupları için düzenlediği “gizli” bir toplantıda “Musul” konusunu işlemiştir. Özal, bizim de, Tercüman gazetesi dış politika yazarı olarak katıldığımız bu toplantıda “bir koyup üç almak” tan söz etmekteydi. Toplantının Türk basınına savaşa katılmak hususunda ikna etme amacına yönelik olduğu anlaşılmaktaydı.” Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi Cilt 1-2: 1914-1995**, Genişletilmiş 16. Baskı, Alkım Yayınevi, İstanbul, 2007, s. 889.

bu noktayı dikkate almayarak stratejik kazanç sağlama adına yeni bir yaklaşım ortaya koymaktaydı.

Bu iki algılama ve bunun sonucunda ortaya konan ABD ile beraber hareket etme şeklindeki tutum diplomasi ve eylem safhası sürecine de yansdı. Sürecin başında devreye giren BM, Irak'ın Kuveyt'ten çekilmesini talep etmiş, benzer görüşü Özal'da ortaya koymuştu. Saddam'ın vurdumduymaz bir tavırla işgali devam ettirmesi üzerine kendisini engellemeye yönelik ambargo kararı alınacak, Özal bu kararı prosedür ve uzlaşa çerçevesinin oluşmasını beklemeden petrol boru hatlarını kapatarak biran önce uygulamaya aktaracaktır.⁶⁷ Yürütmenin en üst makamında olan ve pasif bir Başbakan ile birlikte çalışan Özal, Başbakanlığı döneminde Dışişleri Bakanlığını devre dışı bırakmasıyla, ortaya koyduğu bu kararlar ABD'nin yanında yer aldığını göstermekte ve ekonomi temelli vizyonunu önemsememekteydi. Özal'ın bu tutumu ABD'nin Türkiye'den üslerin kullanılması, kuvvetlerinin kuzeye kaydırılması ve oluşan kuvvetlere ek katkıların sağlanması gibi birtakım isteklerde bulunmaya itecekti.⁶⁸ Bu istekler Özal'da sürece ilişkin ABD'nin Türkiye'nin politikalarını tasvip ettiği ve kendisiyle birlikte hareket edilmesine izin verdiği şeklinde bir izlenim ortaya çıkaracak, bu izlenimin bir yansıması olarak Özal, ABD'nin isteklerini uygulamaya aktarmada yoğun bir çaba sarf edecektir. Nitekim bu anlayışın bir yansıması olarak müttefik kuvvetlerin İncirlik üssünü kullanarak Irak'a yönelik müdahalelerde bulunulmasına izin verilmiş, bunun yanında askeri birliklerin Irak sınırına yığılması sağlanarak Irak'ın çevrelenmesi başka bir ifadeyle aynı anda birkaç alanda asker bulundurarak gücünün görece zayıflaması sağlanmıştır.⁶⁹ Bu eylemlerin yanında bölge ülkelerinin ikna edilme sürecinde Özal yoğun bir çaba gösterecektir. Özal'ın eylemleri içerisinde en çok tepki

⁶⁷ Hüseyin Emiroğlu, "Soğuk Savaş Sonrası Birleşmiş Milletler: İşlevi-Sorunları", *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt 7, Sayı 2, 2006, s. 63.

⁶⁸ Balcı, *Türkiye Dış Politikası: İlkeler, Aktörler ve Uygulamalar...*, s. 196.

⁶⁹ A.g.e.

alacak olanı ise Türk Silahlı Kuvvetlerinin kullanılmasına ilişkin düşüncesi idi. Bu düşüncenin uygulamaya aktarılma isteği Özal'ın kendi partisinden de olmak üzere asker ve sivil kesim tarafından yoğun bir muhalefetle karşılaşmasına neden olacaktır. Bu kesimler Özal'ın tutumunun ve olayları algılayış şeklinin Türkiye'nin bölgeye yönelik geleneksel politikasını zarara uğrattığını düşünmekte ve bunun da karar alma süreçleri çerçevesinde yapılmadığını belirtmekteydi. Dışişleri Bakanı Ali Bozer, Savunma Bakanı Sefa Giray ve son olarak Genel Kurmay Başkanı Necip Torumtay'ın istifası bu anlayışın en güçlü ifadesiydi.⁷⁰ Bu istifalar ve muhalif sesler Özal'ın bölgeye asker gönderme isteğini engelleyen bir yapıda olmuştur.

Saddam liderliğindeki Irak'ın koalisyon güçleri karşısında uzun süre direniş göstermesi mümkün olmamış, işgal eylemiyle ABD'li liderlerin öngördüğü Yeni Dünya Düzenine bir başkaldıran Irak bu düzenin dışına itilmiştir. Bu süreçte Özal, ekonomik ambargoya katılarak Irak'ın ekonomik gelirlerinin azalmasında önemli bir rol oynamış ve İncirlik Üssünün kullanımına da izin vererek askerî açıdan sürece büyük bir katkı sağlamıştır. Ancak Özal'ın aktif politika izlediği tüm bu süreç Türkiye için önemli dönüşümler sağlayamamış, bunun izleri krizin ortaya çıkardığı çok boyutlu sonuçlardan biri olan Türkiye-Ortadoğu ilişkilerinde görülmüştür.

İlk olarak belirtilebilecek husus, Körfez Krizi'ne yönelik temel dış politikanın odak noktası olan “Yeni Dünya Düzenine” uyum sağlama isteği, Türkiye'nin bu düzenin mimarı olan ABD'nin yanında yer almasıyla olumlu yönde bir evinim geçirse de, krizin Irak'ta, özellikle kuzey bölgesinde, ortaya çıkardığı kaos ve bu kaostan güçlenerek çıkan PKK'nın faaliyetlerinin önlenmesine yönelik Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki uygulamalar insan hakları ihlallerini barındırdığı gerekçesiyle

⁷⁰ “Ali Bozer istifa etti”, *Milliyet*, 12.10.1990, ; “Uyarı gibi istifa”, *Milliyet*, 04.12.1990.

Türkiye'nin dönem boyunca sistemin mimarileri tarafından önemli eleştirilere maruz kalmasına yol açmıştır.

İkinci olarak, Musul ve Kerkük'ü ulusal sınırlar içerisine dahil etmek şeklindeki hedefin savaş sonrası süreçte söylemleri bile geçmezken, krizin ortaya çıkardığı kaos ve bu kaostan güçlenerek çıkan PKK, eylem ve güç kapasitesini artırmış bir örgüt olarak Türkiye'nin ulusal güvenliğine yönelik bir tehdit halini almıştır. PKK'nın Irak'taki konumunu sağlamlaştırması, çoğu zaman Irak devletinden ve bölgedeki yerel unsurlardan destek görmesi, Türkiye'nin bunun önlenmesine yönelik politikalarında Türkiye ve Irak'ı bir kriz durumunda karşı karşıya getirmiştir.

Üçüncü olarak, Özal'ın kapsamlı bir şekilde düşünülmemiş ambargo kararı Türkiye'nin bölgeye özellikle de Irak'a, yönelik ekonomik ilişkilerinde büyük zararlara uğramasına yol açmıştır. Nitekim dönemin yazarlarının bile farkına vardıkları bu hususun Özal tarafından dikkate alınmayışı bölgeye yönelik ekonomik parametrelere sahip olan Özal politikası ve Türkiye için büyük bir dezavantaj olmuştur.⁷¹ Türkiye'nin kayıplarının milyar dolarlarla ifade edildiği bu durum aynı zamanda uzun bir süre için Türkiye'nin Ortadoğu ile ekonomik ilişkilerine ve buna bağlı olarak taraflar arasındaki ekonomik ilişkilerden doğacak bağımlılığa zarar veren bir mahiyet kazanmıştır.

Dördüncü olarak, Özal'ın iktidara geldiği dönemde temel argümanı olan Batı ile Doğu arasında denge sağlama dolayısıyla her iki stratejik boyuttan da kazanç sağlama isteği Özal'ın büyük bir savunucusu olduğu İncirlik üssünün Batı tarafından kullanılmasına izin verilmesiyle içeriği bozulan bir söylem niteliği kazanmıştır. Bu gelişme karşısında İran, Libya, Fas, Ürdün ve Cezayir Türkiye'yi kınamış, Suriye tepkisini göstermiş ve Irak Dışişleri Bakanı Tarık Aziz, bu tutumu utanç verici ve

⁷¹ Örneğin Altan Öymen, "Stratejik Önemimiz ve Petrol", *Milliyet*, 07.08.1990.

ABD'nin önünde diz çökmek olarak nitelemiştir.⁷² Bu durum dönem boyunca bölge ülkelerinin çoğunun Türkiye'ye ilişkin olumsuz algılamalarında önemli rol oynayacaktır.

Beşinci olarak, savaş sırasında Irak Kürtlerinin ayaklanması ve bu ayaklanmanın Saddam tarafından bastırılması sonucu Kürtler, Türkiye sınırına yönelmişler, bu durumun önlenme isteği birkaç boyuta yol açan bir gelişme ortaya çıkarmıştır. Irak-İran savaşının ortaya çıkardığı mülteci dalgasının kendi sistemi ve sosyo-politiği açısından olumsuz sonuçlarını gören Türkiye, bu yeni dalgayla gelen Kürtleri kabul etmek istemese de baskılar ve tutumuna yönelik eleştiriler sonucu Kürtlerin bir kısmını sınırları içerisine almak zorunda kalmıştır. Fakat Türkiye, Kürtlerin kalıcı olmamasını amaçlamış ve buna yönelik bir tutum geliştirmiştir. Kürtlerin geri döndürülmesini ve onlara hayatta kalmalarını sağlayacak dolayısıyla Türkiye'ye ulaşmayı düşündürmemeyi amaçlayan bu tutumun uluslararası toplumdan destek göstermesi gerektiğinin farkında olan Özal, Başkan Bush'un öngördüğü ve BM denetiminde olmayan güvenli bölgeyi kabul etmişti.⁷³ Dönem boyunca İncirlik'ten ilk başlarda Huzur Ortak Görev Gücü daha sonraki adıyla Birleşik Görev Gücü adı verilen birlikler Kuzey Irak'a yönelik kapsamlı yardım operasyonları yaptılar.⁷⁴ Fakat bu operasyonların bitmesini müteakiben bölgenin ve Kürtlerin tekrar aynı süreci yaşamamaları için hava kuvvetlerinin İncirlikte, kara kuvvetlerinin Silopi'de konuşlandırılmasına karar verilmiş bu kuvvetler Çekiç Güç olarak isimlendirilmiştir. 1990'lı yıllar boyunca görev süresi sürekli uzatılacak olan Çekiç Güç, Türk dış politikasının Ortadoğu boyutu bağlamında

⁷² Melek Fırat ve Ömer Kürkçüoğlu, "1990-2001: Arap Devletleriyle İlişkiler", *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt 2, 1980-2001*, Editör: Baskın Oran, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 553.

⁷³ Kemal Kirişçi, "Huzur Mu Huzursuzluk Mu: Çekiç Güç ve Türk Dış Politikası", Çev. Ahmet K. Han, *Türk Dış Politikasının Analizi*, Derleyen: Faruk Sönmezoğlu, İlaveli 3. Basım, Der Yayınları, İstanbul, 2004, s. 317.

⁷⁴ Selin Bölme, *İncirlik Üssü: ABD'nin Üs Politikası ve Türkiye*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, ss. 343-344.

da etkili olmuştur. Körfez krizi bağlamında ortaya çıkan, Çekiç Güç, huzur hareketi, Irak ve Türkiye çemberinde şekillenen Kürt hareketi, burada kastedilen PKK faktörünün yanında kuzeyde yaşayan Kürtlerle, KDP ve KYB ile ilişkiler, Türkiye'nin komşularıyla iyi ilişkiler kuramamasına neden olacak bu da taraflar arasındaki güvensizliği artıran bir etkide bulunacaktır.⁷⁵

Sonuç olarak, Körfez krizi Türkiye için, bir devletin dış politika sürecine konu olacak bir olayın o zamana kadar benimsenen dış politika vizyonu, dışişleri bakanlığının perspektifi ve prosedürel süreç çerçevesinde değerlendirilmediğinde ne gibi dezavantajlar ortaya koyacağının en belirgin göstergelerinden birisidir. Bu durum aynı zamanda devletlerin dış politika vizyonlarının süreklilik kazanmadığında onların ne gibi krizlerle ve zorluklarla karşılaşacağının da göstergesidir. Özellikle de ikinci tespitimiz Özal için biraz daha geçerlidir. Batının ortaya koyduğu dünya düzeninde var olma ve ulusal çıkar sağlama adına Özal, kavramsal ve değerler üzerine oturttuğu bunun sonucunda ekonomik çıkarlar sağladığı Ortadoğu vizyonundan, Batının çıkarlarını ifade eden bu bağlamda bölgeye yönelik politika geliştiren bir anlayışa geçecek bu ise onun kendi sınırlarını çizdiği bölgeye yönelik yaklaşımda bir farklılığın olmasına neden olacaktır. Bu farklılığın algılama ve pratikte ortaya çıkardığı sonuçlar Menderes'in Bağdat Paketi'nin sonuçları ile bazı noktalarda kesişse de bundan daha büyük olumsuz sonuçlar ortaya çıkaran bir nitelikte olmuştur. Özal'ın kendisinin de öngörmediği bu büyük olumsuz sonuçlar onun Ortadoğu'ya yönelik vizyoner dış politikasının zayıflamasında önemli bir etkide bulunmuştur.

2.3. Koalisyon Hükümetlerinin Ortadoğu'ya Yönelik Dış Politika Parametreleri

1990'lı yıllarda Türk siyasal yaşamında hâkim olan aktörlerin sayılarındaki artış nedeniyle Ortadoğu'ya yönelik yaklaşımda, bu bölgeye yönelik algılamalarda ve

⁷⁵ Kirişçi, *Huzur Mu Huzursuzluk Mu: Çekiç Güç ve Türk Dış Politikası*, ss. 323-324.

politikalarda, daha önceki dönemlerle kıyaslandığında birçok sesliliğin olduğu söylenebilir. 1990'lı yıllarda Türk siyaseti Kemalist, İslamcı ve sivil iktidar olmak üzere üç aktör tarafından oluşturulacaktır. Bu durum zaman zaman bölgeye yönelik yaklaşımda farklılıklara ve görüş ayrılıklarına neden olacaktır.

Esasen, 1990'lı yılların ilk yarısında ve daha sonraki süreçte Türkiye'nin Ortadoğu'ya yönelik yaklaşımını şekillendiren temel faktör güvenlik olmuştur. PKK terör örgütünün eylemlerini artırdığı ve Suriye-İran gibi ülkelerin bu örgütü destelediğinin düşünüldüğü bir ortamda tüm kesimler (ordu ve sivil iktidar) güvenliğe önem veren bir yapıda olmuşlardır. Bu dönemde PKK terör örgütü ülkenin toprak bütünlüğünü tehdit etmekte, yıkıcı eylemler yapmakta ve bazı Ortadoğu ülkelerinden destek almaktaydı.⁷⁶ Güvenliğin bu derecede önemsenmesi ülkenin güvenliğini sağlayan bir aktör olarak ordunun dış politika süreçlerinde daha etkin bir konuma gelmesine yol açtı. Bunun yanında, Refah Partisi'nin temsilciliğini yaptığı ve 1990'lardan itibaren etkinliğini artıracak İslamcılara göre, Türkiye ayırım gözetmeksizin bu coğrafyada yer alan ülkelerin tamamıyla ilişkilerini geliştirmeli ve onlarla ülkenin yararına olacak antlaşmalar imzalamalı ve ittifaklara girmeliydi. İslamcı kesim, İsrail'le antlaşmalar gibi uygulamalarda bulunsa da, Türkiye'nin iç siyasal sisteminde yaşanan olaylar ve bu olayların Ortadoğu ile bağlantılı olduğunun düşünülmesi, bunun yanında İslamcıların dış gezilerinde Türkiye'ye yöneltilen eleştirilere karşı çıkmamaları üzerine bu kesim 28 Şubat kararlarıyla sistemin dışına itilecekti.

28 Şubat kararları ile aynı zamanda sonraki süreç için yeni bir tehdit belirlenmekteydi. Artık PKK terör örgütünün ortaya çıkardığı tehdidin yanında irticada

⁷⁶ Meliha B. Altunışık, "Güvenlik Kısılacında Türkiye-Ortadoğu İlişkileri", *En Uzun Onyıl: Türkiye'nin Ulusal Güvenlik ve Dış Politika Gündeminde Doksanlı Yıllar*, Derleyen: Gencer Özcan ve Şule Kut, Boyut Yayıncılık, İstanbul, 1998, s. 333.

eklenmekte ve tehdit yelpazesi genişlemekteydi.⁷⁷ Bu tehdidin kaynağının ve desteğinin tıpkı PKK’da olduğu gibi Ortadoğu kaynaklı olduğu düşünülmekteydi. Bu durum aynı zamanda 1990’lı yılların ikinci yarısında Ortadoğu’ya yönelik dış politikanın yeni niteliklerini belirleyen bir özelliğe sahipti. PKK terör örgütünün kaynaklarını ve dış desteğinin kesilmesi adına yürütülmekte olan Ortadoğu ile ilişkilere benzer amaçlarla artık irticada eklenmekteydi. Yani kısaca bu dönemde güvenlik retorığının içeriği değişken kendisi varlıksal olarak sabit bir etken olmuştur. Güvenliğin Türkiye’nin Ortadoğu politikalarına etkisinin bu kadar yüksek düzeyde olması ikili ilişkilerde önemli bir değişimdi. Türkiye ilk kez Ortadoğu’dan yüksek boyutlara varan bir tehdit hissetmiş, bu tehdit iç politika dinamiklerini etkilemiş ve bunun önlenmesi anlayışı ya da bu tehdidin ortaya çıkardığı sonuçların giderilmesi hususu bu dönemde Türkiye’nin Ortadoğu politikalarının genel çerçevesini oluşturmuştur.

Güvenlik faktörünün yanı sıra bu dönemde ortaya çıkan temel tehditlere bağlı olarak Ortadoğu’ya yüklenen varlıksal forma ilişkin anlamda değişime uğramıştır. 1990’lı yıllarda artan tehditlerin varlığı ve bunların bir boyutunun Ortadoğu’yu kapsadığı şeklinde Kemalist kesimin temsilcisi olan Ordu ve -Refah Partisi haricinde- koalisyonlarda ortaya çıkan düşünce bu bölge ile Türkiye arasındaki varlıksal formun olumsuz yönde bir evrim geçirmesine yol açmıştır. Artık Türkiye’nin bu bölgenin bir parçası olduğu şeklindeki düşüncenin bir ütopya olmasının yanında bu bölge ortaya çıkan güvenlik sorunları çözülebileceği ölçüde ilişkilerin geliştirileceği bölgenin ancak Türkiye’ye bu şekilde fayda sağlanacağı bir alan olarak görülmüştür.

Varlıksal forma ilişkin bu nitelemeye benzer bir yaklaşım bu dönemde Türkiye ile Ortadoğu arasındaki kültürel, tarihi ve coğrafi bağlara yönelik unsurların yeterince

⁷⁷ Altan Aktaş, “Güvenikleştirme Yaklaşımı ve Türkiye’nin Ulusal Güvenlik Anlayışındaki Dönüşüm”, *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt:1, Sayı:2, Temmuz 2011, s. 31.

dikkate alınmamasıyla da kendisini gösterecekti. ABD başkanı Clinton 1999'da yaptığı açıklamada, Türkiye'nin İslam dünyasında önemli olduğunu, şahsına münhasır bir yeri olduğunu belirtmekte, bunun yanında Batılı değerlere sahip bir ülke olarak Türkiye'nin bölge ülkelerinin küresel sisteme entegre olmasında ve Batı ile barışçıl ilişkiler kurmada model olabileceğini belirtmekteydi.⁷⁸ Clinton bu açıklamayı ABD'nin çıkarları bağlamında yapsa da önemli olan bu açıklamada geçen Türkiye'nin İslam dünyasında önemli olduğu ve şahsına münhasır yeri olduğuna ilişkin argümanlardı. Gerçekten de Türkiye'nin bu niteliği bölge ülkelerinin çoğunluğunun aynı konudaki niteliklerinden daha önemliydi. Fakat 1990'lı yılların büyük kısmında Ortadoğu'ya yönelik yaklaşımında gerek askeri kesim, gerekse de koalisyonlar Türkiye ile Ortadoğu arasındaki tarihsel, kültürel ve coğrafi bağları olumlu yorumlayamadılar. Mevcut politikaların içeriğinin zenginleşmesine ve de uygulamada benimsenmesini kolaylaştırmaya neden olacak bu hususların dikkate alınmaması ve bu çerçevede bir politika oluşturulamaması Türkiye'nin Ortadoğu'ya yönelik politikalarının hem nitelik, hem de içerik yönünden işlevselliğini azaltan bir etkide bulunacaktır. Kısaca niteliklerden kopukluk olarak belirtilecek bu husus, dönem boyunca görüleceği üzere Türkiye'nin bu bölgeye yönelik güvenlik unsuru haricindeki kültürel, tarihsel ve coğrafi boyutu ön planda olan yaklaşımların sayısında bir azalma olmasına neden olacaktır.

1990'lı yıllarda Türkiye'deki askeri kesim ve koalisyonlar Ortadoğu politikalarının genel çerçevesini oluştururken aynı dönemde bu bölgede Soğuk Savaş'ın sona ermesinin ortaya çıkardığı güç boşluğunun yanında tarihsel süreci olan bir güç mücadelesi yaşanmaktaydı.⁷⁹ Bu durum Türkiye için tarihsel güç mücadelesi yaşadığı

⁷⁸ İdris Bal, "Türk Dış Politikası'nın Ana Hatları", *Değişen Dünyada Uluslararası İlişkiler: Uluslararası Siyaset, Uluslararası Hukuk ve Temel Sorunlar*, Editör: İdris Bal, Lalezar Kitabevi, Ankara, 2006, s. 700.

⁷⁹ Abdulkadir Baharççek, "Soğuk Savaşın Anlamı ve Sona Ermesinin Türk Dış Politikası Üzerindeki Etkileri", *21. Yüzyılın Eşiğinde Türk Dış Politikası*, Editör: İdris Bal, Alfa Yayınları, İstanbul, 2001, s. 49.

İran gibi rakiplere sahip olduğu düşünöldüğünde daha fazla önem kazanmaktaydı. Ancak Türkiye, iç politik sistemde istikrarı sağlayamadığından ve kendisine yönelik PKK ve irtica gibi temel tehditleri bölgesel güç mücadelesinin yaşandığı bu bölgeden hissettiğinden bu bölgeye yönelik temel refleksi bölgesel güç arzusunda olan bir öлке olarak değil, haklı olarak tehditleri önleme amacıyla olan bir öлке olarak gelişti. Dolayısıyla dış politika anlayışı da bu durumun bir yansıması olarak ortaya çıktı. Kısaca askeri kesim ve koalisyonlar bölgeye yönelik yaklaşımlarında tehditlerin önlenmesi, tehditlerin dış desteklerinin ortadan kaldırılması en nihayetinde 1997 sonrasında göröldüğü gibi ilişkileri geliştirme şeklinde bölgeye yönelik yaklaşımlarında iki ya da üç unsurun hedef konulduğu bir ölçek küçöltme arzusunda olacaklar, bölgesel güç gibi stratejik hedefler bu bölgeden sorunlara sahip bir öлке olarak Türkiye'nin yaklaşımlarında görölmeyecekti.

Türkiye'nin Ortadoğı'ya yönelik politikaları bu dönemde iç-dış çeşitli faktörler etkisi altında şekillenirken Soğuk Savaş döneminde politikaların şekillenmesinde önemli rol oynayacak olan Batı faktörünün etkisi daha fazla olacak ancak Türkiye bu dönemde Batının çıkarlarının aracısı olma ve bunlara yönelik politikalar geliştirme hususunda daha az dış politika uygulamalarında bulunmaya çalışacaktır. Bu dönemde Batı faktörünün etkisinin fazla olması hususu, küresel lider ABD'nin Irak'a yönelik eylemleri ve İran karşısındaki tutumunda göröleceğı üzere, Türkiye'nin Batı ile Doğı'nun çıkarlarını ve bu ikisiyle de kendi çıkarlarını uzlaştırmasında güçlükler yaşamasına neden olacaktır. Dolayısıyla bu durum 1990'lı yıllarda zaman zaman Türkiye'nin Ortadoğı politikalarına bazı belirsizlik unsurlarının eklenmesiyle kendisini gösterecektir. Türkiye'deki karar vericiler ABD'nin Ortadoğı'ya yönelik politikalarında ya da Batı ile Doğı arasındaki diğör meselelerde kendilerini çoğı zaman bir bilinmezlik içinde bulacaklardır.

Güvenliğin ve algılamanın önemli ölçüde değişmesinin yanında bu dönemde sivil iktidarın ve onun temsilcilerinin Ortadoğu'ya yönelik işbirliği çabaları görülecektir. Bu çabalarda ise 1997'den 2002'ye kadar uzanan süreçte Dışişleri Bakanlığı yapacak olan İsmail Cem'in büyük payı olacaktır. Vizyoner bir lider olan Cem, dış politikada İslam dünyası ile ilişkilerde barışın tesis edilebileceğini, bundan daha da önemli şekilde bu ülkelerin gelişmesinde ve modernleşmesinde Türkiye'nin İslam ve demokrasi alanlarında model bir ülke olarak yardımcı olabileceğini düşünmekteydi.⁸⁰ Dış politikanın Ortadoğu boyutu bağlamında ilk kez ortaya çıkan model olma niteliği Cem'in uygulamaya aktarmak istediği en azından ikili ilişkilerde Türkiye'nin nasıl bir rol oynaması gerektiğine ilişkin bir düşüncesi idi. Türkiye'nin model olma niteliği kendi önemli sorunlara sahip olan bir ülke olarak mümkün olmasa da Cem'in Ortadoğu ülkelerine önem veren anlayışı sayesinde Türkiye, özellikle 1997 sonrası, Ortadoğu'ya yönelik olarak komşularla ilişkilerine önem veren bir anlayışta olmuş ve güvenlik sorunlarını giderici ekonomi alanında ilişkileri geliştirici bir işbirliği arayışında olmuştur. Sivil kesimin temsilcisi olan Cem'in yürüttüğü bu çaba aynı zamanda ilişkilerin güvenlik ekseninin biraz olsun dışına taşması noktasında önemli bir adımdı.

Dışişleri Bakanı İsmail Cem'in yanında, Bülent Ecevit; Soğuk Savaş'ın bitmesinin Türkiye için büyük avantajlar sağladığını düşünmekte, fakat bu yeni döneme Türkiye'nin hazırlıksız yakalandığı için dış politikada kayıplar yaşadığını ortaya koymakta; bu kayıpların dış politikada bölge ülkeleriyle iyi ilişkiler kurulmasına, Soğuk Savaş'ın bitmesiyle işlevsellik kazanan çok boyutlu jeo-politik konumunun harekete geçirilmesine ve gücünün yeniden değerlendirilmesine yönelik bir dış politika

⁸⁰ Ozan Örmeci, *Portrait of a Turkish Social Democrat: İsmail Cem*, Doktora Tezi, Bilkent Üniversitesi, Siyaset Bilimi Bölümü, Ankara, 2011, s. 287. (AKY Yayınları. 2011).

anlayışının benimsenmesiyle giderilebileceğini düşünmekteydi.⁸¹ Bu bağlamda, Ecevit; Ortadoğu ülkeleri ile ilişkiler geliştirilmeye, güvenlik sorunları çözülmeye ve ilişkilerde Suriye örneğinde görüleceği üzere ekonomi gibi yumuşak güç unsurları tekrar devreye sokulmaya çalışılacaktır. Ortadoğu'ya yönelik böylesi bir anlayış dönemin başlarında ortaya çıkan güvenliğin sağlanması yaklaşımı ile dönemin ortalarında ortaya çıkan irtica tehditlerinin önlenmesi yaklaşımları arasında bir farklılık ifade edecekti.

2.4. Türkiye-Suriye-Irak İlişkilerinin Değişmeyen Dinamikleri ve Görünümü

1990'lı yıllarda Türkiye-Suriye-Irak üçgeninde ilişkiler, daha çok PKK ve su sorunu çerçevesinde şekillenecektir. Bunun yanında dönemin sonlarına doğru Suriye ile ilişkilerde ekonomi, Irak'la ilişkilerde ABD'nin politikaları önemli bir gündem maddesi olarak yer alacaktır. Ancak dönemin genelinde PKK ve su sorunda tarafların farklı görüşlere sahip olması ve bu görüşlerini uygulamaya aktarması ikili ilişkilerin olumsuz bir seyir izlemesinde önemli bir rol oynayacaktır. Bu durum çoğu zaman için tarafların birbirlerine karşı negatif anlamlar yüklemesine de neden olacak, bu negatif algılamalar ilişkilerin bütününe etken eden bir sirayet kazanacaktır. Bu bağlamda tarafların bu iki konuda görüşlerini aktarmak, bunun ikili ilişkilere etkilerini incelemek ve ilişkilerde daha önceki dönemlerde ortaya çıkan hususların devamlılık mı gösterdiği yoksa olumlu ya da olumsuz değişim yönünde bir çizgi mi izlediğini analiz etmek daha fazla önem kazanmaktadır.

2.4. 1990-1997: Güvenlik ve Su Faktörü Çerçevesinde İlişkiler

2.4.1.1. Türkiye-Suriye-Irak İlişkilerinde PKK Faktörü

⁸¹ Bülent Ecevit, "Bölge-Merkezli Dış Politika", *Yeni Türkiye Dergisi*, Mart-Nisan 1995, Sayı:3, ss. 64-70.

Özal döneminde PKK ve su faktörü çerçevesinde gelişen ve önemli sorunları bünyesinde barındıran ilişkiler bu niteliğiyle 1990'lı yılların ilk yarısına yoğun bir şekilde yansdı. Ancak 1980'lı yıllardan farklı olarak 1990'lı yıllarda ortaya çıkan yeni gelişmelerle birlikte bu sorun alanları daha da güçlenen bir nitelik kazandı. 1980'lı yıllarda iki ülkeyle süreci paralel yürütmeye çalışan Ankara 1990'lı yılların ilk yarısında da bu vizyonu devam ettirdi.

İlk olarak, Özal, Irak ve Suriye'ye yönelik ortaya koyduğu dış politika davranışlarıyla bu iki ülkenin PKK'ya verdiği desteği önlemeye çalıştı. Bunu yaparken de ayrı dış politika yöntemleri benimseyerek Irak'taki PKK varlığına karşı yerel Kürt gruplarla anlaşma ve Suriye'ye karşı da "PKK'ya karşı su" söylemini ortaya koydu. Irak'a karşı ortaya çıkan yöntem Türkiye'nin Körfez krizinde Irak'ın bölgesel ve küresel sistemin dışına çıkarılmasını amaçlayan ABD politikasını desteklemesi ve bu doğrultuda dış politika davranışlarında bulunmasının Bağdat yönetiminde ortaya çıkardığı Türkiye karşıtı tutumdan dolayı bir zorunluluk sonucunda ortaya çıktı. Bu tutum PKK'nın Irak'ı bir varlık sahası olarak kullanmasını kolaylaştırmasının yanında konuya ilişkin gereken işbirliği iradesini ortaya koymamasıyla da kendini gösterdi. Halbuki Özal, PKK sorununun devletler arası ilişkilerde uzlaşının sağlanmasıyla çözüleceğine inanan bir liderdi. Bağdat yönetiminin gereken işbirliğini ortaya koymadığı bir ortamda bunu hükümetler nezdinde uygulamaya aktaramayacağını anlayan Özal, politikasını yerel düzeyde uygulamaya karar verdi. KDP ve KYB gibi yerel gruplarla süreç boyunca işbirliği içinde olan Özal, bu grupların desteklenmesiyle, PKK'nın gücünün azaltılacağını en azından dengeleneceğini ve politikalarının muhatap bulacağını düşünmekteydi. Bu anlayış Türkiye'nin gerçekleştirdiği sınır ötesi operasyonlar sürecinde yerel ve bölgesel Kürt liderlerinin desteğini almasına yol açmış, bunun yanında tarafların işbirliği nezdinde birbirlerini güvenlik, çıkar ve bağımlılık

konularında tanımlarını sağlamıştır.⁸² Böylesi bir durum taraflar arası ilişkilerde artık yerel unsurlarında etkili olacağını göstermesi bakımından önemliydi. Benzer şekilde 1990'lı yılların ilk dönemlerinde Suriye ile ilişkiler yoğun bir şekilde PKK faktörünün etkisi altında şekillendi. PKK'nın tarih sahnesine çıktığı ilk günlerden itibaren Suriye'nin dolaylı ya da doğrudan bir şekilde desteklendiği biliniyordu. Bu desteğin önlenmesi amacıyla yapılan 1987 protokolünden bir sonuç alınamadığını düşünen Türk yetkililer, gerçekleştirdikleri ziyaretlerle diplomatik düzlemde Şam'a PKK konusunda gerekli adımları atması gerektiğini ve bunun yapılması halinde Türkiye'nin su konusunda gereken hususları yerine getireceğini belirtmişlerdir. Ankara, Suriye'nin PKK desteğine karşı yaşamsal bir ihtiyaç olan suyu kullanarak bu ülkeyi caydırmak istemiştir. Aslında her iki yöntem ve buna bağlı olarak ortaya konan dış politika davranışları güvenlik perspektifinin bir uzantısı olarak ortaya çıkmıştır. Türkiye, ulusal bütünlüğünü tehdit eden ve Ortadoğu bağlantılı olduğunu düşündüğü sorunların biran önce önlenmesi gerektiği şeklindeki bir vizyonla hareket etmiş ve her iki ülkeyle de ilişkilerini bu bağlamda şekillendirmiştir.

Irak ve Suriye'ye yönelik olarak ortaya konan bu stratejiler, stratejilerin dayandığı unsurlardaki değişiklikler ve tarafların tutumlarından dolayı uygulamada işlerlik kazanmayan bir nitelikte olmuştur. Şöyle ki; Türkiye'nin KDP ve KYB ile olan işbirliğinden ve sınır ötesi operasyonlarından olumsuz bir şekilde etkilenen PKK, uzun bir süre geçmeden, KDP ve KYB arasındaki işbirliğinin bozulmasından faydalanarak KDP kontrolündeki Türk sınırına yakın yerlerde üs kurmuş ve sürecin lehine dönmesini sağlamıştı.⁸³ Benzer şekilde Suriyeli yetkililer Ankara'nın su konusunda samimi olmadığı şeklinde söylemde bulunmuşlar, bunun yanında bu sorunu, II. Dünya Savaşı sonrası dönemde Hatay örneğinde olduğu gibi, tüm Arapların sorunu haline getirmeye

⁸² Kirişçi, **Huzur Mu Huzursuzluk Mu: Çekiç Güç ve Türk Dış Politikası**, s. 319.

⁸³ Hale, **Türk Dış Politikası 1774-2000**, s. 331.

yani bölgeselleştirmeye çalışmışlar, bunun yanında Hatay üzerindeki tarihsel argümanları tekrarlamışlardır. Bu durum Türkiye-Suriye ilişkilerinin bir kısır döngü çerçevesinde gelişmesine yol açarken Ankara'nın bölgeyle ilişkilerine de olumsuz bir şekilde yansımıştır. Her iki gelişmede, KDP-KYB çatışması bundan PKK'nın güçlenerek çıkması ve Suriye'nin uzlaşmaz bir tavırla su sorunun bölgeselleştirme çabaları ile Hatay iddiaları, Özal'ın geliştirdiği yöntemlerin başarısızlığını göstermiştir.

1993 yılında Özal'ın yaşamını yitirmesi, aynı yıl içerisinde PKK'nın eylemlerinin yoğunluğunu artırması ülke içinde bir kaos ortamına neden olmuş, bu durum güvenliği sağlamakla görevli ordunun ve onun parametrelerinin kabul görmesini sağlamıştır. Bu duruma siyasal yaşamda güçlü liderlerin olmaması ve var olan liderlerinde çözüme ve ilişkilere ilişkin konularda ordu ile benzer görüşlere sahip olması katkı sağlamıştır. Özal'ın diplomasiyi önceleyen yönteminin aksine ordu PKK faktörünün askeri unsurlarla çözüleceğini öngörmekteydi. Artık askeri kesim; Türkiye'nin Ortadoğu'ya yönelik politikalarında önemli bir aktör olarak tarih sahnesine çıkmaktaydı. Bu durum olumlu ya da olumsuz boyutları bir yana bir devletin bir bölgeye yönelik dış ilişkilerinde önemli bir değişimdi. Nitekim bu değişim uygulamada etkisini hemen gösteren bir nitelik taşıdı. Irak'ta KDP ve KYB arasındaki çatışmalar şiddetlenmekte ve bir kaos ortamı oluşmaktaydı. Bu durum Türk liderlere geçmişte PKK'nın kaos ortamından güçlenerek çıkan bir örgüt olduğu gerçeğini hatırlattı. Bu bağlamda biran önce müdahale edilmeli ve böyle bir şeyin tekrarlanmaması için gereken çaba ortaya konmalıydı. Bunun bir yansıması olarak 1995 yılının Mart ayında yaklaşık 35 bin asker ve büyük bir askeri sevkiyatla Irak topraklarının 40 km kadar içerisine girilen geniş ölçekli bir operasyon yapıldı.⁸⁴ TSK'nın etkinliğini ortaya koyan bu

⁸⁴ Payman Abdullah Hamad Lak, *Türkiye-Irak İlişkileri (1920-2010)*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş, Nisan 2015, s. 103.

operasyon, Bağdat yönetiminin eleştirilerine maruz kalmış ve Türkiye ile ilişkilerde gereken işbirliğini göstermemesiyle uygulamada kendisini göstermiştir.

Irak ve Suriye ile ilişkilerin güvenlik ekseninde gelişmesi ve taraflarda ilişkileri bu eksenin dışına taşıyacak dolayısıyla sürecin dönüşümünü sağlayacak bir iradenin olmaması devam eden süreçte de görüldü. Üstelik tarafların geliştirdiği tutumlar, birbirlerine karşı oluşan negatif algılamaların daha da büyümesine yol açmıştı. Bu algılamaların etkisi Suriye’de yüksek düzeyde görüldü. Uygulamada Şam yönetimi, PKK ile mücadeleye yönelik eylemler geliştirmeyerek, PKK’nın eylem kapasitesinin dolaylı yoldan daha fazla artmasını sağladı. Bunun yanında Şam yönetimi, Türkiye’yi bölgesel denklemde zayıflamasına yol açacak girişimlerde bulunmaya başladı. Bu dönemde Türkiye’nin dış ilişkilerinde sorunlar yaşadığı Yunanistan’ın Şam’ın bu girişimine olumlu cevap vermesi ve 1995 yılında taraflar arasında askeri konularda dahil olmak üzere çeşitli boyutları kapsayan antlaşmalar imzalamaları belki de sürecin Türkiye için en olumsuz boyutlarından birini teşkil etmekteydi. Şükrü Elekdağ, Türkiye’nin geliştirmek zorunda olduğu stratejiyi “İki Buçuk Savaş Stratejisi” adlı yazısında şöyle açıklıyordu:

“Türkiye’nin yaşamsal hakları ve toprakları üzerinde hak iddia eden Yunanistan ve Suriye, ülkemize karşı çıkar işbirliği içindedir ve Türkiye’yi çökertmek amacıyla PKK’ya her türlü yardımı yapmaktadır. Türkiye, bu ülkelere karşı savunma planlamasını, aynı anda iki ayrı cephede çatışmaya zorlanacağı varsayımı üzerine dayandırmalıdır.”⁸⁵

Türkiye, Suriye’nin bu tutumu karşısında, ilkinde Suriye’nin uzlaşısı istediği su gibi konularda gereken iradeyi göstermeyerek ve bu ülkeye karşı savunma önlemleri olarak gösterirken, ikincisinde dış politika söylemini daha da sertleştirme yoluna gitti.

⁸⁵ Şükrü Elekdağ, “İki Buçuk Savaş Stratejisi”, *Milliyet*, 27.11.1994, , s. 19.

Bu durum Ankara'nın bölgeye yönelik politikasını da genel olarak olumsuz etkilemekteydi. PKK nedeniyle sınır komşularıyla ilişkilerin tıklandığı bir ortamda Türkiye, bölgeye yönelik politikaların çerçevesini, güvenlik eksenli düşünmek zorunda kalmakta ve bu durum aynı zamanda dış ticareti de olumsuz bir şekilde etkilenmekteydi.

Irak'la ortaya çıkan durumda Suriye'dekine benzerdi. Kendi topraklarını terörün sıçrama alanı olarak kullanılmasını önlemeye yönelik güçlü bir merkezi otoritenin Irak'ta olmaması ve Türkiye'nin sürekli bu devletin topraklarından tehdit algılaması ilişkilerin ister istemez sadece bu ekseninde gelişmesine yol açıyordu. 'Vur-kaç' yöntemiyle yapılan saldırılarda PKK'nın merkez olarak Irak'ı kullanması, ordunun sürekli sınır ötesi operasyonlarda bulunmasına neden oldu. Bu operasyonlarda PKK zaman zaman zayıflatılsa da bu aktörün Türkiye-Irak ilişkilerine olan olumsuz etkisi önlenemez bir hal aldı.

PKK faktörünün önlenemez etkisi günden güne Türkiye-Irak-Suriye ilişkilerinde şiddet ve istikrarsızlık seviyesini yükseltmekteydi. Irak'a yönelik sınır ötesi operasyonlarla tutumunu ortaya koyan Türkiye, Suriye'nin vurdumduymaz tutumundan, PKK faaliyetlerine yönelik gereken iradeyi göstermemesinden ve de PKK lideri Öcalan'ın ve diğerlerin ülkede barınılmasına izin verilmesinden son derece rahatsızdı. Üstelik siyasal yaşamda yer alan politik ve askeri liderler için ortaya çıkan durum iç siyasal düzlemde toplumun mevcut yönetimin çaresiz kaldığı şeklinde düşünmesine neden oluyordu. Toplum, 1980'lerde olduğu gibi, PKK'nın Irak ve Suriye tarafından bilinçli bir şekilde oluşturulduğunu/desteklendiğini düşünmekte, bu ülkelerle PKK'yı özdeşleştirmekte ve biran önce çözüm bulunulması gerektiğini ifade etmekteydi. Bölgesel ve ulusal düzlemde PKK sorununun artık önlenmesi gerektiğini düşünmeye başlayan sivil ve askeri liderler buna yönelik uygulamada iki tutum geliştirdiler. İlk olarak, Suriye karşı kullandıkları politik dili tehdit seviyesinde

sertleştirirlerken; ikinci olarak Suriye'nin Yunanistan'la imzaladığı ortak savunma antlaşmasına karşı hem bir denge unsuru olarak, hem de güç kapasitesini artırma adına İsrail'le yakınlaşma ve ilişkilerdeki işbirliği unsurlarını artırma yoluna gideceklerdir. Bu durumda yükselen bir politika yapıcısı olarak ordu önemli rol oynayacak ve ilişkilerdeki bu yakınlaşmaya karşı bölge ülkeleri olumsuz bir tutum ortaya koyacaklardır.⁸⁶

2.4.1.2. Türkiye-Suriye-Irak Denkleminde Su Sorunu

Dönemin büyük kısmı boyunca (1990-1997) su sorununun Türkiye, Irak ve Suriye arasındaki ilişkilere etkisi şu noktalar itibariyle olacaktır:

İlk olarak su sorunu, ilişkilerde PKK faktörünün yanında ikinci bir gündem maddesi olarak görülecektir. Yani ana gündem maddelerinden birini oluşturmayacak olan su sorunu tarafların birbirlerine karşı PKK konusunda düşüncelerini kabul ettiremediği durumlarda bir koz olarak kullanılacaktır. Sorunun 1980'li yıllarda ortaya çıkan niteliğinin artması anlamına gelen bu durum aynı zamanda tarafların su sorununu bağımsız bir düzlemde düşünüp konu üzerinde tüm tarafların çıkarlarına hizmet eden bir konsensüs da uzlaşamamalarına neden olacaktır. Nitekim, bu boyutu itibariyle su sorunu çözümsüz bir mesele olarak kalacak soruna ilişkin diplomatik toplantılar ve bu toplantılarda çözüm çabaları sınırlı sayıda olacaktır. Bunun yanında asıl amaç olan su unsuru sayesinde karşı tarafın politik adım atması Türkiye'nin "PKK'ya karşı su" söyleminde ya da Suriye ve Irak "Türkiye su konusunda uzlaşmaz tutuma sahip" söylemlerinde görüleceği üzere hiçbir zaman gerçekleşmeyecek ve tarafların su meselesi aracılığıyla bir uzlaş tesis etmesi mümkün olmayacaktır.

⁸⁶ Harun Bodur, *Kronolojik 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Çağlar Yayınları, Ankara, 2006, s. 849.

İkinci olarak, su sorununun çözülemediği bir ortamda Türkiye tarafından bu konuda ortaya konacak olan girişimler ve çalışmalar, Irak ve Suriye tarafından tek taraflı politikaların uygulamaya aktarılması ve karşı tarafa zorla kabul ettirilmeye çalışıldığı şeklinde bir algının ortaya çıkmasına neden olacaktır. Nitekim GAP çerçevesinde yer alan Birecik Barajının yapım çalışmalarına Suriye'nin itiraz etmesi ve Türkiye'yi uzlaşmaz tavrı nedeniyle suçlaması bu durumun bir yansımasıdır.⁸⁷ Böylesi bir durumda Türkiye'nin çoğu zaman istediği şekilde hareket etmesi mümkün olmayacak ve eylemde bulunduğu zamanlarda da yoğun bir eleştiriye maruz kalacaktır.

Üçüncü olarak, dönem boyunca tarafların su konusundaki ilişkileri durumun mahiyetinden çok siyasi alanda tartışması ve bunda da başarılı olamamaları bölgesel ve uluslararası düzlemde sorun konusunda haklı tarafın kendileri olduğu şeklinde bir çabada bulunmalarına ve sorunu bölgeselleştirme ya da uluslararası sorunlar arasına katmaya yönelik bir irade de bulunmalarına yol açacaktır. Suriye örneğinde görüleceği üzere, Türkiye ile uzlaşının sağlanamadığı bir ortamda bu devlet konuyu Arap Birliği örgütüne götürecek Arap ülkelerinin desteğini almaya çalışacaktır. Bazı zamanlarda ortaya çıkan bu destek Suriye'nin bu durumu sürekli tekrarlamasına yol açacaktır. Bundan ötürü Suriye, Türkiye tarafından ortaya konan önerileri, Arap ülkelerinin desteğine sahip olduğu şeklindeki argümanla çok fazla üzerinde durmayacaktır.

Dördüncü olarak, taraflar bu sorun sayesinde dönemin büyük kısmı boyunca bir uzlaşma ve bunun ortaya çıkaracağı fırsatları kaçırmışlardır. Şöyle ki; su gibi yumuşak politik unsurun devreye sokulması, bu konuda uzlaşma sağlanması, bu uzlaşma kurallarına uyulması ilişkilerin bir alanında işbirliği boyutunun çıkmasını sağlayacak belki de bu uzlaşma ilişkilerin tüm alanlarına olmasa da birkaç alanına etki eden bir nitelik

⁸⁷ Konuralp Pamukçu, "Su Sorunu Çerçevesinde Türkiye, Suriye ve Irak İlişkileri", *Türk Dış Politikasının Analizi*, Derleyen: Faruk Sönmezoğlu, İlaveli 3. Basım, Der Yayınları, İstanbul, 2004, s. 257.

kazanacaktır. Belki de taraflar bu durumun etkisiyle, Irak ve Suriye örneğinde görülebileceği üzere, PKK konusunda uzlaşmaz bir tutum takınmayacaktır. Ancak taraflar bu türden bir anlayışın yerine dönem boyunca su konusunu siyasi eksenin içerisine dahil etmek konusunda daha fazla çaba sarf etmişler, bu bağlamda işbirliğine yönelik imkanları görmemişlerdir.

Beşinci olarak, su sorununun taraflar arasındaki ilişkilerde bir istikrarsızlık unsuru haline gelmesinde Ortadoğu yönetimlerinin rejimlerinin sürekliliklerini sağlayabilme adına ortak bir düşman yaratma gereksinimine ihtiyaç duymaları bu bağlamda suyu bu konuda aracı bir unsur haline getirmeleri önemli bir rol oynamıştır.⁸⁸ Bu durum Suriye ve Irak içinde geçerlidir. Bu dönemde Suriye Dışişleri Bakanlığı tarafından hazırlanan bir raporda Suriye ve Irak'ın Türkiye'ye karşı tek bir ortak cephe oluşturulması önerilmekte eğer Suriye ve Irak'ın arasında bir uzlaşının olmaması durumunda Türkiye'nin suyu her iki ülke için silah olarak kullanılacağı iddia edilmektedir.⁸⁹ Böylesi bir algılamının oluşturulmasıyla Irak ve Suriye dönem boyunca Türkiye'ye karşı bu konuda ortak bir politika geliştirilme çabası içerisinde olmuşlar ve uzlaşmaz bir tutum sergilemişlerdir.

PKK ve su faktörü çerçevesinde şekillenen ilişkiler bir kriz dönemindeyken 1995 yılında yapılan seçimlerde Refah Partisi'nin Doğru Yol Partisi ile birlikte iktidara gelmesi önemli bir gelişmeydi. Dış politikada anti Batıcı bir perspektife sahip olan, bu bağlamda AB'yi yoğun bir şekilde eleştiren ve İslam ülkeleriyle ilişkilerin geliştirilmesi gerektiğini ifade eden Refah Partisi'nin Ortadoğu'ya yönelik ilişkilerde bir dönüşümü

⁸⁸ İbrahim Mazlum, "Türkiye ve Sınırşan Suların Güvenlik Boyutu", *En Uzun Onyı: Türkiye'nin Ulusal Güvenlik ve Dış Politika Gündeminde Doksanlı Yıllar*, Derleyen: Gencer Özcan ve Şule Kut, Boyut Yayıncılık, İstanbul, 1998, s. 388.

⁸⁹ Pamukçu, *Su Sorunu Çerçevesinde Türkiye, Suriye ve Irak İlişkileri*, s. 258.

sağlayamadı.⁹⁰ Bu durum Irak ve Suriye ile olan ilişkiler içinde geçerliydi. Ortadoğu'ya yönelik dış ilişkilerde dönüşümü sağlayamayan Refah Partisi'nin dış gezileri de genel olarak sorunlu ve Türkiye imajını sarsacak gelişmeler etrafında şekillendi. Bunun yanında bu partinin iktidara gelmesi ile İslamcı akımların yaygınlaşması, toplumda ve askeri kesimde laik sisteme yönelik irtica tehdidinin olduğu ve dış ilişkilerinde bu eksen çerçevesinde geliştirildiği şeklinde bir düşünceye yol açtı. Bu bağlamda İslamcı kesimin iktidardan uzaklaştırılmasında ordu önemli bir rol oynayacak ve bundan sonraki süreçte Irak-Suriye ile ilişkilerde bu kesimin öngördüğü askeri/güç temelli vizyon tartışılmaz bir şekilde uygulamaya aktarılmaya çalışılacaktır.

2.5. 1997-2002 Arası Dönem: İlişkilerde Güvenlik Perspektifinden İşbirliği Arayışına

2.5.1. Güvenlik Kıskaçından Uzlaşmaya: Türkiye-Suriye İlişkileri

28 Şubat 1997 yılındaki Milli Güvenlik Kararlarıyla, sisteme yönelik müdahalesinin ardından ordu yeni dönemin parametrelerini ortaya koyuyordu. Askeri yetkililer Türkiye'nin PKK'nın yanında irtica ve bölücülük gibi tehditlerle karşı karşıya olduğunu belirtmekte ve bu tehditlerin kaynağı olarak İran ve Suriye'nin olduğunu çeşitli brifinglerinde ortaya koymaktaydılar.⁹¹ Bu durum aynı zamanda Türkiye-Ortadoğu ilişkilerinde bir değişimi gösteriyordu. Ortadoğu'nun kültürel bir değeri olarak İslam ve bu değeri kötü kullanıldığı iddia edilen gruplar artık Türkiye için PKK'nın yanında öncelikli bir tehditti. Nitekim bu tehdidin önlenmesi bağlamında çeşitli stratejiler geliştirilmeye başlandı. Bu stratejilerden en önemlisini İsrail'le geliştirilen ilişkiler oluşturmaktaydı. Dönemin başından itibaren bu ülke ile geliştirilen

⁹⁰ Hakan Özdemir, "28 Şubat Süreci Arifesinde ve Ertesinde İki Milli Görüş Partisi: Refah Partisi (RP)-Fazilet Partisi (FP)(Karşılaştırmalı Bir Analiz)", *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt:20, Sayı:2, 2015 s. 172.

⁹¹ Altunışık, *Güvenlik Kıskaçında Türkiye-Ortadoğu İlişkileri*, s. 345.

ilişkiler dönemin ortalarından itibaren Türkiye'nin tehdit algıladığı unsurlar ve bu unsurları destekleyen devletlere yönelik olarak bir denge çerçevesinde yürütülmeye başlandı. Bu bağlamda 1997 yılının Mayıs ayında gerçekleşen Savunma Bakanı Turhan Tayan'ın ziyaretinde taraflar arasında terör ve irticaya ilişkin görüş alışverişinde bulunulmuş, aynı ayda gerçekleşen ve daha geniş çerçevede olan Genelkurmay İkinci Başkanı Çevik Bir'in ziyaretinde taraflar ABD'nin de katılacağı bir tatbikat üzerinde uzlaşmışlardır.⁹² Bu gelişmeler iki taraf arasındaki ilişkilerin yanında aynı zamanda bölgesel denklemde de önemli sonuçlara yol açmaktaydı. Her şeyden önce Türkiye-İsrail yaklaşması bölgesel sistemde özellikle Suriye'ye karşı bir mesaj, batılı değerlere sahip iki ülkenin işbirliğiyle de iç siyasal sistemde İslamcılara bir mesaj niteliğindedir. Nitekim süreç boyunca ziyaretler bu iki unsura vurgu yapılacak şekilde aktarıldı. Fransa'nın önde gelen gazetelerinden Le Figaro, İsrail ve Türkiye'yi iki dost ülke olarak takdim ederken, İsrail basını Biri "batılı, laik ve demokrasinin muhafazası" olarak okuyuculara tanıtıyordu.⁹³ Bölgesel ve iç düzlemin yanı sıra bu ziyaret Türkiye-Ortadoğu ilişkileri açısından da önemli sonuçlara yol açmıştır. İlişkilerin tarihi boyunca yaşanan her Türkiye-İsrail yaklaşmasının Arap aleminde ortaya çıkardığı olumsuz etki bu ziyarette de devam eden bir nitelik göstermiştir. Bunun yanında PKK ve irticaya yönelik olarak gelişen Türkiye-İsrail bölgesel ittifakından en fazla çeken ülkelerden biri dönem boyunca Türkiye ile sorunlar yaşayan ve Türkiye'nin tehdit algıladığı unsurların merkezi haline gelen Suriye olmuştur. Bu durumun bir yansıması olarak Suriye ortaya çıkan bu ittifak ilişkisine karşı, daha önceki dönemlerde yaptığı gibi, kendi algıladığı tehdit unsurunu bölgeselleşme çabalarına girecek bu bağlamda Arap devletlerinden destek alma arayışı içerisinde olacaktır.

⁹² Mahmut Bali Aykan, *Soğuk Savaş Sonrası Dönemi Ortadoğu'sunda Türkiye'nin İsrail'e Karşı Politikası:1991-1998*, Mor Ajans, İstanbul, 2000, s. 125.

⁹³ "Çevik Paşa'nın Başarısı", *Sabah*, 06.05.1997.

Türkiye-İsrail yakınlaşması ile ordu, Suriye'ye yönelik bir caydırma stratejisi geliştirdiğini düşünmekte, bu bağlamda taraflar arasında sorunlara yol açan PKK ve irtica gibi gelişmelerde bir şiddet tırmanmasının yaşanmayacağını öngörmekteydi. Fakat süreç tam tersi yönde ilerledi. Suriye, Irak'la ilişkilerini geliştirmeye çalışırken aynı anda PKK'nın eylemlerine yönelik tutumunu değiştirmede. Bu durum ise ilişkilerin görünümünün değişmemesine ve taraflar arasında gerginliğin daha da artmasına neden oldu. Bunun üzerine dönemin kara kuvvetleri komutanı Atilla Ateş, iki ülke arasındaki ilişkilerde tarihsel ve sembolik önemi olan Hatay'da yaptığı konuşmada, “Suriye'ye karşı sabrımız kalmadı. Türkiye beklediği karşılığı alamazsa, her türlü tedbiri almaya hak kazanacaktır” diyerek Suriye'yi uyarmaktaydı.⁹⁴ Burada Türkiye'nin beklentisinden kast edilen iki ülke arasındaki sorun alanlarında özellikle PKK konusunda Suriye'nin gereken tedbirleri almasıydı. Devam eden süreçteki gelişmeler Ateş'in bu tutumunu destekleyecek nitelikte oldu. Süreç içerisinde PKK lideri Öcalan'ın Suriye'de bulunduğu anlaşılması Türkiye'nin tutumunu daha da sertleştirmesine neden oldu. Nitekim Genel Kurmay Başkanı Hüseyin Kıvrıkoğlu'nun

“Türkiye, 1984'den beri PKK terörü yüzünden 30 bini aşan güvenlik görevlisini ve vatandaşını şehit vermiştir. Türkiye bugüne kadar sabırlı davrandı. Ancak, Türkiye'nin bu durumun daha fazla devam etmesine tahammülü yoktur. Sorun Türk-Arap sorunu değildir. Suriye'nin PKK terör örgütüne desteği sona ermeden ilişkilerle bu sorun çözülmez. Sorunların diplomasi yoluyla çözümlenememesi halinde gerekli tedbirlerin alınması da kaçınılmazdır.”⁹⁵

şeklindeki açıklaması Türkiye-Suriye ilişkilerinde kriz nedeniyle gelinen noktayı göstermesi bakımından önemliydi. Ordu dış politikayı yönlendiren bir aktör

⁹⁴ Metehan Demir, “Her şey Atilla Paşa'nın gözdağı ile başladı”, *Hürriyet*, 14.11.1998.

⁹⁵ “Kıvrıkoğlu sert”, *Hürriyet*, 14.10.1998.

olarak artık Suriye'ye yönelik ilişkilerde askeri unsurların devreye sokulması gerektiğini düşünmekteydi.⁹⁶ Böylesi bir durum Türkiye'nin Ortadoğu'ya yönelik dış ilişkilerinde sınır ötesi operasyonlar haricinde ilk kez bir ülkeye karşı güç kullanması anlamına gelmekteydi. Türkiye'nin ortaya koyduğu askeri güç unsurunun ciddiyetinin farkına varan Suriyeli yetkililer ilk olarak PKK lideri Öcalan'ın Suriye dışına çıkmasını sağlamış ve taraflar arasında diplomatik düzlemde konuya ilişkin hususları içeren Adana Mutabakatı oluşturulmuştur. Bu mutabakat temelde, Öcalan'ın ve PKK unsurlarının artık Suriye'de barındırılmasına izin verilmeyeceğini, bu konuda ve eğitim ile ticari unsurları içeren diğer konularda gereken önlemlerin alınacağını, PKK'nın Suriye topraklarını kullanmasına hiçbir şekilde izin verilmeyeceğini ve Suriye'nin PKK'yı terörist bir örgüt olarak kabul ettiğini içermekteydi.⁹⁷ Böylece bu mutabakat ile birlikte ikili ilişkilerde, ilişkilerin gelişmesinde önemli sorun alanlarından biri olan PKK sorunsalı ortadan kaldırılmaktaydı.

PKK'nın ilişkilerde gündem maddesi olarak çıkartılması ilişkilerin olumlu bir boyut kazanmasında önemli bir rol oynadı. PKK nedeniyle ikili ilişkilerin sadece bu alana endekslenmesi herkes tarafından fark edilen bir husustu. Nitekim ilişkilerin bu sorun alanından çıkarılması gerektiğinin farkında olan Cem, bir açıklamasında şöyle diyordu: "İki komşu ülke arasında ne yapılabilir, önce buna bakmak lazım. Zaten ekonomik alanda ülkeler birbirlerine ihtiyaç duymaya başlayınca gerisi geliyor. Yani, diğer sorunların çözümü kolaylaşıyor."⁹⁸ Cem'in ekonomi temelli bu yaklaşımı ile Özal'ın ekonomi temelli yaklaşımı örtüşüyordu. Her iki liderde ekonomik ilişkilerin siyasi sorun alanlarının çözülmesinde önemli rol oynayacağı noktasından hareketle

⁹⁶ Gökhan Koçer, "1990'lı Yıllarda Askerî Yapı ve Türk Dış Politikası", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, Cilt:29, Sayı:1-2, 2002, s. 137.

⁹⁷ Fırat ve Kürkcüoğlu, *1990-2001: Arap Devletleriyle İlişkiler*, s. 566.

⁹⁸ Aktaran; Altunışık, *Güvenlik Kısacığında Türkiye-Ortadoğu İlişkileri*, ss. 346-347.

ekonomik ilişkilerin Ortadoğu ile ilişkilerde önemli bir rol oynaması gerektiğini düşünmekteydiler. Bu durum aynı zamanda komşu ülkelerle iyi ilişkiler kurulması gerektiğini düşünen Ecevit'in "bölge-merkezli dış politika" anlayışına benzer bir nitelik taşımaktaydı. Nitekim bu bağlamda 1988 yılından Adana Mutabakatının imzaladığı güne kadar çalışmayan Ortak Ekonomik Komite toplantısının tekrar faaliyete geçmesi için bir antlaşma imzalanması ve sınır bölgelerinde ticareti artıran faaliyetlerin çoğalması bu dış politika anlayışın bir yansıması olarak karşımıza çıkmaktaydı.⁹⁹

PKK'nın siyasi ilişkilerdeki etkinliğinin ortadan kaldırılması ve Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer'in Suriye Devlet Başkanı Hafız Esad'ın cenaze törenine katılması taraflar arasındaki siyasi ilişkilerde bir yumuşamayı beraberinde getiren dinamikler olmuştur. Bunun yanında 1990'lı yılların ikinci yarısını oluşturan bu dönemde su sorununun ikili ilişkilerde bir gündem maddesi olarak yer alması ve taraflar arasındaki ilişkileri olumlu ya da olumsuz yönde şekillendirmesi mümkün olmadı. Bunun nedeni taraflar arasındaki ilişkilerde bu dönemde güvenliğin en üst sırada yer alması ve bu bağlamda önceliğin bu gündem maddesine verilmesi olmuştur. Bu bağlamda ilişkilerde güvenlik ve bu güvenliğe bağlı olarak ortaya çıkan olumsuz siyasi ilişkilerin onarılması ilk amaçlardan birisini oluşturmuştur. Ayrıca taraflar bu dönemde su sorununu bilinçli bir şekilde bu gündem maddesi olan güvenliğin içerisine dahil etmeyen ve ikinci plana iten bir yapı içerisinde olmuşlardır. Zira 1990'lı yılların ilk yarısında su ile güvenliği birleştiren politikaların uygulamada işlerlik kazanmadığını görmüşlerdir. Yine de bu dönemde ortaya çıkan siyasi ve ekonomik yumuşamanın bir yansıması olarak su konusunda taraflar arasında, iki tarafın eğitimi, karşılıklı uzman değişimi, teknoloji alışverişi ve ortak projelerin yürütülmesi gibi ikinci unsurları içeren Ağustos 2001'de

⁹⁹ Özlem Tür, "2000'lerde Türkiye-Suriye İlişkilerinin Siyasi-Ekonomisi", *Ortadoğu Analiz*, Temmuz-Ağustos 2011, Cilt:3, Sayı:31-32, s. 34.

ortak bildiri ve Haziran 2002’de uygulama belgesi imzalanmıştır.¹⁰⁰ Bu husus, sorunun asıl unsurları olan paylaşıma ilişkin taraflar arasında bir düzenleme oluşturulmadiysa da, ilişkilerin son döneminde ortaya çıkan yumuşama ve bu bağlamda ortaya konan belgeler tarafların bu sorunda daha sonraki dönemlerde önemli adımlar atacağıının habercisi olarak algılanmıştır.

2.5.2. Irak’la İlişkiler: PKK ve ABD Politikalarının Gölgesinde İşbirliği Arayışları

Ordunun gerçekleştirdiği sınır ötesi operasyonlar Ankara’nın Bağdat’la ilişkilerini olumsuz yönde etkilerken PKK’nın Irak’ın Kuzeyinden gerçekleştirdiği saldırılar bu tehdidin bir an önce önlenmesi gerekliliği şeklinde bir düşüncüyü ortaya çıkarmıştır. Bu bağlamda gerçekleştirdiği sınır ötesi operasyonlarla PKK’nın Irak’ın kuzeyinden uzaklaştırılması ya da yok edilmesi şeklindeki tutumunu devam ettiren Türkiye, Özal dönemi politikalarının bir devamı olarak, Kürt yerel gruplarla da ilişkisine özen göstermiştir. Bu anlayışın bir yansıması olarak Ankara, KDP ve KYB ile işbirliğine gitmiş, diğer taraftan Eylül-Ekim 1997 tarihinde düzenlenen Şafak operasyonları gibi sınır ötesi operasyonlarla PKK’nın Irak’ın güneyine çekilmesi ve gücünün zayıflaması gibi bir durumu ortaya çıkarabilmeyi başarmıştır.¹⁰¹ Bu politikayla istediğini bir nevi alan Ankara’nın dönem boyunca bir tehdit alanı olarak Irak’a ve onun kuzeyindeki PKK’ya karşı politikası bu çerçevede devam etmiştir. Bu dönemde Bağdat’ın öncelikli amacı ABD’nin politikalarına direnmek olduğu için Ankara’nın sınır ötesi operasyonlarına karşı çok fazla tepki göstermeyen bir tutumda olmuştur.

¹⁰⁰ Ayşegül Kibaroglu, “Türk Dış Politikası ve Su”, *Ortadoğu Analiz*, Cilt:5, Sayı:53, Mayıs 2013, s. 53.

¹⁰¹ Balcı, *Türkiye Dış Politikası: İlkeler, Aktörler ve Uygulamalar...*, s. 221.

Ancak yine de PKK faktöründen dolayı bir önceki dönemde olduğu gibi ilişkiler olumsuz etkilenmiştir.

Bu dönemde Türkiye-Irak ilişkilerinde PKK'nın ortaya çıkardığı sorun alanlarının dışında başka sorun alanları da vardı. Bu sorun alanlarından en önemlisini ise Irak'ın bir bütün olarak geleceği oluşturmaktaydı. Zira Körfez krizinin akabinde ABD'nin Irak'a yönelik politikasının odak noktasını Saddam'ın iktidardan uzaklaştırılması oluşturmaktaydı bu bağlamda BM bünyesindeki yaptırımlara devam edilmesi öngörülmekte ve Irak ile İran'a yönelik ikili çevreleme politikası benimsenmekteydi.¹⁰² Bu bağlamda Türkiye'nin Irak'tan yaşanacak bir mülteci krizini önlemek amacıyla oluşturulmasını istediği güvenli bölge ve bu güvenli bölgede huzuru sağlamakla görevli olan Çekiç Güç'ün asıl amacının ABD'nin bu politikasının uygulanmasını sağlamak gibi bir nitelik kazandığı görülmekteydi. Bunun yanında ABD'nin Saddam'ı uzaklaştırmak adına bölgede Kürt devletinin kurulması yönünde bir politikası olduğunu söyleyenlerin sayısı da az değildi. Washington çifte çevreleme politikası doğrultusunda, Saddam'ın sistemin dışına çıkarılması için, uygulamada KDP ve KYB'yi Saddam'a karşı birleştirmeye çalışmasında görüldüğü gibi çeşitli stratejiler geliştirmekteydi. ABD'nin böylesi bir bakış açısında Türkiye'ye yüklediği anlam her zamankinden daha fazla önem kazanmaktaydı. Washington, Soğuk Savaş dönemindeki temel müttefikinin bu yeni dönemde Ortadoğu'ya yönelik geliştirdiği yeni stratejisinde ve politikalarının uygulamasında yardımcı olmasını istemekteydi. ABD'nin bu yöndeki bakış açısına karşın Türkiye bu süreçte kendisini belirsizlik ve tam bir ikilem içerisinde buldu. Zira ABD, Saddam'ı iktidardan uzaklaştırmaya yönelik bir politikaya sahipken, Cem ve Ecevit bölge-merkezli dış politika vizyonları doğrultusunda komşu ülkelerle

¹⁰² Nazmi Üste ve A. Sait Sönmez, "Soğuk Savaş Sonrası Dönemde ABD ve AB Dış Politikalarında Ortaya Çıkan Temel Farklılıklar (1991-2001)", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 9, Sayı: 17, 2012, s. 103.

ilişkilerin geliştirilmesi gerektiğini düşünmekte bu bağlamda Irak'la ilişkilere de özel önem vermekteydiler. İlişkilerde bir işbirliği arayışı anlamına gelen bu durum Saddam tarafından olumlu karşılanması halinde hem PKK'ya yönelik mücadelede, hem de ilişkilerin ekonomik ve siyasi boyutlarında işbirliğine yol açabilecekti. Ancak böylesi bir perspektifi ABD'nin politikalarını yoğun bir şekilde uygulamaya aktardığı bir ortamda hayata geçirmek mümkün olmadı. Çünkü ABD'nin Saddam'ı devirmeye çalıştığı bir dönemde Türkiye tarafından ortaya konacak ve karşılık bulabilecek bir işbirliği durumu, Türkiye'nin ABD ile ilişkilerinde zor durumda kalmasına yol açabilecekti. Böylesi bir durumu istemeyen Ankara daha çok güvenlik esasına dayanan bir politika izledi. Bu politika hükümet programında şöyle karşılık buldu:

“Irak'ın toprak bütünlüğü ve ulusal birliği Türkiye için yaşamsal önem taşımaktadır. Hükümetimiz, Irak yönetiminin bunu sağlayıcı bir tutum izlemesini, uluslararası toplumun da bunu kolaylaştırıcı bir yaklaşım içinde olmasını gerekli görmektedir.”¹⁰³

Ecevit hükümeti, Irak'ın toprak bütünlüğünün devam ettirilmesi gerektiğini düşünmekte ve Irak yönetimi ile uluslararası toplumun bu bağlamda hareket etmesini istemekteydi. Böylesi bir anlayış bir zorunluluktan kaynaklanmaktaydı. Ecevit ve Cem'de tıpkı Özal gibi Irak'ta yaşanacak bir kaosun PKK'nın varlığını daha da güçlendireceğini düşünmekte ve Irak'ın toprak bütünlüğünü ortadan kaldırmaya yönelik politikanın bir sonucu olarak kurulacak Kürt devletinin kendi coğrafyası için olumsuz sonuçlar ortaya çıkaracağını öngörmekteydi. Bu tür kaygılara sahip olan Ecevit ve Cem, ABD'nin politikalarının yoğunluk kazandığı bir ortamda Irak'a komşu ülkeler formu

¹⁰³ İrfan Neziroğlu ve Tuncer Yılmaz (Yay. Haz.), *Türkiye Büyük Millet Meclisi, Koalisyon Hükümetleri, Koalisyon Protokolleri, Hükümet Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri*, TBMM Basımevi, Haziran 2015, Ankara, s. 2747.

adı verilen ve amacın komşu ülkelerinde dahil olduğu bir platformla savaşın önlenmesi olan bir organizasyon düzenleseler de; bu girişim Saddam’a yeterince güven vermedi.¹⁰⁴

Devam eden süreçte, ABD’nin politikalarının Türkiye-Irak ilişkilerinde ve Türkiye-Ortadoğu ilişkilerinde Türkiye bakımından olumsuz sonuçlar ortaya çıkarması, Washington’un ‘Çöl Tilkisi’ adı verilen operasyonlarda bulunması ve bu operasyonlarda İncirlik üssünü kullanmasından kaynaklandı. İncirlik üssünün kullanılması nedeniyle Irak, Türkiye’yi ABD’nin Irak politikalarına destek veren bir ülke olarak algıladı. Bu durum iki ülke arasındaki ilişkilerin geneline olumsuz bir etkiye bulunarak taraflar arasındaki işbirliği arayışlarının ve fırsatlarının düşük düzeyde kalmasına yol açtı.

Bunun yanında bu dönemde Türkiye-Irak ilişkilerinde ekonomik ilişkilerin nasıl şekilleneceği önemli bir gündem maddesi olarak yer aldı. Körfez krizinde uygulanan ambargoya Türkiye’nin katılması ikili ilişkilerde ekonomik göstergelerin düşük düzeylerde kalmasına yol açarken bu dönemde ilişkilerin bu niteliğini değiştirmek mümkün olmadı. Bunun iki nedeni vardı. İlk olarak, Körfez krizi sürecinde uygulanan ambargo ve bu ambargoya katılan bir ülke olarak Türkiye çok büyük ekonomik maliyetlerle karşılaştı. Dolayısıyla ilişkilerde ambargo sonrası ortaya çıkan ekonomik gelişmeler, ortaya çıkan maliyetlerin yanında küçük göstergeler olarak kaldı. İkinci olarak, ABD’nin çifte çevreleme politikası bağlamında Irak’ı odak noktası haline getirmesi Saddam’ın daha militarize bir yapıda olmasını sağladı. Dolayısıyla militarize olan Saddam yönetimi komşu ülkelerle olan dış ilişkilerine de daha çok bu çerçevede algılamaktaydı. Bu durum en çok ABD’nin incirlik üssünü kullandığı dolayısıyla Ankara’nın yardım ettiği şeklinde düşünüldüğü Türkiye için geçerliydi. Saddam’ın bu

¹⁰⁴ Örmeci, *Portrait of a Turkish Social Democrat: İsmail Cem*, ss. 289-290.

algısı onun Türkiye ile siyasi ilişkilerin yanında ekonomik ilişkilerde önem vermeyen bir yapıda olmasına yol açtı.

Dolayısıyla, Irak'la ilişkiler, dönem boyunca sınır ötesi operasyonlar, ABD'nin çifte çevreleme politikasından dolayı ortaya çıkan güvenlik eksenli algılamalar ve ekonomik ambargodan kaynaklı düşük ekonomik ilişkiler çerçevesinde olumsuz bir görünüm sergiledi. İlişkilerdeki bu görünüm dönemin sonlarında Suriye ile ilişkilerde olumlu yönde dönüşümü gerçekleştirmiş olan Ankara'nın Irak'la ilişkilerde benzer bir dönüşümü sağlayamadığını göstermesi bakımından önemliydi.

2.6. Türkiye-İsrail İlişkilerinde Stratejik İşbirliği Dönemi

1990'lı yıllar Türkiye-İsrail ilişkilerinin 'altın çağı' olarak adlandırılabilir yıllar olmuştur.¹⁰⁵ Bunu sağlayan unsur ise taraflar arasındaki ilişkilerin siyasi, ekonomik ve askeri boyutlarının oldukça olumlu bir görünüm sergilemesi ve bu durumun bazı alanlarda ittifak ya da yakın işbirliğine dönüşmesinden kaynaklanmıştır. İkili ilişkilerin tarihinde olumlu yönde bir değişim olması anlamına gelen bu durumun ortaya çıkardığı sonuçlarda en az ilişkilerin görünümü kadar önemli ve etkili olmuştur. Türkiye-İsrail ilişkilerindeki bu olumlu ivme, Türkiye'de iktidarda bulunan koalisyonların ve ordunun İsrail'e yönelik algısı, ulusal konjonktür ve bölgesel gelişmeler ile yakından ilgilidir.

2.6.1. İşbirliğinin Dinamikleri

İşbirliğinin oluşmasını sağlayan ve geçmişten gelerek devamlılık gösteren dinamik olarak belirtebileceğimiz husus ABD faktörüdür. Soğuk Savaş'ın büyük bir kısmında Türkiye-ABD ilişkilerinin niteliği aynı zamanda Türkiye-İsrail ilişkilerinin

¹⁰⁵ Umut Uzer, "Türkiye-İsrail İlişkilerinde Bunalım", *Ortadoğu Etütleri*, Cilt:2, Sayı:2, Ocak 2011, s. 147.

niteliğini belirleyen bir durumdaydı. Zira ABD bölgede iyi ilişkilere sahip olduğu devletlerin kendi aralarındaki ilişkilerinin de iyi olmasını istiyor, böylece onların Sovyetler Birliğine karşı Batının çıkarlarını savunmada etkili olabileceklerini düşünüyordu. Bu bağlamda Türkiye-ABD ilişkilerindeki yakınlaşma Türkiye'nin İsrail devletini tanımasında en önemli faktörlerden biri olmuş, Demokrat Parti dönemindeki Türkiye-ABD ilişkilerindeki uyum doğrultusunda Türkiye-İsrail ilişkileri olumlu bir görünüm sergilemiştir. Tersten baktığımızda 1960-1980 döneminde Türkiye-ABD ilişkilerinde görülen olumsuz durumlar İsrail'le de ilişkilerin olumsuz seyir izlemesinde önemli faktörlerden biri olmuştur. Soğuk Savaş sonrası dönemde Türkiye-ABD ilişkilerinde yaşanan uyum doğrultusunda Türkiye-İsrail ilişkileri de olumlu bir seyir izledi. Bu durum iki taraf arasındaki askeri tatbikata ABD'nin de katılması ve askeri ihalelerin ABD ya da İsrailli firmalardan birsinin almasıyla uygulamada kendisini gösterdi.

Özal döneminden gelen ve bu dönemde de devam ederek ilişkileri etkileyen önemli bir dinamik, ABD'deki Yahudi lobisinin desteğini alma adına İsrail'le ilişkilerin geliştirilmesi gerektiği şeklinde ortaya çıkan düşüncedir.¹⁰⁶ Böylesi bir düşünce en çok siyasi elite görülmüştür.¹⁰⁷ Zira Rum ve Ermeni lobilerinin Amerikan kongresinden Türkiye aleyhine kararlar alınmasına çalıştığı ve dolayısıyla Türkiye'yi uluslararası alanda zor durumda bırakma girişimlerinin olduğu bir ortamda siyasi elit diğer ifadeyle yöneticiler bu durumu önleme ihtiyacı hissetmişlerdir. Bu bağlamda İsrail ile ilişkilerin geliştirilmesinin aynı zamanda Yahudi lobisiyle ilişkilerin geliştirilmesi anlamına geleceğini bilen yöneticiler bu ilişkilerin olumlu bir düzeyde olması için yoğun çaba sarf etmişlerdir. Bu durum aynı zamanda dönemin dış politika yapım sürecinde önemli

¹⁰⁶ Hale, *Türk Dış Politikası 1774-2000*, s. 322.

¹⁰⁷ Meliha B. Altunışık, "Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Türkiye-İsrail İlişkileri", *Türkiye ve Ortadoğu: Tarih, Kimlik, Güvenlik*, Derleyen: Meliha Benli Altunışık, Boyut Kitapları, İstanbul, 1999, s. 191.

aktörlerden biri olan ordunun İsrail’le ilişkilerin geliştirilmesi şeklindeki argümanını destekleyen bir hal almıştır.

Konjonktürel dinamikler olarak belirtebileceğimiz ve ilişkilerin ilk yıllarını etkileyen önemli bir husus, 1990’lı yıllarda Filistin Sorununun reele dayalı politikalar nedeniyle Ortadoğu bölgesinin ikincil konularından biri haline geldiği ve bu sorunda görece bir barış ortamının oluştuğuydu.¹⁰⁸ Böylesi bir ortamda Ankara politikasını taraflar arasında savaş döneminde olduğu gibi keskin çizgilerle ayırmak zorunda değildi. Zira ortada her iki tarafın rızasıyla oluşan dolayısıyla tarafların birbirlerinin varlıklarına rıza gösterdikleri anlamına gelen bir barış ortamı vardı. Bu ortam her iki tarafla da ilişkilerin geliştirilmesini müsaade etmekte, bundan daha önemli şekilde bir tarafla ilişkilerin geliştirilmesinin diğer taraf açısından olumsuz algılanmasını sağlamayacak bir tarzdaydı. Dolayısıyla Ankara, ortaya çıkan bu konjonktürden yararlanarak her iki tarafla da ilişkilerin geliştirilmesine yönelik bir anlayış benimsedi. Ancak Türkiye-İsrail ilişkilerinin başlangıç döneminde görülen bu husus dönem boyunca devamlılık gösteren bir yapıda olmadı. İki ülke arasındaki ilişkilerin Filistinlilerin ve Arapların öngöremeyeceği tarzda dönemin ortalarına geldiğinde işbirliği ile sonuçlanması olumsuz algılamaların tekrar gün yüzüne çıkmasına neden olurken, uygulamada da Ankara’nın ilişkilere yönelik tutumunda tekrar tarafların hassasiyetlerini dikkate almasına neden oldu.

İlişkilerin işbirliğine dönüşmesinde en önemli konjonktürel hususlardan birisi; Ankara’nın dönem boyunca yakın komşuları olan Irak, Suriye ve İran’la ilişkilerinin olumsuz bir görünüm sergilemesi, bu bağlamda bölgedeki diğer devletlerle ilişkilerine önem vermesidir. PKK ve su nedeniyle yakın komşuları ve Ortadoğu’nun önemli

¹⁰⁸ Ilan Pappé, *Ortadoğu’yu Anlamak*, Çev. Gül Atmaca, 2. Baskı, NTV Yayınları, İstanbul, 2011, s. 46.

lkelerinden olan Irak ve Suriye ile ilikilerini istediği yönde tesis edemeyen Ankara aynı durumu İran’la irtica gibi nedenlerle yaşamaktaydı. Ankara bu durumun olumsuz sonuçlarını hem ikili ilikiler düzeyinde, hem de bölgesel düzeyde görmüştür. Bu bağlamda İsrail’le ilikiler, Türk yöneticiler açısından önem gösterilen ilikiler eksenine dahil edilmiştir. İsrail’e karşı gösterilen önemin daha da artmasına neden olan husus, belli bir aamadan sonra bu ülkelerin özellikle Suriye’nin geliştirdiği kendisine karşı olan ittifaklara karşı, bu ittifakları dengeleyebilecek ve işbirliği yapabilecek bir ülke aranmasıdır. Türkiye’nin içinde bulunduğu bu durumla İsrail’in içinde bulunduğu durum hemen hemen benzerlik göstermekteydi. Zira İsrail’de Türkiye’nin tehdit algıladığı ülkelerden Suriye ve İran’ı rakip olarak görmekte bunun yanında PKK’yı açıkça terörist bir örgüt olarak ilan etmese de bu örgüte karşı mesafeli bir tutum takınmaktaydı.¹⁰⁹ Böylesi bir ortamda Ankara, bölgede kendisini en iyi anlayacak ülkenin İsrail olduğunu düşünmekte ve bu ülkeyle imzalanan antlamalarla yakın ilikilerde bulunmaktaydı. Devletlerarası ilikilerde g dengesi bağlamında ve ittifak ilikilerinin bir yansıması olarak ortaya çıkan bu durum Türkiye için bu durum güvenlik ve çıkar eksenli bir zorunluluğun uygulamaya yansımasıydı. Aynı zamanda İsrail’le ilikileri yönlendiren bir faktör olarak ikili ilikilerde bir değişimi göstermekteydi. Ankara, ilk kez, bölgesel sistemde sorunlar yaşadığı devletlerin sayısındaki artış gerekçesiyle İsrail’le ilikileri geliştirme ihtiyaı hissetmekteydi.

İsrail’le ilikilerin gelişmesini sağlayan diğer konjonktürel dinamik, Türkiye’nin dönem itibariyle i siyasal yaşamında yer alan aktörler arasında dış politikaya ilikin görüş farklılıklarından İsrail’le ilikilerin geliştirilmesi gerektiğini düşünen askeri kesimin görüşünün daha üstün gelmesi olmuştur. Başka bir ifadeyle dış politika bu

¹⁰⁹ Serhat Erkmen, “1990’lardan Günümüze Türkiye-İsrail Stratejik İşbirliği”, *Uluslararası İlişkiler*, Cilt: 2, Sayı: 7, Güz 2005, s. 164.

dönemde İslamcılar ile ordu arasında yaşanan güç mücadelesinin kendi lehlerine sonuçlanması adına sahip oldukları perspektifleri uygulamaya aktarmak istedikleri bir alan olmuştur.¹¹⁰ Dönemin başlarından itibaren siyasal yaşamda oldukça etkili olan ordu, dönemin ortalarında iktidara gelen Refah Partisi'nin benimsediği dış politika perspektifinin kendisinin dış politika söylemine karşı bir başkaldırı olduğunu düşünmekteydi. Zira İslamcıların temsilcisi olan Refah Partisi'nin İslam ülkeleriyle ilişkilerin geliştirilmesi şeklindeki anlayışa karşılık, askeri kesim; Türkiye ile benzer özelliklere sahip olan İsrail gibi ülkelerle ilişkilerin geliştirilmesi gerektiğini düşünmekteydi. Çünkü orduya göre İslamcıların perspektifi uygulamaya aktarıldığında bu durum Türk dış politikasının Batıcı kimliğine zarara uğratabilecekti. Bundan dolayı ordu, İsrail'le ilişkilerin, Erbakan hükümeti döneminde Türk dış politikasının doğruya doğru kayma ihtimaline karşı bir sonlandırıcı işlev üstleneceğini düşünmekteydi.¹¹¹ Bundan dolayı ordu; İsrail'le ilişkilerin geliştirilmesini önceleyen bir aktör olarak bu ilişkilere, ilişkilerdeki gelişmelere ve ortaya çıkan antlaşmalara oldukça önem verdi.

İlişkilerin gelişmesini sağlayan bir diğer dinamik, Türkiye açısından İsrail'in silahlı kuvvetlerin modernizasyonu için iyi bir kaynak olduğu düşünülmekteydi.¹¹² Askeri kapasitesi ve envanteri Soğuk Savaş dönemine göre ayarlanan Türk Silahlı Kuvvetlerinin yeni döneme adaptasyonu Ankara için öncelik kazanan meselelerden birisiydi. Bu bağlamda İsrail, asker alanda birtakım üstün özelliklere sahip olan bir ülke olarak politika yapıcılarının ve ordunun gözünde önem verilen bir ülke haline

¹¹⁰ Sayısı çoğaltılabilecek benzer tespitler için bkz. Süha Bölükbaşı, "Türkiye ve İsrail: Mesafeli Yakınlıktan Stratejik Ortaklığa", *Türkiye'nin Dış Politika Gündemi*, Editör: Şaban H. Çalış, İhsan Dağı ve Ramazan Gözen, Ankara, Liberte Yayınları, 2001. ss. 266-267; Aykan, *Soğuk Savaş Sonrası Dönemi Ortadoğu'sunda...*, s. 125.

¹¹¹ Yücel Bozdağlıoğlu, *Turkish Foreign Policy and Turkish Identity: A Constructivist Approach*, Routledge, New York and London, 2003, s. 156.

¹¹² Kamer Kasım, "Türk-İsrail İlişkileri: İki Bölgesel Gücün Stratejik Ortaklığı", *21. Yüzyılın Eşiğinde Türk Dış Politikası*, Editör: İdris Bal, Alfa Yayınları, İstanbul, 2001, s. 570.

gelmekteydi. Nitekim bu önem İsrail’le ilişkilerin bu anlayışın bir yansıması olarak uygulamada geliştirilmeye çalışılmasıyla kendisini gösterecekti.

Bir diğer konjonktürel dinamik, her iki taraf yöneticilerinin ilişkilerin geliştirilmesi yoluyla ekonomik alanda da çıkar sağlayacaklarına dair duydukları inanç olmuştur. Bu durum iki ülke arasında dönemin başından itibaren ortaya çıkan yakınlaşmanın en önemli boyutlarından birini oluşturmuştur.¹¹³ Ankara’nın Körfez krizindeki ambargodan ve yakın sınır komşularıyla arasındaki sorunlardan dolayı sınır ticaretinde ve de bölgesel ticarete sorunlar yaşadığı bir dönemde İsrail’le geliştirilen ekonomik ilişkilerin Türkiye için avantajlar sağlayacağı düşünülmüştür. Bu bağlamda ilişkiler salt siyasi ve askeri eksenli algılanmamıştır. Benzer bir görüşün Tel Aviv’de de olması ilişkilerin bu boyutunun gelişmesini kolaylaştırıcı bir etken olmuştur. Ayrıca taraflar ekonomik boyut sayesinde ilişkileri daha da önemseyen bir tutumda olmuşlardır.

2.6.2. İşbirliğinin Görünümü

İlişkilerde işbirliğini ortaya çıkaran dinamikler genel olarak ilişkilerin üç alanda şekillenmesini sağladı: siyasi, askeri ve ekonomik.

Siyasi olarak baktığımızda, Ankara’nın dönemin sonlarına kadar Tel Aviv’le ilişkileri genel olarak olumlu bir seyir izledi. Filistin barış sürecinin ortaya çıkardığı uzlaşma havasına bağlı olarak Türkiye hem İsrail’le, hem de FKÖ’yle diplomatik temsilciliklerini büyükelçilik düzeyine çıkardı.¹¹⁴ Her iki tarafa da yönelik olarak ortaya çıkan bu eylemle Ankara denge politikasını devam ettirdiğini ve siyasi olarak bir tarafa karşı diğer tarafı öncelemediğini göstermekteydi. Bu gelişmenin ardından Kasım 1993’te Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin tarafından gerçekleştirilen ziyaretle taraflar

¹¹³ Altunışık, *Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Türkiye-İsrail İlişkileri*, s. 203.

¹¹⁴ Bölükbaşı, *Türkiye ve İsrail...*, s. 260.

arasında bazı işbirliği alanları ortaya çıkarırken önemli olan ilişkilerdeki bu erken dönemde siyasi liderlerin gerçekleştirdikleri her ziyaretin ikili ilişkilerin düzeyini yükselttiği ve bu bağlamda ilişkilere bir ivme kazandırdığıydı. Bu bağlamda Kasım 1994'te Başbakan Tansu Çiller gerçekleştirdiği ziyaret ikili ilişkilerde önemli bir dönüm noktasıydı. Tansu Çiller bu ziyarette ikili ilişkileri tanımlamak için 'stratejik işbirliği' ifadesini kullanmıştı.¹¹⁵ Çiller'in bu ziyaretinde taraflar arasında uyuşturucu, madde kaçakçılığı, terörizm ve diğer suçlarla mücadele, telekomünikasyon ve posta hizmetleri alanında işbirliği antlaşmaları imzalanıyordu.¹¹⁶ Bu işbirliği alanlarından bazılarının ikili ilişkilerde daha önce görülme- yen boyutlar olması ilişkilerin değişen görünümünü göstermesi açısından önemliydi. Bu işbirliği alanlarından en önemlisini ise terörizm ve diğer suçlarla mücadele eksenine dahil olan ve daha çok siyasi niteliği olan İslami köktenciler ile Kürt ayrılıkçıların faaliyetleri konusunda taraflar arasında bilgi alışverişini öngören antlaşmaların imzalanması oluşturmaktaydı.¹¹⁷ Böylece Ankara, toplumsal yapısında ve dış ilişkilerinde kendi siyasi yapısına yönelik tehdit olarak algıladığı unsurlara karşı İsrail'le işbirliğine gidiyordu. Daha da önemli olan husus siyasi alanda ortaya çıkan ikili ilişkilerin bu boyutunun 1995 yerel ve 1996 genel seçimlerinde Refah Partisi'nin güçlenerek çıkması dolayısıyla İslamcı söylemlerin sayıca ve görece artmasıyla daha da ileri götürüleceğidir. Refah Partisi'nin dış politikada doğulu ülkelerle ilişkilerin geliştirilmesi ve İsrail aleyhine olan söylemlerine karşın ordu, İsrail ile ilişkilerin geliştirilmesi gerektiğini düşünmekteydi. Böylece İsrail'le ikili siyasi ilişkiler Türkiye'nin kendi siyasal yaşamından kaynaklanabilecek ideolojik etkenlere açık hale gelmekteydi.¹¹⁸

¹¹⁵ Michael B. Bİshku, "How Has Turkey Viewed Israel?", *Israel Affairs*, Vol.12, No.1, January 2006, p. 189.

¹¹⁶ Gencer Özcan, *Türkiye-İsrail İlişkilerinde Dönüşüm: Güvenliğin Ötesi*, TESEV Dış Politika Programı, Dış Politika Analizleri Serisi 1, Kasım 2005, s. 50.

¹¹⁷ Bölükbaşı, *Türkiye ve İsrail...*, s. 263.

¹¹⁸ Gencer Özcan, "Ana Muhalefet Hükümetinin Ortadoğu Politikasından Kesitler", *Onbir Aylık Saltanat: Siyaset, Ekonomi ve Dış Politikada Refahyol Dönemi*, Yay. Haz: Gencer Özcan, Boyut Kitapları, İstanbul, 1998, s. 221.

Dönem boyunca Genel Kurmay Başkanı Kıvrıkoğlu'nun ve Çevik Bir'in ziyaretlerinde ortaya konan unsurlar askeri eksenli olsada, ordunun asıl amacı iç siyasal sistemde yaşanan siyasi güç mücadelesinin İsrail'le imzalanan antlaşmalar yoluyla, görünürlüğünün ve gücünün daha etkin hale gelmesi adına, kendi lehine dönmesini sağlamaktı. Erbakan, ordunun psikolojik baskısı altında antlaşmaları onaylarken, İsrail'le siyasi ilişkilerin niteliğine anti-İsrailci söylemlerine rağmen etki edemiyordu.¹¹⁹ Böylece Türkiye-İsrail siyasi ilişkileri herhangi bir kriz dönemine girmeksizin olağan hızıyla devam ediyordu. Bu dönemde Türkiye, iç siyasal düzlemde irtica ve dış siyasal düzlemde PKK ve dolaylı yoldan Suriye tehdidi ile karşılaşan bir ülke olarak İsrail'le siyasi ilişkilerini daha öncelikli hale getirmekteydi. Nitekim komşu ülkelerle ilişkilere önem veren ve bölgeye yönelik görece açılımlar yapmaya başlayan Ecevit hükümeti ve dışişleri bakanı Cem, iktidara geldikleri ilk dönemlerde bu anlayışı, yani İsrail'le ilişkileri önceleyen anlayışı, devam ettirmek zorunda kalmışlardır. Bunda henüz o dönem için Suriye ile ilişkilerin olumlu bir seyir izlememesinin ve irtica gibi tehditlerin varlığını devam ettirdiğine ilişkin algılamamanın payı büyüktü.

Askeri olarak baktığımızda, dış politikada yükselen bir aktör olarak ordu ilişkilerin bu ekseninde gelişmesine daha önem vermiştir. Normal demokratik sistemlerde ordunun dış politikada hükümetin askeri unsurlarda ortaya koyacağı dış politika eylemlerinde bir danışma ya da kabul mekanizması olarak yer alması gerektiği genel kabul görmektedir. Fakat ordu 1990'lı yıllarda ortaya koyduğu dış politika davranışlarıyla belirttiğimiz bu tespitin dışına çıkmayı başarmıştır. Bu bağlamda ordu için İsrail'le geliştirilen ilişkilerin askeri niteliği onun dış politikadaki yeni konumunun kabul görmesinde bir meşruluk sağlamıştır.¹²⁰

¹¹⁹ Bozdağlıoğlu, *Turkish Foreign Policy and Turkish Identity*, s. 149.

¹²⁰ Koçer, *1990'lı Yıllarda Askerî Yapı ve Türk Dış Politikası*, s. 133.

Dönemin başında düşük düzeyde kalan askeri ilişkiler, Dışışleri Bakanı Çetin ve Başbakan Çiller'in ziyaretleriyle ilişkilerde işbirliği için gereken ortamın sağlanmasıyla hızlanan bir nitelik kazanmıştır. Bu bağlamda sürecin işbirliğine dönüşmesine yol açan asıl unsurlar ise Türkiye'nin sınır komşusu olan ve tehditler algıladığı Suriye'nin Yunanistan'la imzaladığı ortak savunma antlaşması olmuştur. Bu düşünce uygulamada 23 Şubat 1996 tarihli Askeri Alanda Eğitim ve Teknik İşbirliği Çerçeve Antlaşması ile kendisini göstermiş, bu antlaşma ile iki ülke hava araçlarının eğitim amaçlı uçuşlar yapabilmesinin yanında askeri bilgi, tecrübe ve bilgi değişimine olanak sağlanmaktaydı.¹²¹ Bu antlaşma ile ilişkilerde askeri unsurların önemi artarken devam eden süreçte imzalanan 28 Ağustos 1996 tarihli Savunma Sanayi İşbirliği antlaşması ile askeri ilişkiler daha geniş bir perspektife kavuşmaktaydı. Bu antlaşma, savunma alanında bilgi transferini ve teknisyenlerin karşılıklı eğitimini öngörmekteyken, antlaşmanın oluşturduğu koşullar sayesinde Türk F-4 ve F-5 savaş uçaklarının modernizasyonu İsrail'e verilmiştir.¹²² Sayısı oldukça çok olan ikili askeri alandaki antlaşmalar ve ihaleler Türkiye-İsrail işbirliğinin askeri boyutunu göstermesi bakımından son derece önemlidir. Antlaşmaların öngördüğü tatbikatlarla bunu sağlayan Ankara bir nevi caydırıcılık stratejisini Ortadoğu alt bölgesel sisteminde yer alan devletlerden biriyle yaptığı işbirliği stratejisiyle tehdit algıladığı bu sistemdeki devletlere karşı harekete geçirme olanağına kavuşuyordu.¹²³ Bunun yanında ilişkilerin askeri boyutunda ortaya çıkan işbirliği Türkiye'nin sadece bölgesel denklemde karşılaştığı krizler için avantajlar sağlamamış, bunun yanında PKK faaliyetlerine karşıda Türkiye'nin askeri bakımdan güçlenmesini sağlamıştır.

¹²¹ Kasım, *Türk-İsrail İlişkileri...*, s. 571.

¹²² Çağrı Erhan ve Ömer Kürçüoğlu, "1990-2001: İsrail'le İlişkiler", *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt 2, 1980-2001*, Editör: Baskın Oran, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 572.

¹²³ Erkmen, *1990'lardan Günümüze Türkiye-İsrail Stratejik İşbirliği*, s. 167.

Ekonomik olarak baktığımızda, dönemin başında ikili ilişkilerde ortaya çıkan olumlu siyasi hava bu alanda ilişkilerin gelişmesini kolaylaştıran bir etkide bulunmuştur. Ayrıca iki ülke liderleri yaptıkları karşılıklı ziyaretlerle imzaladıkları antlaşmalarla ilişkilerin bu alanda gelişmesinin temelini oluşturmuşlardır. Dönem boyunca ikili ilişkilerde artarak devam eden ithalat ve ihracat kalemlerini daha da yükseltmeye yönelik tarafların sahip olduğu irade 23 Aralık 1996’da imzalanan Serbest Ticaret Antlaşması ile uygulamaya aktarılmıştır.¹²⁴ Bu antlaşma aşamalı olarak taraflar arasındaki gümrük tarifelerinin azaltılmasını en nihayetinde 2000 yılında sıfırlanmasını ve böylelikle ikili ekonomik ilişkilerin daha da gelişmesini sağlayan bir serbest ticaret alanı oluşturmayı amaçlamaktadır.¹²⁵ Bu antlaşmanın ortaya çıkardığı eksen dahilinde taraflar imzaladıkları diğer ekonomik antlaşmalarla ekonomik ilişkilerin gelişmesinde engel olabilecek muhtemel sorun alanlarını da kaldırmayı amaçlamışlardır. İsrail’le imzalanan ekonomik antlaşmalar ilişkilerin gelişmesini sağlarken taraflar arasındaki askeri ilişkilerinde bu alana yansıyan olumlu sonuçları olmuştur. Şöyle ki; askeri ilişkiler bağlamında gerçekleşen ihaleler sonucunda ortaya çıkan para akışı iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerin dinamik bir yapıda olmasını sağlamıştır. Bunun yanında İsraillilerin Türkiye’ye turistik amaçla yaptıkları ziyaretlerde ikili ekonomik ilişkilerin önemli bir yönünü oluşturmuştur.¹²⁶ Tüm bu unsurlara bağlı olarak taraflar arasındaki ticari göstergeler şu şekilde olmuştur:

Tablo 1: Türkiye-İsrail İkili Ticareti (1989-1998, \$ 1000)¹²⁷

Yıllar	İhracat	İthalat	Denge	Hacim
--------	---------	---------	-------	-------

¹²⁴ Türkiye-İsrail İlişkileri, *Stratejik Düşünce Enstitüsü Analiz*, Ekim 2011, s. 40.

¹²⁵ Recep Öztürk, *Batı Faktörünün Etkisinde Türkiye-İsrail İlişkilerinin Politikası*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler A.B.D., 2004, s. 286. (Ankara, Odak Yay.)

¹²⁶ Neill Lochery, “Israel and Turkey: Deepening Ties and Strategic Implications 1995–98”, *Israel Affairs*, Cilt:5, Sayı:1, 1998, s. 46.

¹²⁷ Altunışık, *Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Türkiye-İsrail İlişkileri*, s. 211.

1989	30.799	60.567	-29.768	91.366
1990	46.505	62.516	-16.011	109.021
1991	78.669	78.047	622	156.716
1992	90.089	97.075	-6.986	187.164
1993	80.238	121.794	-41.556	202.032
1994	178.079	125.890	52.189	303.969
1995	239.769	166.635	73.134	406.404
1996	254.569	192.038	61.928	446.004
1997	391.457	229.282	162.175	620.739
1998	478.631	282.749	195.882	761.380

Tabloda görüldüğü üzere ikili ilişkilerin ekonomik boyutundaki göstergelerin oldukça olumlu olduğu görülmektedir. 1989-1993 yılları arasında ikili ilişkilerde ekonomik açıdan bir dengesizlik görülürken, bu durum 1994 yılında Çiller'in ziyareti ve bu ziyarette imzalanan antlaşmalarla, değişmeye başlamış ve iki taraf arasındaki ticaret hacmi artan bir seyir izlemiştir. Bu bağlamda şu çıkarımda bulunabiliriz: her iki tarafta Ortadoğu bölgesel sisteminde sorunlar yaşadığı bir dönemde, çeşitli dinamiklerin etkisinde birbirleriyle ilişkilerini geliştirme ihtiyacını hissetmişler, ve bu durum ekonomik alanda kendisini göstermiştir.

2.6.3. İşbirliğinden Dengeli İlişkilere

1990'lı yılların ilk yarısında başlayan ve 1990'ların ortalarında bir stratejik işbirliği ile sonuçlanan yakınlaşma 20. yüzyılın son yılları olan 1998, 1999 ve 21. yüzyılın ilk yılları olan 2000 ve 2001 de işbirliği görünümünden uzaklaşarak bir dengeye bazı alanlarda ise bir krize dönüştü. Bu durum ise temelde yakınlaşmayı ortaya

çıkaran dinamiklerden bazılarının olumsuz yönde bir dönüşüm gerçekleşmesinden kaynaklandı.

İlk olarak, ilişkilerin gelişmesi için görece bir barış ortamı çıkaran Filistin-İsrail barış sürecinde yeni gelişmeler barışın uzun sürmeyeceğini gösterdi. Bu bağlamda ikinci İntifada sorunun tarafları ve bölgesel aktörlerin yeni konumunun şekillenmesinde önemli bir rol oynadı. Tarafların birbirlerine karşı nefretinin canlı olduğu gösteren bu gelişme ve bölgede barışı bozma ihtimalini barındıran diğer gelişmeler karşısında Türkiye hem söylem bazında, hem de pratikte tutumunu ortaya koydu. Bu bağlamda Türkiye söylem olarak İsrail'e karşı tepkisini sert bir şekilde ortaya koyması ikili ilişkilerde bir sarsılmaya yol açtı.¹²⁸ Ancak bu tepkiye rağmen Ankara, barış sürecinin bozulmaması adına sorunun tarafları arasında bir uzlaşma arayışında bulunmaya çalıştı. Bu bağlamda İsrail, Filistin ve Mısır'ı ziyaret eden Cem bu ülkeleri ve liderlerini barış sürecinin bozulmaması adına gereken hassasiyeti göstermeye çağırırken, Başbakan Ecevit'te ortaya çıkan durumun kaygı verici olduğunu ve tarafların barışa ulaşabilecek bu ortamı değerlendirmeleri gerektiğini ifade etti.¹²⁹ Türkiye'nin bu tutumu aynı anda tüm taraflara yönelik ortaya koyduğu çabalarla hepsiyle ilişkilerin geliştirilmesine verdiği önemi göstermekteydi. Böylesi bir tutumun süreç içerisindeki gerginlikleri azaltması ise tam anlamıyla mümkün olmadı. Zira süreç içerisinde Filistin bölgesinde yaşanan olaylar ve taraf liderlerinden bazılarının açıklamaları, tarafların barıştan çok güce önem veren bir yapıda olduklarını ve de çözümsüzlüğe odaklandıklarını göstermekteydi. Bu durum en çok olayların sorumlusu olarak gösterilen İsrail ve onun 'Ortadoğu'nun Miloseviç'i' olarak adlandırılan Ariel Şaron gibi liderleri için geçerliydi. Bu bağlamda Ankara, İsrail ve liderlerinin barışa karşı olan eylemlerine karşı bu ülkeye

¹²⁸ Erhan ve Kürkçüoğlu, *1990-2001: İsrail'le İlişkiler*, s. 578.

¹²⁹ Fikret Bila, "Ankara formülü", *Milliyet*, 11.10.2000, s. 18.

yönelik tepkisini ortaya koymuş bu durum ilişkilerin seviyesinde bir düşüşe yol açmıştır.

İkinci olarak, 1998 Adana Mutabakatı Türkiye ile Suriye arasındaki ilişkilerde PKK sorununu ortadan kaldırmış, ilişkilerde olumlu bir hava ortaya çıkarmış ve bu durum sadece mutabakatın imzalandığı süreç için sınırlı kalmayarak devam eden yıllarda da görülen bir nitelik kazanmıştı. Böylesi bir ortamda İsrail’le ilişkileri dönemin ilk yıllarındaki gibi yoğun bir şekilde sürdürmek, işbirliğinin Suriye’de dahil olmak üzere bölge ülkelerinde çıkardığı olumsuz algının süreklilik kazanmasına yol açacaktı. Bu nedenle Türkiye, Ecevit ve Cem’in ‘bölge-merkezli dış politika anlayışı’ ile yakın komşularla yönelik iyi ilişkiler kurulması anlayışı doğrultusunda tüm taraflarla ilişkilere önem veren ve belli bir dengeyi gözetten aktör durumuna geldi. Stratejik işbirliğinin üzerinden çok uzun bir süre geçmeden ortaya çıkan bu politika değişikliğinin işbirliğini ortaya çıkaran aktörlerde rahatsızlığa neden olduğuna ilişkin söylentilerine karşı Cem’in şu açıklaması Ankara’nın yeni bakış açısını göstermesi açısından önemlidir:

“Türkiye’de bazı çevrelerin bizim komşu ülkelerle daha iyi ikili ilişkiler kurma çabalarımızın İsrail’le ilişkilerimizi zayıflattığını söylediklerini biliyoruz. Ama tam tersine, bunun böyle olmadığını İsrail başbakanının kendisi söylemiştir.”¹³⁰

Cem’in bu açıklamasında da anlaşılaçağı üzere yeni dönemin temel perspektifini sadece İsrail’e yönelik işbirliği iradesinin ortaya konması bu bağlamda salt İsrail’le ilişkilerin geliştirilmeye çalışılması değil aynı anda tüm taraflara yönelik işbirliği iradesinin ortaya konması ve ilişkilerin geliştirilmeye çalıştırılması olacaktır. Bu bağlamda Ortadoğu’ya yönelik ilişkilerde tüm taraflara yönelik bir denge pozisyonu

¹³⁰ Altunışık, *Güvenlik Kısacasında Türkiye-Ortadoğu İlişkileri*, s. 349.

anlamına gelen bu durum aynı zamanda İsrail’le ilişkilerin yüksek düzeyli işbirliğinden dengeli düzeye dönüştürüleceğini dolaylı yoldan ifade edilmesi anlamına gelmekteydi.

Üçüncü olarak, Türkiye-İsrail stratejik işbirliğinin üzerine inşa edildiği alanlardan bazılarında tarafların istedikleri sonuçları elde edememesi ilişkilerin yoğunluğunda bir azalmaya neden olmuştur. Özellikle bu durum işbirliğini ortaya çıkaran dinamiklerden biri olan silahlı kuvvetlerin modernizasyonuna ilişkin geçerliydi. Dönem boyunca yapılan askeri antlaşmalarla ve alınan ihalelerle bu alanda oldukça etkili olan İsrail ilişkilerin askeri eksenli bu niteliğinin dönem boyunca süreklilik göstermesini istedi. Bu bağlamda Türkiye’nin dönemin sonlarına doğru bazı ihaleleri İsrailli firmaların yerine ABD’li firmalara vermesi İsrailli yetkililerde süreçten kendilerinin dışladıklarına ilişkin bir düşüncenin ortaya çıkmasına neden oldu.¹³¹ Bu durum üzerine Ankara, bu alandan İsrail’in dışlanması gibi bir durum olmadığını belirtme yoluna gitse de İsrailli yöneticilerde ortaya çıkan bu düşüncüyü değiştirmek pek mümkün olmadı. Buna bağlı olarak ilişkilerde algılamalar düzeyinde ortaya çıkan soğumaya Türkiye’nin dengeye önem veren yaklaşımı da eklenince ilişkilerin genel görünümünde ve işbirliği unsurlarında bir azalma oldu.

2.7. Gerginliğin ve İstikrarsızlığın Gölgesinde İran’la İlişkiler

1990’lı yıllar Türkiye-İran ilişkilerinde önemli gelişmelerin yaşandığı yıllar olmuştur. Bu gelişmelerden bazıları bölgesel sistemdeki yeni koşullar tarafından şekillenmiştir. Bu boyutların ortaya çıkardığı sonuçlar ise ikili ilişkilerin yapısını önemli ölçüde şekillendirmiştir. İlişkiler ve bu ilişkileri şekillendiren faktörlerin taraflar açısından avantajlı sonuçlar ortaya çıkarmaktan çok dezavantajlı sonuçlar ortaya koymuştur. Bu ise sadece dış siyasal düzlemde etki doğurmamış, iç siyasal düzlemde

¹³¹ Sami Kohen, “Denge Ayarı...”, *Milliyet*, 01.09.2000, s. 15.

de etki doğuran bir nitelik kazanmıştır. Bu bağlamda ilişkilerin ortaya koyduğu çok boyutlu sonuçlar ise her zamankinden daha fazla önemli olmuştur.

2.7.1. İdeoloji, Güvenlik ve Rekabetten Kaynaklı Siyasi İlişkilerde Gerginlik

2.7.1.1. İlişkilerin İdeolojik Boyutu

1990’larda Türkiye’de bazı gazeteciler ile Kemalist aydınların ölümü Türkiye-İran ikili ilişkilerini olumsuz etkiledi. Özellikle Çetin Emeç, Turhan Dursun ve Uğur Mumcu cinayetlerinin İran’la bağlantısı olduğu düşünülmekteydi.¹³² Bu durum etkisini Türkiye-İran ilişkilerinde hem toplumsal, hem de resmi düzeyde gösterdi. Toplumsal düzeyde İran’a yönelik büyük bir olumsuz algının olmasının yanında, resmi düzeyde taraflar birbirlerine yönelik suçlamada bulunmaya devam ettiler. Bu suçlamalar ikili ilişkilerin görünümünün olumsuz bir nitelik kazanmasına neden oldu.

Refah Partisi ve lideri Erbakan, iktidar olduğu ve Başbakan olduğu dönemde, Türkiye’nin dış siyasetinde İran’a önem veren bir yapıda oldu. Bu bağlamda Erbakan’ın ilk ziyaretini İran’a yapması onun dış politikasının niteliği ve niyeti konusundaki tartışmaları beraberinde getirmiştir. Zira Erbakan’ın bu ziyareti, iki ülke ilişkilerinin PKK nedeniyle gerginleştiği bir ortamda, dışişlerinin görüşünü almadan ve Rafsancani ile tanıksız ve tutanaksız görüşmeler etrafında olmuştur.¹³³ Böylesi bir durum yoğun spekülasyonları ortaya çıkarmasının yanında, toplumda bazı kesimlerin rahatsız olmasına neden olmuştur. Nitekim zaman içerisinde yaşanan gelişmeler bu rahatsızlığın daha da büyümesini beraberinde getirmiştir. Bunlardan en önemlisi ve en popüler

¹³² “Emeç’in tetikçisi yakalandı”, *Hürriyet*, 10.03.1996, ; “Mumcu’nun katilleri İran’da Eğitim Gördü”, *Milliyet*, 11.08.1994, s. 19.

¹³³ Atilla Eralp ve Özlem Tür, “İran’la Devrim Sonrası İlişkiler”, *Türkiye ve Ortadoğu: Tarih, Kimlik, Güvenlik*, Derleyen: Meliha Benli Altunışık, Boyut Kitapları, İstanbul, 1999, s. 90.

Ankara'nın Sincan ilçesinde Refah Partili Belediye Başkanı Bekir Yıldız'ın düzenlediği Kudüs gecesinde İran'ın Türkiye büyükelçisi Rıza Bagheri'nin katılarak Türk halkını şeriata davet etmesiydi. Dolayısıyla, Bagheri'nin açıklamaları bir devletin içişlerine karışılmasının en tipik örneklerinden birini göstermekteydi. Aynı dönemde, Bagheri'ye İran'ın İstanbul Başkonsolosu Muhammed Rıza Raşit benzer söylemlerle adeta eşlik edecektir. Raşit, "İslam tüm dünyada yayılıyor, bu dalgayı da kimsenin engellemesi mümkün değil" diyerek politikalarının belli olduğunu ve Bagheri'nin de İran'ın bu politikalarını sürdürmesinin en doğal hakkı olduğunu belirtme yoluna gidecektir.¹³⁴ Kudüs gecesinin hemen ardından, Bagheri'nin açıklamaları Dışişleri Bakanlığınca 'kuvvetle protesto' edilirken dolayısıyla Türkiye tepkisini ortaya koyarken, devam eden süreçte Türkiye'den ayrılıp ayrılmayacağı merak konusu olan Bagheri bu durumla ilgili "Türk hükümeti kalmam için yalvarıyor" demesi mevcut durumu daha karmaşık hale getirmiştir.¹³⁵ Kanaatimizce Bagheri'nin 'yalvardılar' şeklindeki tabiri Türkiye'yi küçük düşürmeye yönelik bir nüans içerirken aynı açıklamada geçen 'Türk hükümeti' ifadesi Refah Partisi'nin açıklamalardan rahatsız olmadığını gösteriyordu. Tüm bu süreçte Refah Partisi'nin ve Başbakan Erbakan'ın olayın başlangıcındaki tutumunu devam ettirerek gereken tepkiyi ortaya koymaması komuta kademesinde 'irtica' tehdidine karşı sivil iktidarın gereken hassasiyeti göstermediği şeklinde bir düşüncenin ortaya çıkmasına neden olacaktır. Nitekim bu düşünce Milli Güvenlik Kurulunda alınan kararlarda önemli bir rol oynayacaktır.

2.7.1.2. İlişkilerin Güvenlik Boyutu: PKK ve Irak'ın Geleceği

İlişkilerde bir diğer önemli gündem maddesini birbirleriyle bağlantılı güvenlik konuları oluşturmaktaydı. Bu konular: PKK ve Irak'ın geleceğiydi. 1980'li yıllarda

¹³⁴ "İstanbul'da İkinci Bagheri", *Milliyet*, 06.02.1997, s. 16.

¹³⁵ "Bagheri'yi protesto ettik", 04.02.1997, *Milliyet*, s. 17. ; "Bagheri: Yalvardılar kaldım", *Sabah*, 20 Şubat 1997.

pragmatik gerekçelerle PKK'yı desteklemeyen İran, bu dönemde tutumunu değiştirerek dolaylı ya da doğrudan bir şekilde PKK'yı desteklemeye başladı. Bunun hem bölgesel, hem de ulusal boyutu olan birtakım nedenleri vardı: Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan etmesinin ardından ülkedeki Azerilerin, bundan etkilenebileceğini ve Türkiye'den de yardım alabileceğini düşünen İran, PKK'yı kullanarak Türkiye'nin İran'daki Azerilere yardım etmesini engellemeyi amaçladı.¹³⁶ Bunun yanında Türkiye ve İran, her zaman için değişen yoğunlukta, Ortadoğu bölgesinde bölgesel güç rekabetinde olan devletlerdi. Dolayısıyla İran, PKK yoluyla bu rekabette Türkiye'nin bölgesel sistemdeki gücünü zayıflatmayı öncelik haline getirdi. Son olarak belirtilebilecek husus, Irak-İran Savaşı örneğinde görüldüğü gibi bir savaş ortamında İran alternatif yaklaşımlar bağlamında Türkiye ile ilişkileri geliştirmişti. Fakat şimdi İran'ın bölgesel sistemde hareket alanını kısıtlayacak bir güç ya da devlet yoktu. Dolayısıyla istediği gibi hareket edebilme imkanını bulan İran, Türkiye üzerinde kendi perspektifini uygulamaya aktarma ya da Türkiye'yi zayıflatma adına PKK'yı destekledi.

PKK terör örgütünün güç ve eylem kapasitesindeki artışın onu destekleyen devletler sayesinde olduğunu fark eden Türkiye, bu devletlerden biri olan İran'ın PKK'ya yönelik desteğini engellemeye ya da azaltmaya çalıştı. Bunu yaparken de tamamen güç ve sertlik yanlısı bir tutumla hareket etmenin yerine uzlaşa ve diplomasiyi öncelik haline getirmeye çalıştı. Yöntemsel açıdan böyle bir tutumla hareket eden Türkiye gereken koşullarda uygulamada da tavrını ortaya koydu. Bu bağlamda Ankara, İran'ın PKK'ya yönelik desteğini engelleme adına boğazdan geçen ve İran'a ait silahları PKK'ya taşıdığı düşünülen Kıbrıs Rum bantıralı gemiye el koymuş, bunun yanında sıcak takip antlaşması olmamasına rağmen Türk askerleri PKK'lı bir grubu takip

¹³⁶ Nihat Ali Özcan, "İran'ın Türkiye Politikasında Ucuz Ama Etkili Bir Manivela: PKK", *Avrasya Dosyası*, Cilt:5, Sayı:3, Sonbahar 1999, s. 338.

edilerek İran topraklarına girmiştir.¹³⁷ Bunun yanında diplomasi sürecinde ise İran'la yapılan güvenlik antlaşmaları ile bu devletin desteği engellemeye çalışılmıştır.¹³⁸ Böylece Ankara ikili bir politik strateji geliştirmiş oluyordu; uygulamada İran'ın PKK'ya yönelik desteğine karşın bunu önleyebileceğini eylemleriyle ortaya koyarken, İran'la yapılan güvenlik antlaşmalarıyla da PKK konusunda istediği gibi hareket etmeye çalışan İran'ı diplomatik metinlerle engellemeye çalışmaktaydı. Ancak Türkiye gibi İran'da bu dönemde ikili bir strateji geliştirdi: ilk olarak Tahran, Ankara'nın rejim karşısı halkın mücahitleri örgütünün Türkiye'de kalmasına müsaade ettiğini ve onların faaliyetlerini desteklediğini belirtirken, diğer yandan da PKK faaliyetlerini gizli bir şekilde desteklemeye devam ediyordu. Bu bağlamda Türkiye'nin İran'la ilişkileri düzeltme ve PKK ekseninden çıkarma çabaları olumlu bir sonuç vermedi. Zira Demirel ve diğer liderlerin gerçekleştirdiği ziyaretlerde İran, PKK'yı desteklemeyeceğini belirtmesine rağmen geliştirdiği ikili strateji doğrultusunda uygulamada Türkiye'deki rejim muhaliflerine yönelik çok sayıda eylem gerçekleştirmiş, diğer yandan da doğrudan ya da dolaylı bir şekilde PKK'yı desteklemeye devam etmiştir. Böylesi bir durumda Türkiye'de yöneticiler İran'a karşı PKK konusunda sert açıklamalarda bulunmuşlardır. Örneğin Çiller, "Türkiye'nin artık sabrı kalmadı" derken, Çevik Bir İran'ı "teröristliği tescil edilmiş Türkiye'ye İslami rejimi ihraç etmek isteyen ve PKK'ya destek veren bir ülke" olarak nitelemesi ikili ilişkilerdeki politik ortamı daha da gerginleştirmiş, bu durum tarafların, daha sonra yaşanan Kudüs olaylarının da etkisi olmakla birlikte, karşılıklı olarak büyükelçilerini geri çekmesiyle sonuçlanmasında önemli rol oynamıştır.¹³⁹

¹³⁷ Atay Akdevelioğlu ve Ömer Kürkçüoğlu, "1990-2001: İran'la İlişkiler", *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt 2, 1980-2001*, Editör: Baskın Oran, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 582.

¹³⁸ Olson, *Türkiye-İran İlişkileri 1979-2004...*, s. 22.

¹³⁹ Bayram Sinkaya, "Türkiye'nin Devrim Sonrası İran İle İlişkileri", *Türkiye'nin Dış Politikası: Yeni Eğilimleri, Yeni Yönelimleri, Yeni Yaklaşımları*, Editör: İdris Demir, Dora Yayınları, Bursa, 2014, s. 141.

Taraflar arasında PKK nedeniyle ilişkilerin gerginleştiği bir ortamda iktidara gelen DSP-MHP-ANAP koalisyonu ve onun Dışişleri Bakanı İsmail Cem'in benimsediği vizyon ilişkilerde yumuşamayla beraberinde getirmiştir. Cem ikili ilişkilerin PKK nedeniyle gerginleştiği bir ortamda Türkiye-İran ilişkilerinin düzelmesi için yoğun bir çaba sarf etmiştir.¹⁴⁰ Aynı dönemde İran'da daha yumuşak politikalar yürütülmesi anlayışında olan Hatemi'nin iktidara gelmesi ikili ilişkilerdeki yumuşamanın zeminini oluşturmuştur. Böylesi bir ortam iki ülke diplomatik temsilcilerinin tekrar faaliyetlerine başlamasında kolaylaştırıcı bir etkiye bulunmuştur. Devam eden süreçte Öcalan'ın yakalanması sürecinde PKK'nın İran'daki faaliyetlerinden dolayı iki ülke arasında bir kriz yaşansa da bu kriz aynı konuda dönemdeki diğer krizlerle karşılaştırıldığında ufak çaplı olmuştur.

21. yüzyılın ilk yıllarında, PKK'nın çözülme sürecine girmesi ve tarafların ilişkileri geliştirme yöndeki iradesi paralel olarak bu konunun ikili ilişkileri olumsuz yönde etkileme olasılığı azalmaya başlamıştır. Bu bağlamda İsmail Cem'in 2001 yılındaki İran ziyareti ikili ilişkilerin seyri açısından önemli bir dönüm noktası olmuştur. Cem ve meslektaşı Kemal Harrazi, bölgedeki barış ve güvenliğin sağlanmasında Türkiye ve İran'ın önemli roller oynadığını belirterek ikili ilişkilerinde bu bağlamda şekillendirileceklerini ifade etmişlerdir.¹⁴¹ Tarafların ziyaretlerinde görüldüğü üzere barış ve güvenlik ve de buna bağlı olarak ikili ilişkilerin geliştirilmesi öncelik haline gelmiş, bu bağlamda PKK konusunun ilişkileri olumsuz şekilde etkileyen bir gündem maddesi olma niteliği azalmaya başlamıştır.

Körfez krizinden sonra uluslararası politikanın temel konularından birisini de Irak'ın geleceği oluşturmaktaydı. Zira Körfez krizi ABD ile Irak arasındaki sorunları

¹⁴⁰ Sema Emiroğlu ve Yasemin Çongar, "Cem'in BM'de ilk randevusu İran'la", *Milliyet*, 22.09.1997, s. 16.

¹⁴¹ "İran ile bahar havası", *Hürriyet*, 12 Şubat 2001.

çözmemiş, bunun yanında Irak'ı ABD'nin politikalarının odak noktası haline getirmiştir. Saddam yönetiminin etkisizleştirilmesini ya da devrilmesini amaçlayan ABD'nin bunu hangi yöntemlerle gerçekleştireceği ve gerçekleştirdiği takdirde Saddam sonrası Irak'ın geleceğine ilişkin nasıl bir perspektife sahip olduğu tam anlamıyla bilinmemektedir. Bir bilinmezliğin olduğu böylesi bir ortamda Türkiye ve İran, ABD'nin Irak politikalarının niteliğiyle en çok ilgilenen devletlerdi. Zira her iki devletin de Irak'a ortak bir sınırı bulunmaktaydı. Irak'ın toprak bütünlüğünü ortadan kaldıracak bir girişimin hem insani (mülteci krizi v.b.), hem de siyasi (Kürtlerin bağımsızlık kazanması v.b.) olarak kendileri açısından olumsuz sonuçlara yol açacağını düşünmekteydiler. Bu nedenlerden ötürü iki devlette Irak'ın toprak bütünlüğüne birincil derecede önem veren bir yapıda oldular. Bunu kendi aralarında imzaladıkları ve Suriye yönetimini de dahil ettikleri güvenlik protokolleriyle belirtme yoluna gitmişlerdir.¹⁴² Şam yönetimi de bu dönemde Türkiye ile yoğun, İran ile de bazı konularda anlaşmazlıklar yaşamasına rağmen benzer gerekçelerle Türkiye ve İran'la beraber hareket etme gereği duymuştur.¹⁴³

Taraflar bir bütün olarak Irak'ın geleceği konusunda aynı fikirde olmalarına rağmen, Irak'la ilgili daha spesifik konularda uzlaşmaz bir tutum içerisinde olmuşlardır. Bunun en belirgin örneğini Irak'ın kuzeyinde yaşanan gelişmeler oluşturmuştur. Türkiye burada yaşayan PKK'lıları kendi güvenliğine ve ulusal bütünlüğüne yönelik bir tehdit olarak algılamakta dolayısıyla etkisiz hale getirilmesi gereken unsurlar olarak görmekteydi. Tahran yönetimine göre Irak'ın kuzeyi kendi rejimine karşı olanların barındığı yerlerden biriydi. Bunun yanında Tahran, Türkiye'nin PKK ile mücadele etme adına bu bölgede gücünü arttırdığını düşünmekteydi. Bu neden ötürü Tahran,

¹⁴² Olson, *Türkiye-İran İlişkileri 1979-2004...*, s. 22.

¹⁴³ Mesut Özcan, *Harmonizing Foreign Policy, Turkey, the EU and the Middle East*, Ashgate, 2008, s. 118.

Türkiye'nin 1984 yılından beri bu bölgeye yaptığı operasyonlardan duyduğu rahatsızlığı devam ettirirken, aynı zamanda Ankara'nın güvenliği sağlama adına ortaya attığı tampon bölge fikirlerine karşıda mesafeli bir tutum takınmıştır.¹⁴⁴ Dolayısıyla her iki taraf arasında görüş ayrılığından dolayı Irak ve Irak'ın kuzeyi konusunda bir uzlaşmanın sağlanması mümkün olmamıştır.

Irak bağlamında Türkiye ile İran arasında yaşanan bir diğer önemli gelişme, Türkiye-Irak-ABD üçgeninde yaşanan gelişmelerle yakından bağlantılıydı. Analiz ettiğimiz üzere Körfez Krizinin ortaya çıkardığı Kürt mülteci krizi birkaç sonucu beraberinde getirmişti. Bunlardan biri olan Çekiç Gücün varlığının İranlı yöneticiler nezdinde ortaya çıkardığı algılama Ortadoğu halklarının çoğunluğunda ortaya çıkan algılama ile benzerdi. İran'da Çekiç Gücün varlığının oluşturulmasında Türkiye'nin müsaade ettiğini düşünmekte bu bağlamda Türkiye'yi ABD'nin bölgedeki politikalarının uygulanmasında bir aracı olarak görmekteydi.¹⁴⁵ Böylesi bir algılama nedeni ile İran, Türkiye'nin bölgeye yönelik politikalarına olumlu bakmamasının yanında uygulamada çoğu zaman gereken işbirliğinde göstermemiştir.

2.7.1.3. Ekonomik İlişkilerde Olumsuz Görünüm

Türkiye-İran ekonomik ilişkileri tarihi boyunca sürekli değişen bir görünüme sahip olmuştur. 1970'lerde ikili ekonomik ilişkilerde İran lehine ortaya çıkan dönüşüm, 1980'lerde Türkiye lehine olmuştur. 1990'lı yıllarda iki ülke arasındaki ekonomik ilişkiler tıpkı 1970 ve 1980'lerde olduğu gibi değişik faktörler etrafında şekillenecektir:

Erbakan döneminde 1996 yılında İran'la ekonomik bağlamında büyük bir antlaşma yapılması taraflar arasındaki ekonomik ilişkilerde en önemli olaylardan birini

¹⁴⁴ Mensur Akgün, "Ortadoğu Maceraları", *Onbir Aylık Saltanat: Siyaset, Ekonomi ve Dış Politikada Refahiyol Dönemi*, Yay. Haz: Gencer Özcan, Boyut Kitapları, İstanbul, 1998, ss. 173-174.

¹⁴⁵ Akdevelioğlu ve Kürkcüoğlu, *1990-2001: İran'la İlişkiler*, s. 584.

oluşturmuştur. Bu antlaşma ile taraflar arasındaki ekonomik ilişkilerin doğalgaz boyutu düzenlenmiş ve ikili ilişkilerdeki ticaretin bu alanda nasıl olacağı kurallara bağlanmıştır. Bundan daha da önemli husus bu antlaşma ikili ilişkilerin ekonomik unsurlarında bir değişiklik meydana getirmekteydi. Ekonomik ilişkiler her iki tarafında birbirlerine sınırları olması nedeniyle daha çok ticaret ve ulaşım-nakliye meseleleri üzerinde yoğunlaşırken, bu antlaşma ile birlikte doğalgaz eksenli olarak enerji ikili ekonomik ilişkilerin önemli gündem maddelerinden biri haline gelmekteydi.¹⁴⁶ Taraflar arasındaki ekonomik ilişkilerde değişimi ifade eden bu antlaşma Türkiye'nin ihtiyaçlarının bir uzantısının olmasının yanında bundan daha çok Erbakan'ın vizyonu ile yakından alakalıydı. Erbakan'dan sonra gelen hükümetin dışişleri bakanı Cem, ekonomik ilişkilere önem verse de önceliği siyasi alandaki sorunların çözülmesi olacaktır. Dolayısıyla Erbakan'ın ortaya çıkardığı ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi anlayışı ve bunun uygulamaya aktarılması hususu sadece sınırlı bir dönem için geçerli olmuş ve dönemin büyük çoğunluğunda ekonomik ilişkiler vizyon eksikliği ve siyasi gelişmelerin etkisi altında kalması nedeniyle olumlu bir düzeyde olmamış ya da sınırlı ölçekte gelişmiştir.

Soğuk Savaş sonrası dönemde ekonomik niteliğe sahip olan kurumlarda önemli dönüşümler yaşanmaktaydı. Bu durum Türkiye, Pakistan ve İran arasında 1985 yılında yapılan bir antlaşmayla ortaya çıkan Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (ECO) için daha da geçerliydi. Ortaya çıktığı dönem itibarıyla taraflar arasındaki ekonomik ilişkilere olumlu yönde bir etkide bulunan bu örgüt, Soğuk Savaş'ın bitmesinin ardından Orta Asya ülkeleri, Azerbaycan ve diğer ülkelerin üye olmasıyla yapısal anlamda büyük bir değişikliğe uğramaktaydı. Türkiye ve İran; ECO'nun ikili ekonomik ilişkileri olumlu yönde dönüştüreceği konusunda beklentilere sahipti. Bununla birlikte, ECO'nun

¹⁴⁶ Fatma Sariaslan, "2000'li Yıllarda Türkiye-İran Ekonomik İlişkileri", *Akademik Ortadoğu*, Sayı:14, s. 73.

değişen yapısı işlevsel olmaktan çok örgütsel anlamdaydı. Gelişen ekonomik temelli bir örgüt olarak ECO'nun taraflar arasındaki ekonomik ilişkileri geliştirmesi ya da dönüştürmesi bu dönemde mümkün olmadı. Bunun temel nedeni, ECO'ya yeni üye olan devletlerin büyük çoğunluğunun bağımsızlıklarını yeni kazanmalarından dolayı ekonomik yönden büyük sorunlara sahip olmaları bu bağlamda örgüt içerisinde ve ikili ilişkiler bağlamında ekonomik ilişkileri geliştirebilecek potansiyele sahip olmamalarıydı. ECO'nun ortaya çıkan bu niteliği Türkiye ve İran arasındaki ekonomik ilişkilerin gelişmesine bir katkı sağlamadı. Dolayısıyla her iki devletinde bu örgütten beklentileri karşılanamazken, ortaya çıkan durum taraflar için önemli bir olumsuzluk teşkil etmekteydi.

ECO'nun işlevsizliği Türkiye-İran ekonomik ilişkiler bağlamında yaşanan gelişmelerle daha da yükselen bir nitelik kazandı. Şöyle ki; ECO, dönem itibariyle, üye devletleri arasında ekonomik dönüşümü sağlayamayan ve üye devletlerin çoğunluğunu yeni bağımsızlığını kazanan ülkeler olmasından dolayı gelişmiş bir yapıda olmayan bir örgüttü. Bundan dolayı örgütün ekonomik açıdan temel ve önemli devletleri olduğu düşünülen Türkiye ve İran ekseninde yaşanacak ekonomik gelişmeler daha fazla önem kazanmaya başladı. Bunun dolaylı bir sonucuda ECO'nun daha çok bu iki devlet arasında yaşanacak ekonomik gelişmelerden önemli ölçüde etkileneceğiydi. Ancak Ankara ve Tahran'ın arasında var olan ve dönem boyunca süreklilik kazanan siyasi sorunların ortaya çıkardığı olumsuz ekonomik ilişkilerin ECO'nun yapısını olumlu yönde dönüştürmesi ve bu devletler aracılığıyla örgütün ekonomik işbirliğini hızlandırması ve bu alanda etkin bir rol oynaması mümkün olmadı.¹⁴⁷

¹⁴⁷ Kemal İnat, "Ekonomik İşbirliği Örgütü'nün 30. Yılında Türkiye-İran Ekonomik İlişkileri", *Analiz*, Sayı:132, Temmuz 2015, s. 8.

Özal'ın ekonomik perspektifli dış politika anlayışının bir sonucu olarak ve İran'ın da Irak'la savaşmasından dolayı ekonomik darboğazlara girmeme adına bölge devletleriyle önem verdiği ekonomik ilişkilerin bir sonucu olarak önceki dönemde ortaya çıkan olumlu ekonomik ilişkiler bu dönemde devamlılık gösteremedi. Bu durum taraflar arasında siyasi alanda yaşanan krizlerden kaynaklanırken, iki devletin aktif üyesi olduğu ECO'nun bu durumu olumlu yönde değiştirmesi mümkün olmadı. Bu yönüyle ekonomik ilişkiler, bir önceki dönemden farklı olarak, siyasi sorunları çözmedeki aracı rolünü de gerçekleştiremedi.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AK PARTİ DÖNEMİ TÜRK DIŞ POLİTİKASININ ORTADOĞU BOYUTU (2002-2011)

3.1. 11 Eylül ve Türk Dış Politikasının Ortadoğu Boyutu

Soğuk Savaşın bitişinin Türk dış politikasının Ortadoğu boyutu için ortaya çıkardığı avantajlar ve dezavantajlar gibi 11 Eylül olayı ve hemen ardından Ortadoğu bölgesel sisteminde yaşanan gelişmelerde Türk dış politikasının Ortadoğu boyutu için birtakım sonuçları beraberinde getirmekteydi. Bu sonuçlar ise Soğuk Savaş sonrası ilk dönemine (1991-2001) göre daha önem kazanan bir nitelikteydi. Zira 11 Eylül sonrası yaşanan gelişmelerin hepsinde dolaylı ya da doğrudan bir aktör olarak Türkiye'nin yer alması bu sonuçlardan onun bir şekilde etkilenmesine neden olmuştur. Dahası olumlu ya da olumsuz yönleri içerisinde barındıran böylesi bir durum dönem boyunca dış politikanın Ortadoğu boyutunun niteliğindedir önemli bir rol oynayacaktır. Bu bağlamda dış politikanın Ortadoğu boyutunun bu bölgede yaşanan gelişmelerden önceki dönemlere göre daha fazla etkilenecektir.

İlk olarak belirtilebilecek husus, bu yeni dönemde Soğuk Savaş sonrası ortaya çıkan Türkiye'nin Ortadoğu politikalarındaki ABD'den kaynaklı ikilemin artarak güçlü bir şekilde devam ettiğiydi. ABD'nin hegemonya kurma çabaları çerçevesinde bölgeye yöneldiği bu dönemde Türkiye'nin Irak, Suriye ve İran'la ilişkileri salt bu bağlamdan önemli ölçüde etkilenecektir. Özellikle ABD'nin müdahale seçeneğini gündeme getirdiği bir dönemde Türkiye'nin diplomasiyi öncelikli hale getirmesi bu sürecin en

önemli yönlerinden birisini oluşturmuştur.¹⁴⁸ Böylesi bir bakış açısı iki müttefikin bölgeye yönelik yaklaşımlarında bir farklılığın oluşması anlamına gelmekteydi. Özellikle bu farklılık dönemin büyük kısmı boyunca ABD'nin 'Şeytan Üçgeninde' belirttiği Irak ve İran'a yönelik tutumlarda net bir şekilde görülecektir. Dolayısıyla Türkiye'nin bu yeni dönemde kendi perspektifini uygulamaya aktarma ile ABD'nin perspektifine ilişkin ortaya koyduğu tutum bölgeye yönelik politikalarını önemli ölçüde etkileyecektir.

İkinci olarak, Irak'ın işgal edilmesi sonucunda bu bölgede yaşanan gelişmeler Türkiye'nin Ortadoğu politikalarını daha fazla etkileyen bir nitelik kazanacaktır. PKK'nın bölgedeki terör örgütlerinin etkinliğini artırmasına paralel olarak gücünü artırması, Irak'ta yaşanan Şii-Sünni çatışması ve Kürtlerin siyasi olarak istekleri Türkiye'nin Irak politikasının daha fazla önem kazanmasına yol açacak ve 21. yüzyılda Türkiye'nin Ortadoğu politikalarının en hassas boyutlarından birisini Irak oluşturacaktır. Bu bağlamda Türkiye dış politikada, sınır ötesi operasyonlarla insan hakları ihlallerinde bulunduğu ve mezhepçi politikalar izlediği şeklinde suçlamalara maruz kalacaktır. Irak bağlamında yaşanan gelişmeler sadece Türkiye ile Irak arasında değil, aynı zamanda Türkiye-Ortadoğu arasında da önemli sonuçlar ortaya çıkaracaktır.

Üçüncü olarak, terör örgütlerinin faaliyetlerini artırdığı ve bölgesel krizler ile ABD'nin politikalarının yoğunlaştığı bir dönemde, 11 Eylül ve 11 Eylül'den bağımsız olarak Ortadoğu bölgesinde ortaya çıkan istikrarsızlıklar, bölge devletlerinin bölgeye yönelik politikalarının ve diğer devletlerle ikili ilişkilerinin olumsuz bir şekilde etkilenmesine yol açacaktır. Bu durum etkisini Türkiye'nin bölgeye yönelik politikalarında da gösterecektir. ABD'nin 'Şeytan Üçgeninde' belirttiği devletlerden

¹⁴⁸ Sedat Laçiner, "11 Eylül Sonrası Türkiye'nin Ortadoğu'yla Değişen İlişkileri", *11 Eylül Sonrası Ortadoğu*, Editör: Sedat Laçiner ve Arzu Celalifer Ekinci, USAK Yayınları, Ankara, 2011 s. 49.

İran'a yönelik yalnızlaştırma politikalarının yoğunlaştığı ve bu bağlamda bölgedeki müttefiklerine bu politikalarına destek vermesi konusunda baskı uyguladığı bir dönemde Türkiye bu durumu etkili bir şekilde hissedecektir.¹⁴⁹ Böylesi bir durum Ankara'nın Tahran'la olan ilişkilerinin boyutlarının değişen yoğunlukta olumsuz bir şekilde etkilenmesine yol açacaktır. Benzer şekilde Filistin coğrafyasında yaşanan gelişmeler İsrail'le de ilişkileri olumsuz bir şekilde etkileyecektir. Dolayısıyla, 11 Eylül sonrası dönemde Ortadoğu coğrafyasında yaşanan gelişmelerin salt olayın taraflarını ilgilendiren sonuçlar yerine çok boyutlu sonuçlar ortaya çıkarmaya ve ikili ilişkileri her zamankinden daha fazla etkilemeye devam edecektir.

Dördüncü olarak, 11 Eylül sonrası bölgede yaşanan gelişmeler bölge siyasetine dinamizm kazandırırken aynı zamanda Türkiye'nin bölgeye yönelik ilişkilerinin geniş bir çerçevede olmasını sağlamıştır. Bu bağlamda Türkiye sadece ikili ilişkiler çerçevesinde değil aynı zamanda bölgesel siyasette yaşanan gelişmeler bağlamında da Ortadoğu'da 11 Eylül sonrası dönemde oldukça aktif bir görünüm sergilemiştir. Körfez ülkelerinin, yerel siyasi ve dini grupların etkinliğini artırdığı bir ortamda Türkiye bölgeyle ilişkilerini sadece Irak, İran, Suriye ve İsrail ile yürütmeyecek aynı zamanda etkinliğini artıran bu aktörlerle de ilişkilerini güçlendirecektir. Bu durum Türkiye'nin bölgeye yönelik politikalarında aktör çeşitlenmesine yol açmıştır. Bu durumun bir sonucu olarak Türkiye, ortaya çıkan bu aktörlerle ilişkilerini politik çerçevenin yanında ekonomik anlamda da sürdürmeye çalışmış böylece ilişkiler daha geniş bir çerçevede yürütülmeye başlanmıştır.

Son olarak belirtilebilecek husus, 11 Eylül sonrası dönemde Ortadoğu bölgesel sisteminde yaşanan gelişmeler bu bölgenin Türkiye için daha fazla önemli olduğunu

¹⁴⁹ Kemal İnat, "ABD-İran İlişkilerinin Ortadoğu ve Türkiye'ye Etkileri", *SETA Perspektif*, Sayı:85, Aralık 2014, s. 5.

ortaya koydu. Küresel ve bölgesel aktörlerin yoğun bir ilgi odağında yer alan aynı zamanda aktörler arasındaki mücadelenin en belirgin bir şekilde hissedildiği bölge olarak Ortadoğu Türkiye için bir dış politika boyutu olmanın yanında ‘stratejik eksen’ görevi gördü. Bu kavramsallaştırmayla kast ettiğim, dış politikada bölgeye yönelik gerçekleştirilen bir açılımla Türkiye’nin dış politikada daha etkili hale geldiği ya da tersi bir durumda daha fazla zarar gördüğü dolayısıyla dış politikanın bu boyutu bağlamında yaşanacak gelişmelerin ülkeyi her zamankinden daha fazla etkilediği ve onun stratejik konumunun niteliğinin değişmesinde de öncü rol oynadığıydı. Bu yönüyle Türkiye’nin olumlu yönde bölgesel ve uluslararası sistemde yükselmesi ya da olumsuz anlamda sınırlamalarla kalması anlamına gelen bu durumun merkezi olarak Ortadoğu bölgesi Türkiye için birincil derecede önem taşımaya başladı. Bu bağlamda ortaya çıkan gelişmeler ise Türkiye’yi bu bölgedeki gelişmelerden her zamankinden daha fazla etkiledi. Türkiye için ‘stratejik eksen’ olarak bu bölgenin temel niteliklerine ve siyasi gelişmelerine karşı geliştirilecek politik tavır Türkiye’yi daha fazla bu bölgeye endeksli hale getirdi. Bu durum ise Türkiye-Ortadoğu ilişkilerinde bir değişimi göstermekteydi. Bunun ortaya çıkmasında öncü bir rol oynayan mevcut iktidarın vizyonunun incelenmesi ise bu bağlamda önem kazanmaktadır.

3.2. Ak Parti’nin Ortadoğu’ya Yönelik Yaklaşımı

AKP’nin Ortadoğu yönelik yaklaşımının birtakım faktörlerin etkisi altında şekillendiği ortadadır. Bölgesel ve iç siyasette yaşanan gelişmeler, uluslararası ortamın değişen öncelikleri ve büyük güçlerin bölgeye ilgisi bu faktörlerden en önemlileri olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak kanaatimizce bu yeni dönemde bölgeye yönelik yaklaşımı şekillendiren en önemli faktörün politik aktör bağlamında bireylerde yaşanan değişikliklerle açıklanabileceğidir. Özellikle bu dönemde siyasal yaşamda yer alan aktörlerin vizyoner yapıları, tıpkı Özal döneminde olduğu gibi, bölgeye yönelik

yaklaşımın şekillenmesinde önemli rol oynamıştır. Bu bağlamda AKP kadrolarına bakıldığında, dikkat çekici bir özellik olarak görülebilecek husus, büyük çoğunluğunun 1980’lerden itibaren yakın siyasi tarihte yer alan dolayısıyla siyasal yaşamın olumlu ve olumsuzluklarını görmüş, yaşamış ve hissetmiş insanların oluşturduğudur. Olumlu olarak görülebilecek bu özelliğin dışında parti ekseninde (danışman, hukukçu v.b.) yer alan insanlarında partinin genel vizyonunun şekillenmesinde en az bu insanlar kadar etkili olduğu hatta bazı alanlarda çoğu zaman onlardan daha etkili olduğu görülmektedir. Bu bağlamda belirtilebilecek alanlardan biri olarak dış politikayı ve aktör olarak Ahmet Davutoğlu’nu söyleyebiliriz. Siyasetçi kimliği taşımayan, 2010’lara kadar parti çerçevesinde aktif bir görevde yer almayan Davutoğlu, siyaset bilimi ve uluslararası ilişkiler profesörü olarak akademik camiada oldukça etkili bir insan olup, dış politikaya ve Türkiye’nin konumuna ilişkin ‘Stratejik Derinlik’¹⁵⁰ adlı eseri ortaya koymuştu. Dolayısıyla 2009 yılına kadar danışman olarak, bu tarihten sonrada dışişleri bakanı olarak Davutoğlu’nun ortaya koyduğu tutumlar dış politikanın şekillenmesinde önemli rol oynadı.

3.2.1. Stratejik Derinlik Kuramında “Ortadoğu”

Davutoğlu’nun 2001’de yazdığı ve dış politikayı ikili kronolojik ilişkiler yerine medeniyet eksenli okuyan kitabı dış politika çalışmalarında benimsediği yöntem bakımından önemli bir farklılık oluşturmaktaydı. Bunun yanında bu kitap aynı zamanda ortaya koyduğu görüşler ve dış politikanın gelecekte nasıl olması gerektiğine ilişkin fikirlerle de alana ilişkin önemli bir çalışmayı temsil etmekteydi.

¹⁵⁰ Ahmet Davutoğlu, *Stratejik Derinlik: Türkiye’nin Uluslararası Konumu*, 61. Baskı, Küre Yayınları, İstanbul, 2011. (İlk basım Nisan 2001’dir.)

Stratejik Derinlik kitabında Davutoğlu, Soğuk Savaş dönemi temel parametrelerinin içerdiği unsurlar ve öngördüğü yaklaşımlar nedeniyle Soğuk Savaş sonrası dönemde geçerlilik kazanamayacağını belirtmekteydi. Bu bağlamda Türkiye ortaya çıkan yeni konjonktürü yeni parametreler etrafında değerlendirmeliydi. Bu ise dış politika araçlarının, bölgesel dinamiklerin ve son tahlilde yakın havzalara yönelik yaklaşımların yeniden yorumlanmasını gerektirmekteydi. Bu bağlamda Türkiye'nin dış politikasında tarihi miras, coğrafi derinlik ve stratejik kültürünün doğru bir şekilde değerlendirilmesi gerektiğini belirtmekte, bunun yanında stratejik zihniyetin yeniden yorumlanması gerektiğini öngörmekteydi. Bu yapıldığı takdirde Türkiye dış politikasında yeni açılımlar geliştirilebilir, uluslararası sistemin dönüşümünde öncü rol oynayabilir ve hatta merkez ülke olabilirdi. Bu bağlam araçlardaki yapısal dönüşüm sonuçlarda da olumlu dönüşümler çıkarabileceği anlamına gelmekteydi. Bu niteliğiyle de stratejik derinlik; Türkiye'nin yakın havzalara yönelik bağlantıların yeniden tanımlanmasını, bunun da jeopolitik, jeoekonomik ve jeokültürel araçların olumlu değerlendirmesiyle desteklenmesini öngören ve Türkiye'ye aktif, öncü ve merkez ülke niteliği kazandıran bir dış politika yaklaşımı/kuramı olarak karşımıza çıkmaktadır. Stratejik Derinliğin öngördüğü bu genel yaklaşım aynı zamanda dış politikanın her boyutu için özel bir yaklaşımdı. Özellikle Davutoğlu'nun bu bağlamda Ortadoğu değerlendirmeleri önemliydi.

Davutoğlu'na göre, Türkiye'nin Ortadoğu politikasının geneli yakın havzalara yönelik tanımlamaların olumlu bir şekilde yapılamamasının ve bunun yanında bölge ile bağlantısı olan jeopolitik, jeoekonomik ve jeokültürel araçların işlevsel bir şekilde kullanılamamasının izlerini taşımaktadır.¹⁵¹ Bu nedenledir ki; Türkiye'nin 1990'lı yıllarda İsrail'le işbirliği yapmak zorunda kaldığını belirten Davutoğlu, Türkiye'nin

¹⁵¹ A.g.e., ss. 56-57.

yeni döneme psikolojik hazırlıksızlık, stratejik teori ve ufuk yetersizliği, statik diplomatik söylem ve iç siyasal kültür ile dış politika arasındaki uyumsuzluk gibi problemler çerçevesinde girdiğini belirtmektedir.¹⁵² Bu durumun aşılabilmesi için bölgeye yönelik yaklaşımın temellerini Davutoğlu şu şekilde açıklamaktadır:

Türkiye, Arap dünyasının niyetini, eğilimini sürekli anlayabilen ve bunu yaparken de bölgedeki değişimlere uyum sağlayabilen bir bakış açısı geliştirmeliydi.¹⁵³ Davutoğlu'nun ortaya koyduğu bu yaklaşım konjonktürün ortaya çıkarttığı bir dayatma anlayışının yerine bir irade dahilinde bölgedeki gelişmeleri anlamayı ve en önemlisi de bu gelişmelere uyum sağlamayı öngörmektedir. Bu niteliğiyle bir uyumu öngören bu yaklaşım, özellikle 1990'lı yıllarda yoğun bir şekilde geçerli olan, Kemalist elitin ve ordunun Türkiye ile Ortadoğu'nun farklı olduğuna, bu bağlamda Türkiye'nin kendisine yakın ülkelerle ilişkilerin geliştirilmesini (İsrail gibi) öngören yaklaşımından farklılaşmaktaydı. Zira Davutoğlu'nun ortaya koyduğu yaklaşım sadece bir ülke ile uyumu değil, bir bütün olarak uyumu öngörmektedir.

Davutoğlu, Türkiye'nin bölgeye yönelik yaklaşımında, bölge halklarının hepsinin tek bir bağlam çerçevesinde değerlendirilmesine yol açacak genellemelerden ve bölgenin yapısal hususlarının anlaşılmasını sağlayan yani belli bir derinliğe inmeyen yaklaşımlardan kaçınılması gerektiğini belirtmektedir.¹⁵⁴ Zira genellemeci ve yüzeysel yaklaşımlar ona göre bölgesel gelişmelerin ve bu gelişmelere uygulanacak politikalarının niteliğinin belirlenmesini zorlaştıracaktır. Bu bağlamda bölgeye yönelik politikaların çerçevesini oluştururken her faktörün dikkate alınması anlamına gelen bu durum uygulamaya aktarıldığı takdirde Türkiye'nin bölgedeki etkinliğini kolaylaştırıcı

¹⁵² A.g.e., ss. 57-58.

¹⁵³ A.g.e., s. 414.

¹⁵⁴ A.g.e., s. 414.

bir nitelik taşıyacaktır. Çünkü ülkelerin önem verdiği değerlerin dikkate alınması ve bu bağlamda davranışlar geliştirilmesi, onların nezdinde Türkiye'nin kendi hassasiyetlerini ve değerlerini dikkate alan bir aktör olarak olumlu bir çerçevede algılanmasını beraberinde getirecektir. Bu yönüyle en özele inilmesi anlamına gelen bu yaklaşım Türkiye'nin Ortadoğu'ya yönelik politikalarının genel çerçevede oluşturulduğu düşünüldüğünde önemli bir farklılık olarak karşımıza çıkacaktır. Ancak şu da bir gerçektir ki; Ortadoğu bölgesinin ve bu bölgede yaşanan olayların yapı itibariyle karmaşık niteliği uygulamada bu durumun çoğu zaman işlerlik kazanmamasını beraberinde getirecektir.

Davutoğlu'na göre, Türkiye bölgeye yönelik politikalarında Arap ülkeleri nezdinde Türkiye aleyhine görüşlerin oluşmasını sağlayacak bir perspektiften kaçınılmalıdır.¹⁵⁵ Bu bağlamda Arap ülkelerinin bir tepki durumunda kolayca bir araya gelebildiğini belirten Davutoğlu, Türkiye'nin bu durumdan olumsuz etkilendiğini belirtmektedir. 1990'lı yıllarda İsrail'le ilişkiler bağlamında yaşananların kendi aralarında bölünmüşlüğe rağmen Arap ülkeleri nezdinde ortaya çıkardığı olumsuz algıyı bu çerçevede değerlendiren Davutoğlu, Türkiye'nin İsrail'le geliştirdiği ilişkilere rağmen, İsrail-Suriye görüşmelerinden dolayı zor durumda kaldığını belirtmektedir. Gerçekten de Davutoğlu'nun ortaya koyduğu bu husus Türkiye'nin Ortadoğu ilişkileri tarihi boyunca yaşadığı en temel sorunlardan biri olmuştur. Atatürk dönemi hariç incelenen her dönemde görülebileceği gibi Türkiye'nin bir tarafla yakınlaşan ve yoğunlaşan ilişkileri diğer tarafla ilişkilerde bozulmayı beraberinde getirmiştir. Özellikle Türkiye-Arap dünyası ve İsrail denkleminde yaşanan bu sorundan diğer aktörlere kıyasla Türkiye daha zararlı çıkmıştır. Bu bağlamda bölgeye yönelik ortaya konacak bu nitelik yani aynı anda hem Arap dünyası ile hem de İsrail'le dengeli

¹⁵⁵ A.g.e., s. 415.

çerçevede geliştirilebilecek ilişkiler Türkiye'nin Ortadoğu halkları nezdinde olumsuz algılamalarla karşılaşmamasını beraberinde getirecektir. Davutoğlu'nun belirttiği bu husus teorik düzeyde bölgeye yönelik yaklaşımda önemli bir değişimdir. Ancak uygulamada İsrail'e ilişkilerde görülebileceği gibi bu dengeyi sağlamak dönem boyunca çoğu zaman mümkün olmayacak, bu durum ise politikanın niteliğinden çok bölge siyasetindeki yaşanan gelişmelerden kaynaklanacaktır.

Stratejik Derinlik kitabında bölgeye yönelik yaklaşımın çerçevesini oluşturan bir nitelik olarak belirtebileceğimiz husus özel-genel ilişkisine ilişkindir. Davutoğlu, ikili ilişkilerdeki sorunların bu nitelikten çıkarılarak bütün Arap dünyasının sorunu haline gelmesinin Türkiye için olumsuz sonuçlar ortaya koyduğunu belirtmekte, bu bağlamda Türkiye'nin bölgeye yönelik politikasının bu durumun oluşmasını engellemek için gerekli faktörlere önem verilmesi ve hassasiyet gösterilmesi üzerine kurulması gerektiğini belirtmektedir.¹⁵⁶ Bu niteliğiyle bu anlayış ikili ilişkilerdeki sorunların sadece ikili ilişkilerdeki kalmasını hedeflemekte, diğer ülkelerle ve genel olarak Ortadoğu ile ilişkilere olumsuz etkilerinin olmamasını amaçlamaktadır. Başka bir ifadeyle bu anlayış bir ülke ile ilişkilerde yaşanacak herhangi bir sorunun bölgeye yönelik genel açılımı engellememesini hedeflemektedir. Dolayısıyla böylesi bir anlayış 1990'lı yıllarda Suriye'nin ikili ilişkilerdeki su sorununu bölgeselleştirme çabaları ile İran'la Irak'ın bütünlüğü bağlamında ortaya çıkan görüş ayrılıklarının Türkiye'ye etki eden ve Türkiye'yi bölgeden dışlayan olumsuz sonuçlarının bu yeni dönemde görülmemesini hedeflemektedir. Bunun yanında bu husus ikili ilişkilerdeki sorunların ikili düzeyde kalmasının, çok sayıda aktörün taraf olduğu bir duruma göre daha kolay çözüleceğine ilişkin bir anlayışın yansımasıdır.

¹⁵⁶ A.g.e., s. 416.

Davutoğlu'nun bölgeye yönelik yaklaşımının son boyutunu Türkiye'nin politikasını küresel aktörlerin davranışlarına endekslememesi anlayışı oluşturmaktadır.¹⁵⁷ Böylesi bir durumun Türkiye'nin Arap dünyasındaki olumlu imajının sarstığı en belirgin örneğini Bağdat Paktı, İncirlik üssünün kullanılması meselesi ve daha yakın dönemde Türkiye'nin Körfez savaşındaki politikası oluşturmaktadır. Böylesi bir durum Türkiye'nin konumuna ilişkin Arap halkları nezdinde Batının çıkarlarının aracısı olduğu şeklinde bir algının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Böylesi davranışların Türkiye'nin bölge ülkesi olma niteliğine zarar verdiğini belirten Davutoğlu, Türkiye'nin böylesi bir olumsuz durumdan kaçınmasının büyük önem arz ettiğini belirtmektedir. Nitekim Davutoğlu, Türkiye'nin bölgede küresel aktörlerin aracısı olma gibi bir misyon benimsemeyeceğini her defasında dile getirmiş ve dönem boyunca bunu vurgulamıştır.¹⁵⁸ Aslında bu durum bize ortaya çıkan bu algıdan halkın yanında yöneticilerin de ne derece rahatsız olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda böylesi bir algılamadan kurtulmak için Davutoğlu, Türkiye'nin kendisine ait olan iletişim kanallarının yoğun bir şekilde uygulamaya aktarılacağını ve dış politikanın özerk olarak yürütüleceğini belirtmektedir. Ancak Türkiye'nin bu dönemde, bu konuda yoğun bir çabası olmasına rağmen, Büyük Ortadoğu Projesinde aktif rol alması, İran ile ABD arasında yaşanan nükleer enerji krizinde görüleceği üzere Batının çıkarlarının aracısı olma suçlamasıyla yine karşılaşacaktır.

Davutoğlu'nun Stratejik Derinlik kitabında ortaya koyduğu bu ilkeler, yeni dönemde bölgeye yönelik politikaların şekillenmesinde önemli rol oynayacak yaklaşımlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bölgeye yönelik yaklaşımın daha olumlu yönde değişim göstermesi ve Türkiye'yi zor durumda bırakacak politikalardan

¹⁵⁷ **A.g.e.**, ss. 416-417.

¹⁵⁸ Ahmet Davutoğlu, "Türk Dış Politikasının İlkeleri ve Bölgesel Siyasal Yapılanma", **Vision Papers**, Stratejik Araştırmalar Merkezi, No:3, Ağustos 2012, s. 6.

kaçınılması anlamına gelen bu ilkelerin olaylar karşısındaki uygulamaya aktarılma düzeyi ise her olay için değişiklik gösterecektir. Ancak belirtilmesi gereken önemli bir husus bu ilkelerin Türkiye'nin bölgeye önem veren tutumunun, yaklaşımının ve olayları bu bağlamda algılayışının temelleri olarak karşımıza çıktığıdır. Aynı durum dönem boyunca ifade edilen diğer ilkeler için de geçerli olacaktır.

3.2.2. Türk Dış Politikasının 'Yeni' İlkelerinde "Ortadoğu"

Davutoğlu 2008 yılında yayımlanan "Turkey's Foreign Policy Vision: An Assessment of 2007" adlı makalesinde Türk dış politikasının yeni ilkeleri olarak beş ilkeyi tanımlamaktaydı: Özgürlük ve güvenlik arasında denge, komşularla sıfır sorun politikası, komşu ülkelerle ilişkileri geliştirmek, çok boyutlu bir dış politikaya bağlılık ve yeni diplomatik üslup bağlamında ritmik diplomasi.¹⁵⁹ Bu ilkeler dış politikanın genel boyutuna ilişkin geçerli olmasının yanında aynı zamanda içerisinde bulunan stratejik boyutların hepsi içinde ayrı ayrı geçerliydi. Bu yönüyle bu ilkeler birden fazla alanda sonuç ortaya çıkaran bir niteliğe sahipti. Ayrıca bu ilkeler Türkiye'nin uluslararası ilişkilerde tarihi derinliği, konumu ve benimsediği misyon arasında bir bağlantı kurmasını öngörmekte ve Türkiye'yi 'merkez ülke' olarak dünya politikasında küresel bir güç haline getirmeyi amaçlamaktadır.¹⁶⁰ Bu bağlamda bu ilkeler stratejik derinlik kuramında öngörülen merkez ülkeyi küresel güç haline getirmeye yönelik ileri seviyedeki bir yaklaşımın ürünüdür. Bu ilkeler Ortadoğu bağlamında değerlendirildiğinde Türkiye'nin bölgeye yönelik misyonunun nasıl şekillendiğine ve

¹⁵⁹ Ahmet Davutoğlu, "Turkey's Foreign Policy Vision: An Assessment of 2007", *Insight Turkey*, Cilt:10, Sayı:1, 2008. Bu makalede öngörülen ilkeler Ahmet Davutoğlu tarafından 18.02.2004 tarihinde yayımlanan CNN Türk Editör programında ifade edilmiş ve Radikal gazetesinde 26.02.2004 tarihinde 'Türkiye merkez ülke olmalı' başlığı altında köşe yazısı olarak yayımlanmıştır.

¹⁶⁰ Ahmet Davutoğlu, "Türkiye merkez ülke olmalı", *Radikal*, 26.02.2004.

nasıl bir nitelik kazandığına ilişkin önemli sonuçların ortaya çıkmasını sağlamaktadır. Bu bağlamda bu ilkelerin Ortadoğu boyutlarının analiz edilmesi son derece önemlidir.

Özgürlük ve güvenlik arasında denge: Davutoğlu, konjonktürel olarak 11 Eylül sonrası dönemde uluslararası sistemin özgürlükleri ikinci plana yerleştiren ve güvenlik eksenli dönüşen yapısının farkındaydı. Bu bağlamda Afganistan ve Irak'ın işgalinin 11 Eylül saldırıları sonrası ortaya çıkan güvenlik çerçevesindeki dönüşümün bir sonucu olduğunu düşünmekteydi. Bunun yanında uluslararası sistemin ve özellikle Ortadoğu bölgesinin Irak'a müdahaleden önemli ölçüde etkileneceğini ve bu durumun konjonktür itibarıyla uzun sürecek bir nitelik kazanacağını düşündüğünü belirtmekteydi. Böylesi bir durumda ona göre Türkiye, aktif ve değişken bir anlayış ortaya koymalı bunun yanında gücünü yenileyebilmeliydi. Aynı zamanda ABD, AB ve Irak'taki gruplarda dahil olmak üzere bütün taraflarla iletişim halinde olan bir yaklaşım benimsemeliydi. Böyle yapıldığı takdirde Türkiye, kendini bir bilinmezlik içerisinde bulmayacak tüm taraflarla iletişim halinde olan bir aktör olarak en doğru kararı verebilecektir.¹⁶¹ Davutoğlu'nun belirttiği bu bilinmezlik durumu 1990'lı yıllarda Türkiye'nin Irak'a yönelik politikalarını belirsizlik yönünden etkileyen önemli bir husustu. ABD'nin Irak'ı odak noktası haline getirdiği bu dönemde Türkiye kendi çıkarları ile ABD'nin çıkarlarını uyumlaştırmakta güçlük çekmekteydi. Bundan daha da önemlisi böyle bir durumda nasıl bir yöntem benimseyeceğini tam anlamıyla bilmemekteydi. İki aktörün çıkarlarının uyumlaştırma politikasının olumsuz bir nitelik ortaya çıkaracağı Körfez krizi örneğinde en belirgin şekilde görülmüştü. Bunun yanında bir aktörün yanında yer alarak diğer aktörün hassasiyetlerini dikkate almayan yaklaşımların olumsuz bir sonuç ortaya çıkardığı zaten aşıkardı. Bu bağlamda Davutoğlu'nun uzun süreli bir kriz olacağını düşündüğü Irak'a yönelik müdahale karşısında tüm taraflarla iletişim

¹⁶¹ A.g.e.

sağlanması ve bu yolla da en doğru kararın verilmesi yaklaşımı önemli bir değişimi göstermekteydi.

Özgürlük ve güvenlik dengesinin konjonktüre yönelik bu niteliği dışında genel niteliğini uluslararası ve bölgesel sistemde ortaya çıkan güvenlik söylemlerine karşın özgürlüğe önem verilmesi anlayışı oluşturmaktadır. Özellikle Batı dünyasının ve ABD'nin güvenlik çerçevesinde bir yaklaşım benimsediği dönemde Davutoğlu, Türkiye'nin güvenliğini riske etmeden özgürlük alanını genişlettiğini, bu bağlamda model ülke niteliğini kazandığını ve bölgenin merkezi haline geldiğini belirtmekteydi.¹⁶² Bu bağlamda ortaya konan demokratikleşme paketleri ile bunun sağlandığını belirten Davutoğlu'nun model ülke varsayımı Cem'in İslam ve demokrasi alanında Türkiye'nin model ülke olarak Ortadoğu bölgesine yardımcı olabileceği şeklindeki düşüncesinin bir benzeriydi. Her iki yaklaşımda demokrasi, özgürlük gibi soyut unsurlar bakımından Türkiye'nin bölgede dönüşümün sağlanması bakımından etkin olabileceğini öngörmekteydi. Cem'in bölge ile olan sorunlar nedeniyle uygulamaya aktarılamayan yaklaşımına karşın, Davutoğlu'nun bu yaklaşımı dönem boyunca sürekli yinelenen, devamlılık gösteren ve uygulamaya aktarılan bir nitelikte ortaya çıktı. Demokratikleşme paketleri ile Türkiye'nin özgürlük alanını genişlettiğini ve bununla da güvenliğini sağladığını belirten Davutoğlu, benzer bir perspektifin Ortadoğu ülkeleri tarafından da uygulamaya aktarılacağını düşünmekteydi. Bu bağlamda dönem boyunca AKP liderlerinin bölge ülkelerine yönelik belirttikleri demokratikleşme söylemleri bu anlayışın bir yansımasıydı. Özellikle Davutoğlu, Abdullah Gül ve Recep Tayyip Erdoğan'ın söylemlerinde ortaya çıkan bölgenin sahip olduğu niteliklerini olumlu yönde kullanması ve yolsuzluk, yoksulluk, gelir adaletsizliği ve sosyal haklardan mahrumiyetin engellenmesi için reform sürecine gidilmesi

¹⁶² A.g.e.

şeklindeki açıklamalar bu durumun en belirgin örneğiydi.¹⁶³ Bu bağlamda reform çağrıları ve demokratikleşmeye yönelik destekle ortaya konan bu nitelik Türkiye'nin bölgeye yönelik dış politikasının niteliğinde başlı başına bir değişimi temsil etmektedir. Uygulamada dış politikanın bu ilkesinin çıkaracağı sonuçlar bu değişim kadar önemli bir rol oynayacaktır.

Komşularla Sıfır Sorun Politikası: Davutoğlunun geriye dönük okumaların en önemlisini 1990'lı yıllar oluşturmaktaydı. 1990'lı yıllarda genel olarak dış politikada, özel olarak Türkiye ile Ortadoğu arasındaki ilişkilerin güvenlik ve çatışma eksenli olumsuz niteliğinin farkında olan Davutoğlu, bu durumu aşmaya yönelik 'komşularla sıfır sorun politikası' anlayışını geliştirdi. Bu politikanın özünü Türk toplumunun ve yöneticilerin zihninde yerleşik olan ve uygulamada bu bağlamda savunmacı politikalar geliştirilmesini beraberinde getiren 'etrafımız düşmanlarla çevrilidir' algısının aşılması ve komşularla ilişkilerin olumlu bir düzeye getirilmesi oluşturmaktadır.¹⁶⁴ Bu yönüyle bu ilke mevcut durumun olumsuz niteliğinin olumlu yönde dönüştürülmesi şeklindeki bir anlayışın ürünüdür. Zira Davutoğlu, çözilemeyen sorunların ilişkilerde devamlılık göstermesinin Türkiye açısından bir faydası olmayacağını düşünmekteydi. Dolayısıyla Davutoğlu'na göre Türkiye inisiyatif olarak, yapıcı ve aktif bir tutumla ve belli bir vizyon çerçevesinde komşularına yaklaştığı zaman sorunlar çözülebilecek, bu durum belli bir süre sonra ilişkileri olumlu yönde dönüştürülebilecekti. Bunun yanında bu dış politika ilkesi ile ilişkilerin genelinde bir dönüşümün gerçekleşmesi hedeflenmekteydi. Dolayısıyla bu dış politika ilkesi yeni dönem dış politikasının temel yaklaşımlarından biri olarak karşımıza çıkmaktaydı. Dış politikada ortaya konan diğer ilkelerin

¹⁶³ Bu yaklaşımın en yoğunlukta olduğu dönem olarak 2010 sonrası belirtilebilir. Bölgede ortaya çıkan ve rejimlerin devrilmesini amaçlayan halk hareketlerini Türkiye, destekleyeceğini ifade etmiş ve bunu da dönem boyunca sürdürdüğü reforma çağrılarına ve özgürlük-güvenlik arasındaki dengeye dayandırarak ortaya koymuştur. Nasuh Uslu, "Türkiye'nin Yeni Orta Doğu Yaklaşımı", *Bilgi*, Sayı:52, Kış 2010, s. 160-161.

¹⁶⁴ Davutoğlu, *Türkiye merkez ülke olmalı*.

uygulamaya aktarılabilmesi bu dış politika ilkesiyle belli düzeylerde bağlantılıydı. Çünkü olumlu yönde tesis edilen ilişkiler yoluyla diğer ilkelerin uygulamaya aktarılması hedeflenmekte ve bu bağlamda Türkiye'nin bölgeye yönelik politikalarından birtakım sonuçlar alınacağı düşünülmekteydi.

Komşu ülkelerle ilişkileri geliştirmek: Davutoğlu, komşu ülkelerle ilişkilerin geliştirilmesi bağlamında, 1990'larda Türkiye-Ortadoğu ilişkilerinde ortaya çıkan olumsuz imgelerin ve önyargıların ortadan kaldırılmasını öngörmektedir.¹⁶⁵ Bunun sağlanmasının yanında ikinci olarakta, komşu ülkelerle sıfır sorun politikası çerçevesinde sorunların ortadan kaldırılmasının bir sonucu olarak ilişkilerin geliştirilmesini ancak bunun sadece yakın ilişkiler düzleminde bırakılmayıp, tarafların yakın ilişkilerden kolayca vazgeçmemesini sağlayacak şekilde bir karşılıklı bağımlılığa dönüşmesini hedeflemektedir.¹⁶⁶ Bu bağlamda bu anlayış Türkiye ile Ortadoğu ülkeleri arasında her alanda gelişen yüksek düzeyli bir işbirliğini öngörmektedir. Bu niteliğiyle bu anlayış Cem'in işbirliği çabalarının daha güçlü bir ifadesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca bu anlayış öngördüğü nitelik itibarıyla 1990'lı yıllarda sadece güvenlik eksenini bölgeye yönelen ve dolayısıyla bir ölçek küçültme arzusunda olan yaklaşımın terk edilmesi anlamına gelmektedir.

Çok boyutlu dış politika anlayışı: Bu anlayış uluslararası ilişkilerin sürekli yinelenen bir niteliğe sahip olduğu noktasından hareketle, dış politikanın batıcı ya da doğucu şeklinde tek bir niteliğe sahip olmamasını ve bu bağlamda birden fazla dış politika alanında ortak çıkarlar geliştirilmesini öngörmektedir.¹⁶⁷ Ortak çıkar anlayışıyla bu yaklaşım dış politika alanların birbirine eklenmesini amaç edinmektedir. Bu yolla da

¹⁶⁵ Bülent Aras, "Davutoğlu Era in Turkish Foreign Policy", *SETA Policy Brief*, No:32, May 2009, s. 4.

¹⁶⁶ Tarık Oğuzlu, "Türk Dış Politikasında Davutoğlu Dönemi", *Ortadoğu Analiz*, Cilt:1, Sayı:9, Eylül 2009, s. 46.

¹⁶⁷ Davutoğlu, *Türkiye merkez ülke olmalı*.

birden fazla dış politika alanında etkinlik kazanan bir aktör olarak Türkiye'nin bölgelere yönelik alternatif bir yaklaşımdan ziyade dengeye önem veren bir yaklaşımı benimsemesini amaç edinmektedir. Bu anlayış bağlamında Ortadoğu'ya yönelik politikanın AB'ye ya da ABD'ye yönelik politikaya eklenmesi hedeflenmekte ve bunun yapılması yoluyla da bölgeye yönelik dış politikanın daha işlevsel bir nitelik kazanılacağı düşünülmektedir. Bu yönüyle Ortadoğu'ya yönelik dış politika salt tek başına amaç olmaktan çok bir bütünlük içerisinde önem kazanan bir husustur. Bu niteliğiyle 1960'lı yıllardan bu yana Türk dış politikasının ilkelerinden biri olan çok boyutlu dış politika yaklaşımı ayrı ayrı her bölgeye yönelik ilişkilerin geliştirilmesini ve bu yolla da dış politikada aktör sayısındaki bir çoğalmayı temsil eden anlayışının yerine, dış politikada bölgeler arası dengeye önem veren, bölgeleri birbirine eklemleyen ve bu yolla çıkarlar sağlamayı öngören bir anlayışı temsil etmektedir. Bu niteliğiyle de farklı bir nüans olarak karşımıza çıkmaktadır.

Yeni diplomatik üslup ve ritmik diplomasi: Bu yaklaşım Türkiye'nin Doğu ile Batı arasındaki konumunu yeniden değerlendiren bir yaklaşımdır. Davutoğlu'na göre Türkiye'ye araçsal rol yükleyen köprü ülke yaklaşımı kimlik çerçevesinde şekillenmekteydi. Yani Türkiye, Doğulu ülkeler nezdinde Batıcı kimliğiyle öne çıkan ve bu kimliğe ait değerleri aktarmaya çalışan, Batılı ülkeler nezdinde de Doğunun kimliğini ve değerlerini taşıyan bir ülke olarak görülmekteydi. Bunun aşılabilmesinin yolu Batılı platformlarda Batılı kimliğiyle, Doğulu platformlarda Doğulu kimliğiyle hareket etmektir. Bu bağlamda Türkiye'nin Ortadoğu'ya yönelik politikasında bu bölgeye ait olan kimlikle hareket etmesi durumunda olumlu sonuçlar alınabileceği düşünülmekteydi. Bu yönüyle bu yaklaşım varlıksal form bağlamında Türkiye'yi bölgenin bir ülkesi olarak görmekte ve dolayısıyla 1990'lı yıllarda Türkiye ile Ortadoğu arasında olumsuz yönde dönüşen algıyı olumlu niteliği tekrar ortaya çıkartmaktaydı.

Bunun yanında bu yaklaşım daha ileri bir anlayışı ifade etmekteydi: Kimlik bağlamında ortaya çıkan bu yaklaşım; Batı medeniyeti ile uyum içinde olan fakat Müslüman ve demokrasi değerleri temelinde farklı bir medeniyet argümanı inşa eden ve bunun içine de Türkiye'yi yerleştiren İslam medeniyeti kimliğini ortaya çıkarıyordu.¹⁶⁸ Böylelikle bu yaklaşım bölge ile Türkiye arasındaki dini bağlantıya farklı bir anlayış getirmesinin yanında Batı ile Doğu arasında da yenilik ve farklılık ekseninde bir sonuç ortaya çıkarıyordu. Bu durum Türkiye'nin bölgeye ait kimliğinin daha güçlü bir temelde benimsemesi anlamına gelirken aynı zamanda bölge ile kendi arasındaki tarihsel ve sosyal boyutları olan niteliklerin tekrar ortaya çıkmasını sağlamaktaydı. Türkiye ile Ortadoğu arasındaki tarihsel ve kültürel bağların ilişkileri önemli bir şekilde etki etmediği 1990'lı yıllara kıyasla bu durum bölgeye yönelik politikaların içerik yönünden zenginleşmesini ve bu boyutu ön plana çıkaran yaklaşımların çoğalmasını sağlayacaktır.

Yeni diplomatik anlayışın uygulamadaki yansımaları ritmik diplomasi anlayışı oluşturmaktaydı. Bu anlayış iletişim araçlarının, devlet ve örgütler nezdinde diplomatik kanallarının sonuna kadar açık olmasını ve kullanılmasını öngörmekteydi. Bunun yanında bu araçların klasik dış politika araçları olmasının ötesinde, Özal döneminde olduğu gibi sosyal, kültürel ve tarihi boyutları olan yumuşak güç unsurları olmasına büyük önem vermektedir. Bu yapıldığı takdirde Türkiye, Ortadoğu bölgesinde yaşanacak olan her gelişmede rol oynayabilecek ve olaylara bu diplomatik anlayış sayesinde, yumuşak güç araçları ile kendi bakış açısını aktarabilecekti. Bu durum aynı zamanda onun bölgeden dışlanmamasını sağlayacaktı. Bu niteliğiyle bu diplomatik üslup ve yöntem Türkiye'nin bölgede daha aktif olmasını öngören diplomatik düzeydeki bir değişimi temsil etmekteydi.

¹⁶⁸ Meliha B. Altunışık, "Worldviews and Turkish Foreign Policy in the Middle East", *New Perspectives on Turkey*, Sayı: 40, 2009, s. 190.

Davutoğlu ile birlikte Türkiye'nin Ortadoğu politikalarının daha güçlü bir temelde ve daha güçlü bir bağlam etrafında inşa edildiğini görmekteyiz. Bu yaklaşımın içerdiği unsurlar bakımından Türkiye'nin Ortadoğu'ya yönelik politikalarını şekillendiren faktörlerin ve bu politikalarda ifade edilen söylemlerin 'yeni' bir yorumu olduğunu belirtebiliriz. Başka bir ifadeyle bu dönemde ortaya atılan yaklaşımların çoğunluğu daha önce bölgeye yönelik dış politikanın gündeminde yer alan hususların Davutoğlu tarafından Türkiye'nin ihtiyaçlarına ve hedeflerine uygun hale getirilecek şekilde yeniden yorumlanması oluşturmaktadır. Ancak bu yorumlama daha önceki politikalarda ifade edilmeyecek tarzda bir söylemler etrafında yapılmıştır. Özgürlük-Güvenlik dengesi bağlamında Irak'a ve bölgeye yönelik politikanın niteliği, yine bu bağlamda bölgeye yönelik olarak ortaya çıkan demokratikleşme çağrıları, komşularla sıfır sorun politikası bağlamında ilişkilerin yüksek düzeyde geliştirilmesi anlayışı, bölgenin çok boyutlu dış politika anlayışı çerçevesinde diğer dış politika alanlarına eklenme çabası, medeniyetçi söylemle etrafında ortaya çıkan kimlik anlayışı ve son olarak ritmik diplomasi çerçevesinde bütün iletişim kanallarının uygulamada kullanılma çabası Davutoğlu yaklaşımının yeni niteliğini oluşturan en önemli unsurlardır. Bu niteliğiyle bu yaklaşım Türkiye-Ortadoğu ilişkileri tarihinde önemli bir dönüm noktasını oluşturmaktadır. Geçmiş iyi okuyarak geleceğe yönelik önemli bir perspektif sunan bu bakış açısının uygulamadaki niteliği, yeni olan bu yaklaşıma karşı bölge ülkelerinin nasıl bir tutum geliştirdiği ve karşılaştığı sorunlarda en az bu bakış açısının kendisi kadar önemli olacaktır.

3.3. Irak ile İlişkiler: Bütünden Özele Dönüşüm

Irak'ın işgali 21. yüzyıl Ortadoğu siyasetinin en önemli olaylarından biri olarak nitelendirilebilecek bir gelişmedir. Zira bu gelişme bölgede I. Dünya savaşı sonrasında kurulan emperyalist düzen gibi sosyal ve siyasal bakımdan yeni bir düzen ortaya

çıkarmaktaydı. İşgalin ortaya çıkan bu niteliğinden bölge devletleri de konumları, dış politika davranışları ve aktörlerle olan ilişkileri bağlamında değişik düzeylerde etkilenecekti. Bu etkilenme her bir aktör için ise farklı sonuçlar ortaya çıkaracaktı. Bu bağlamda işgalin ortaya çıkardığı düzen ve sonuç unsurlarından Türkiye'nin etkilenme niteliği ise sınır komşusu olması ve tarihi, kültürel ve de siyasi bağları nedeniyle daha farklı olacaktır.

3.3.1. İşgale Giden Süreç ve İşgalin Türkiye-Irak İlişkilerine Getirdikleri

Davutoğlu dönemi Türk dış politikasının nitelik ve eylem itibarıyla sınırdığı ilk olay 2003 yılındaki ABD'nin Irak'ı işgali olmuştur. Bu olayda geçmişin etkisi ve dış politikanın yeni niteliği oldukça önemli bir rol oynamış, bununla da Türkiye'nin ulusal çıkarlarının korunması ve gerçekleştirilmesi hedeflenmiştir.

Irak'ın işgaline giden süreçte Türkiye'nin temel yaklaşımı 1990'lı yıllardaki yaklaşımın devamı niteliğinde olmuştur. Ecevit ve Cem'in büyük bir savunuculuğunu yaptığı Irak'ın toprak bütünlüğü politikasının bu dönemde de devam ettirilmesi birtakım faktörlerin etkisi altında olmuştur. Geçmişin etkisi olarak belirtilebilecek faktörler olarak, 1991 Körfez krizinde Türkiye, ABD'nin politikalarının kayıtsız şartsız desteklemesinin kendisi aleyhine bir ekonomik durum oluşturduğunu bunun yanında Körfez krizi nedeniyle PKK'nın varlığının Irak'ın kuzeyinde güçlenmesinden dolayı kendisi aleyhine olan güvenlik sorunsalının arttığını düşünmekteydi.¹⁶⁹ Konjonktürel faktör olarak belirtebileceğimiz, Türkiye'nin dış politikasının yeni boyutu olan İslam medeniyeti kimliğinin üzerine inşa edildiği önemli unsurlardan biri olan Ortadoğu bölgesine yönelik misyonun işgalin destek verilmesini öngören bir yapıda

¹⁶⁹ Şaban Kardeş, "Türkiye ve Irak Krizi: Kimlikle Çıkar Arasında AKP", *Ak Parti: Toplumsal Değişimin Yeni Aktörleri*, Editör: Hakan Yavuz, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2010, ss. 365-366.

olmadığıydı.¹⁷⁰ Bu nedenlerden ötürü Türkiye'nin bu süreçteki politikası Irak'ın işgalini mümkün olduğunca engellemek, bu bağlamda Saddam'ı özgürlüklerin ve demokratikleşmenin uygulamaya aktarılması anlamında teşvik etmek, bunun yapılamaması halinde ise işgalin ortaya koyacağı sonuçların Türkiye'ye olumsuz etkilerini önlemek şeklindeki bir anlayışın üzerine inşa edilmişti. Bu anlayışın uygulamadaki yansıması Irak'a komşu ülkeler toplantısı adı altında öngörülen ve dönem boyunca devamlılık gösteren toplantılar olmuştur.¹⁷¹ Cem'in Irak'a komşu ülkeler formu şeklindeki anlayışının bir nevi devamı anlamına gelebilecek bu toplantılarla Türkiye, politikasını en etkili şekilde ifade etme imkanı bulmasının yanında işgale eden süreçte bölgesel politikadaki etkinliğini ortaya koyabilmiştir. Bunu da diplomaside benimsediği ritmik diplomasi bağlamındaki iletişim kanallarını kullanarak yapmıştır. Ancak bu süreçte ABD'nin Irak'a müdahale yönündeki kararlılığı Türkiye ve bölge ülkelerinin işgali önlemeye yönelik tutumlarının sonuç vermemesine neden olmuştur.

Mart 2003'te ABD'nin Irak'ı işgali ve öncesinde Türkiye'deki aktörlerin çoğunluğunun toprak bütünlüğü politikası çerçevesinde işgale karşı çıkmaları ve bu tutumlarını tezkerede olumsuz bir şekilde uygulamaya yansıtmaları ile Türkiye savaş dışı kalmıştır. Bu durum Türkiye-ABD ilişkilerinde birtakım krizleri beraberinde getirmiştir. Türkiye'de işgale asker göndermeye yönelik tezkerenin geçmemesi ve bu bağlamda ABD ile ilişkilerde yaşananlar o dönemde analistlerin çoğunluğunu Türkiye'nin zor durumda kalacağı, işgal sonrası süreçten dışlanacağı ve Irak'ın geleceğinde söz sahibi olmayacağı şeklindeki yorumlara götürmüştü.¹⁷² Birtakım

¹⁷⁰ Özlem Tür, "Türkiye ve Ortadoğu: Gerilimden İşbirliğine", *Doğu'dan Batı'ya Dış Politika: AK Partili Yıllar*, Derleyen: Zeynep Dağı, Orion Yayınevi, Ankara, 2006, s. 161.

¹⁷¹ Ahmet Davutoğlu, *Teoriden Pratiğe Türk Dış Politikası Üzerine Konuşmalar*, Küre Yayınları, İstanbul, 2013, s. 106.

¹⁷² Bu yöndeki bir tutum analizci Henri Barkey'de görülmektedir. Hatta Fuller daha ileri giderek Türkiye'nin etkide bulunabileceği bir alanın Irak işgali süresince Bush'un politikalarından dolayı hiçbir zaman olmadığını belirtmiştir. Bknz. Graham E. Fuller, *Yükselen Bölgesel Aktör: Yeni Türkiye Cumhuriyeti*, Çev. Mustafa Acar, 8. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011, s. 190.

abartılı nüansları içeren bu yorumlamaların içeriğinden ziyade söz konusu dönemde yaşanan en temel sorun tezkerenin geçmemesi nedeniyle Türkiye'nin bundan sonraki süreçte nasıl bir tutum takınacağıydı. Zira böylesi bir durum 1990'lı yıllarda Türkiye-ABD-Irak üçgeninde yaşanan ve özellikle Irak'a yönelik Türkiye'nin politikalarında ortaya çıkan belirsizlik unsurlarını tekrar gündeme gelmesine neden olabilirdi. Ancak devam eden süreçte durumun belirsizlik çerçevesinde gelişmeyeceğini gösteren gelişmeler yaşanmaya başladı. Davutoğlu'nun tüm taraflarla iletişim halinde olan yaklaşımı ve bunun sonucunda ortaya çıkacak olan doğru kararı verilmesi perspektifi ile Türkiye 1990'lı yıllarda olduğu gibi kendini bir belirsizlik içerisinde bulmadı.

Tezkere sonrası dönemde, Ankara, Irak'ın geleceği ile ilgili konularda Türkiye'nin oyun kurucu bir aktör olarak yer almama ihtimalinin giderilmesi amacıyla uygulamada nasıl hareket edileceğine yönelik bilinmezliğin yerine telafi niteliğinde eylemler ortaya koydu.¹⁷³ Türk hava sahasının, İncirlik üssü, Mersin ve İskenderun limanlarının işgal güçlerine açılması, bunun yanında Tezkere'nin meclisten geçirilmesi eylemleri tamamen sürecin dışında kalmamak amacıyla ortaya konmuş eylemlerdir.¹⁷⁴ Nitekim bu eylemler Türkiye'nin tekrar sürece dahil olmasını sağlama yolunda önemli işlevler ortaya çıkarmıştır. Ancak bundan daha da önemli şekilde Türkiye'nin sürece dahil olmasını sağlayan salt unsur kanaatimizce, ABD'nin Irak'ı işgali sonrası süreçte yeni dönemin şekillenmesinde Türkiye'nin kritik bir rol oynayacağı düşünmesi ve bu bağlamda Ortadoğu özelinde ilişkileri bu şekilde şekillendirmesidir.¹⁷⁵ ABD'nin ilişkilere yüklediği bu nitelik Türkiye'nin tekrar sürece dahil olmasını sağlarken, işgal

¹⁷³ Davutoğlu, *Türkiye merkez ülke olmalı*.

¹⁷⁴ Nuri Yeşilyurt, "Ortadoğu'yla İlişkiler", *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt 3, 2001-2012, Editör: Baskın Oran, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s. 407.

¹⁷⁵ Bu husus Dışişleri bakanları Rice ve Gül'ün ikili ilişkilerin onarılması adına 5 Temmuz 2006'da imzaladıkları "Türk-Amerikan Stratejik Ortaklığını İlerletmek İçin Ortak Vizyon ve Yapılandırılmış Diyalog Belgesi" adlı metinde düzenlenen genel hususlardan birini oluşturmuştur. Bknz. Ayşe Ömür Atmaca, "11 Eylül Jeopolitik Anlatısı İçerisinde Türk-Amerikan İlişkileri", *Akademik Ortadoğu*, Sayı:14, s. 127.

sonrası süreçte ortaya çıkan konjonktür Türkiye'nin Irak'la ilişkilerinde yeni konuları ortaya çıkarmasının yanında gündemde olan konuların bazılarının görünüm değişmesine neden olmuştur. Bu bağlamda ilişkiler bu dönemde geçmişe kıyasla daha fazla konu etrafında ve daha yoğun bir şekilde gelişmiştir.

İşgal sonrası konjonktürde ilişkileri şekillendiren en önemli konulardan birisi 1990'lı yıllarda olduğu gibi Irak'ın geleceği oldu.¹⁷⁶ ABD'nin sistem anlamında ne tür düzenlemelerde bulunamayacağını tam anlamıyla öngörülemediği bu erken dönemde Türkiye'nin temel endişesi Irak'ın toprak bütünlüğünün korunmaması ve bu bağlamda ortaya çıkan durumun Türkiye'yi olumsuz yönde etkileme ihtimaliydi. Ankara'nın Irak'ın geleceği konusundaki bu temel endişesi özellikle bir Kürt devleti kurulma ihtimali için geçerliydi. Bunun önlemenin bir yolu olarak Türkiye, süreç boyunca Irak içerisinde kendisine yakın aktörlerle ilişkileri geliştirmeyi bu yolla etkinliğini artırmayı politikasının merkezi haline getirdi. Özellikle dönem boyunca Kürt ulusunun siyasi hareketleri yakından takip edilerek onları sınırlandırmak ya da bu yapılamadığı durumlarda onlarla ilişkileri geliştirerek Türkiye ile beraber hareket edilmesini sağlamak gibi bir tutum geliştirildi.

Irak'ın işgali sonrası siyasi anlamda Kürt devletinin kurulma ihtimalinin yanında, güvenlik anlamında da önemli sorunlar ile karşılaşıldı. Çünkü ABD'nin Irak'ı işgali Türkiye'nin güvenliği üzerinde olumsuz bir etki ortaya çıkardı.¹⁷⁷ Bu etki 1990'larda olduğu gibi bir kaos durumundan yararlanan PKK'nın zamanla kuzey bölgede etkinliği kısmi egemenliğe dönüştürmesi ve bununda Türkiye yönelik etkili saldırılarla belirgin bir hal almasıydı. Bu durum Türkiye'nin bu konuda güvenlik

¹⁷⁶ Mustafa Aydın, Nihat Ali Özcan ve Neslihan Kaptanoğlu, *Riskler ve Fırsatlar Kavşağında Irak'ın Geleceği ve Türkiye*, TEPAV Ortadoğu Çalışmaları II, Temmuz 2007, s. 54.

¹⁷⁷ Steven A. Cook, The USA, "Turkey, and the Middle East: Continuities, Challenges, and Opportunities", *Turkish Studies*, Cilt:12, Sayı:4, 2011, s. 723.

endişelerini artırmasının yanında daha hassas bir hale gelmesine neden oldu.¹⁷⁸ Bu bağlamda Irak'ın kuzeyinden PKK saldırılarının önlenmesi, bu bağlamda 1990'larda olduğu gibi sınır ötesi operasyonlar gerçekleştirilmesi ikili ilişkilerde önemli bir konu oldu. Bu dönemde 1990'lardan farklı olarak saldırıların önlenmesine yönelik ilişkiler ağı daha güçlü bir irade ile gerçekleştirildi.

Irak'ın işgali ile ortaya çıkan bu yeni dönem, Türkiye için tarihselliği olan ve aralarında kültürel bağların bulunduğu Türkmenlerin ve Kerkük'ün statüsü konusunun daha yoğun gündeme geldiği bir süreç olmuştur. Özellikle işgal sonrası süreçte Kürtlerin Türkmenlere yönelik değişen düzeylerde şiddet tavırlarının ortaya çıktığı bu yeni dönemde Türkmenlerin hakların verilip verilmeyeceği önem kazanan bir konu olmuştur.¹⁷⁹ Bunun yanında yeni süreçte Kerkük'ün statüsünün nasıl bir nitelik kazanacağı aynı öneme haiz bir konu olmuştur.¹⁸⁰ Bu iki konudan ilki olan Türkmenler hususunda Türkiye'nin temel perspektifi, Türkmenlerin herhangi bir saldırıya maruz kalmadan Irak'taki diğer uluslarla barış içinde bir arada yaşamasının sağlanmasıyken, Kerkük konusunda ise bu vilayete ilişkin özel bir statünün olması gerekliliğidir.¹⁸¹ Bu perspektiflerin uygulamada nasıl bir nitelik kazanacağı bölgeye yönelik vizyondan çok konjonktürel siyasete daha bağımlı hale gelmiştir. Çünkü işgal sonrası süreçte Irak, politik aktörler arasındaki ilişkilerin karmaşık bir hal aldığı ve benimsenen politikaların uygulamaya aktarılmasının güç olduğu bir dış politika alanı niteliği kazanmıştır.

Irak'ın işgalle birlikte, tarihte görülen her işgalde olduğu gibi, büyük bir yıkıma uğradığı aşıkardı. Hatta bu yıkım işgal sonrası süreçte iç karışıklıklarla daha da arttı.

Nitekim bu durum Irak'ın ekonomik ve altyapı sistemi anlamında yeniden

¹⁷⁸ Hasret Dikici Bilgin, "Foreign Policy Orientation of Turkey's Pro-Islamist Parties: A Comparative Study of the AKP and Refah", *Turkish Studies*, Cilt:9 Sayı:3, 2008, ss. 413-414.

¹⁷⁹ Mazin Hasan, "Türkiye'nin Türkmen Politikası: Yapılması Gerekenler", *Stratejik Analiz*, Cilt:4, Sayı:48, Nisan 2004, <http://www.bizturkmeniz.com/tr/index.php?page=article&id=3752>, (E.T: 29.11.2015)

¹⁸⁰ İlhan Yılmaz, "Geçmişten Günümüze Irak'ta Türkmen Politikası", *ÇTTAD*, V/12, Bahar 2006, s. 137.

¹⁸¹ Davutoğlu, *Teoriden Pratiğe Türk Dış Politikası...*, s. 213.

yapılandırılması gibi bir süreci beraberinde getirdi. Böylesi bir durum işgalin ilerleyen yıllarında daha belirgin bir şekilde görüldü. Bu yeniden yapılandırma sürecinde bölgede yer alan her aktör yumuşak güç unsurlarıyla (kültürel, sosyal ve özellikle ekonomik) çıkarlarını maksimize etmek gibi bir amaçla hareket etmek istediği ortadaydı. Böylesi bir durum bu yönde bir iradeye sahip olan Türkiye içinde geçerliydi.¹⁸² Nitekim bu iradenin etkisi ikili ekonomik ve kültürel ilişkilerin geliştirilmesi ve bunla da ekonomik ve sosyal bağlamda çıkarlar elde edilmesi gibi bir anlayışla ve de buna yönelik politikalarla kendisini gösterecektir. Bu durum 1990'lı yıllarda iki ülke ilişkilerinin ABD'nin çevreleme politikalarının ve Saddam'ın militarize tutumundan dolayı salt güvenlik bağlamında geliştiği düşünüldüğünde işgal sonrası yeni dönemin Türkiye için birtakım avantajlar ortaya çıkardığı söylenebilir. Bu avantajlardan Türkiye'nin uygulamada yararlanması konjonktür, ekonomik girişimcilerin niteliği ve politik ortamın buna uygunluğuyla yakından ilgili olacaktır.

3.3.2. 2003-2010 Döneminde Sınırötesi Operasyonlar ve İç İstikrarsızlıklar Gölgesinde Irak ile Dönüşen İlişkiler

Irak'ın işgali sonrası süreçte ülkenin siyasal yaşamında çok aktörlü bir yapı ortaya çıktı. ABD'nin işgalci güç olarak yer aldığı ülkede Kürtler, Türkmenler gibi değişik ırklara mensup gruplar bulunmasının yanında, işgal sonrası süreçte insanların benimsediği dinin Şii-Sunni gibi niteliği politik alanda önem kazanmaya başladı. Esasında çok aktörlü bir yapı ülkenin tarihi boyunca bulunmasına rağmen Saddam'ın baskıcı yönetimi bu aktörlerin siyasal sistemde çok fazla etkili olmalarına müsaade etmeyen bir yapıdaydı. Dolayısıyla, ABD'nin işgali ile birlikte bu aktörler sistemde daha etkili olmaya başlarken, bu durum etkisini Türkiye Irak'a yönelik politikalarında

¹⁸² “Irak’ın Yeniden Yapılandırılması”, **Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği**, Mayıs 2003, <http://www.dtik.org.tr/DC/Editor/Image/Irak%C4%B1n%20Yeniden%20Yap%C4%B1land%C4%B1r%C4%B1mas%C4%B1.pdf>, (E.T: 29.11.2015).

ve ilişkilerinde de gösterdi. Siyasi, güvenlik ve ekonomi bağlamında ilişkiler çok boyutlu bir çerçevede gelişti.

3.3.2.1. Siyasi İlişkiler

İşgal sonrası sürecin ilk yıllarında ikili ilişkileri şekillendiren temel konu Türkiye'nin Irak'ta oyun kurucu bir aktör olarak var olma isteği ve bu isteğine karşı politik aktörlerin geliştirdiği tutum olmuştur. Zira işgal sonrası ilişkilerin bu erken döneminde Türkiye'nin etkinliği tezkerenin geçmemesi nedeniyle ABD'nin Türkiye'ye yönelik mesafeli tutumu, siyasal yapının ve ABD'nin politikalarının nasıl şekilleneceğinin bilinmemesi şeklinde sayılabilecek birtakım faktörlerin etkisi altında sınırlı kaldı. Dolayısıyla Türkiye için Irak'la ilişkilerde öncelikli dış politika amacı sürecin içerisine dahil olmak çerçevesinde gelişti. Nitekim zamanla Türkiye'nin etkinlik alanının artmasını ve süreç içerisinde yer almasını sağlayacak gelişmeler yaşanmaya başlandı. Bunlardan en önemlisi Washington'un bölgenin sunduğu zorluklarla karşılaşması oldu.¹⁸³ Bu durum Türkiye ile ilişkilerin tekrar önemsenmesini ve Ortadoğu özelinde bir işbirliği anlayışını ortaya çıkardı. Buna bağlı olarak Türkiye'nin Irak sürecinde etkin bir aktör olarak yer almaya başlaması ve ilişkilerin birtakım konular etrafında gelişmesi söz konusu oldu. Bu durum aynı zamanda 1990'lı yıllarda Türkiye-ABD-Irak üçgeninde yaşanan gelişmelerden dolayı Türkiye'nin Irak'a yönelik politikalarında ortaya çıkan etkisizliğin ve belirsizliğin ortadan kalktığını göstermekteydi. Artık çeşitli konular etrafında farklı aktörlerle olumlu ya da olumsuz bir şekilde gelişen ilişkiler vardı. Bu bağlamda Irak'ın yeni siyasal yapısı ilişkilerin genel niteliğinde daha etkili olmaya başladı.

¹⁸³ Cook, *The USA, Turkey, and the Middle East...*, s. 724.

Irak'ta iç istikrarsızlıkların artması ve Washington'un sürecin nasıl şekilleneceğine ilişkin politikalarının belirsizliği bölgesel aktörlerde birtakım endişelerin ortaya çıkmasına neden olmuştu. Belki de bu endişeleri en fazla hisseden ülkelerden biriside Irak'ın toprak bütünlüğünü koruma politikası izleyen Türkiye'ydi. Aynı süreçte Türkiye'nin endişelerini bir yönüyle giderici, bir yönüyle de artırıcı gelişmeler yaşanmaya başladı. Özellikle de 2005'te yapılan anayasal düzenlemelerle Irak'ın bütünlüğünün korunması ancak Kürtlerin Irak'ın kuzeyinde gevşek bir federalizmle varlığını sürdürecektir olmaları bu bağlamda dönemin önemli gelişmelerinden biriydi.¹⁸⁴ Böylesi bir süreçte Türkiye, Türkmenlerin, Kürtler gibi, siyasal sistemde yer almalarına yönelik bir çaba geliştirmiş, ikili ilişkilere bu faktörü de dahil etmiş ve ilişkileri belli düzeyde bu yönde şekillendirmiştir. Ancak işgal sonrası süreçte ABD'nin işgal sürecinde kendisine destek veren bir aktör olarak Kürtleri önemsemesi ve bu ırkın politikalarının merkezinde yer alması Türkiye'nin Türkmenlerle ilgili politikalarının etkinlik düzeyinin sınırlı kalmasına yol açtı.¹⁸⁵ Dolayısıyla Türkmenlerin kurucu bir aktör olarak Irak'ın yeni siyasal yapısında yer alması mümkün olmasa da Türkmenlerin sistem içerisinde haklarıyla birlikte yer alması ve bu bağlamda destek verilmesi Ankara'nın Irak ilişkilerini şekillendiren önemli bir faktör olarak süreçteki yerini aldı. Ayrıca Türkiye, işgal sonrası süreçte, Irak'ın yeni siyasal yapısı bağlamında politik bir nitelik kazanan dini gruplarla ilişkilere de önem verdi. Davutoğlu'nun benimsediği tüm taraflarla iletişim halinde olunması şeklindeki yaklaşımın bir uzantısı olan bu durumun öngördüğü amaç bu aktörlerle ilişkileri olumlu bir düzeyde tutarak Irak siyasetinde etkin bir aktör olarak yer almaktır. Bu anlayışın uygulamadaki en önemli örneğini Sünni Arapların tekrar siyasal sisteme dahil edilmesi

¹⁸⁴ Gökhan Çetinsaya, "Irak'ta Yeni Dönem, Ortadoğu ve Türkiye", *SETA Irak Dosyası*, Nisan 2006, s. 39.

¹⁸⁵ Joshua R. Itzkowitz Shiffrin, "The Kurds and Regional Security: An Evaluation of Developments Since The Iraq War", *Brandeis University Crown Center for Middle East Studies Middle East Brief*, Sayı:14, 2006, s. 2.

politikası oluşturdu. Sistemden dışlandıkları gerekçesi ile seçimleri protesto eden bu kesimi tekrar siyasal sisteme dahil etmek için yoğun bir çaba sergilendi. Bu bağlamda Başbakan Erdoğan'ın Sünni liderleri Türkiye'ye davet ederek, seçim sürecine katılmalarının gerektiği belirtmesi bu girişimlerden en önemlilerinden birini oluşturmaktaydı.¹⁸⁶ Benzer şekilde Sünnilere kıyasla siyasal sistemde önemli bir konumda yer alan Şii Araplarla ilişkilerin geliştirilmesi anlayışı da bu dönemde önemli bir dinamikti. Nitekim Şii liderlere yapılan ziyaretlerde Irak'a ilişkin gelişmelerin tartışılması önemli bir husustu.¹⁸⁷ Bu dönemde Sünni ve Şii aktörlerin yanı sıra başlangıçta temkinli bir şekilde yaklaşlan Kürtlere karşı tutumda değışmeye başlamıştır. Politik diyalog, güvenlik ve çok kültürlük temelinde PKK ile mücadele de ve ülkelerin bütünlüğünü sağlamada bütün grupların beraber hareket edebileceği şeklindeki anlayış Kürtlerle ilişkilerin başlatılmasında temel dinamikler olmuştur.¹⁸⁸ Bu durum devam eden süreçte Türkiye'nin Iraklı Kürtlerle ilişkilerinin gelişmesini sağlamıştır.

Irak'ın siyasal yaşamında yer alan bütün aktörlerle ilişkileri geliştirmeye önem veren Türkiye'nin Bağdat merkezi yönetime yönelik tutumu da aynı çerçevede gelişmiştir. Bu bağlamda Başbakan Erdoğan'ın 2008 yılındaki Bağdat ziyareti önemli bir gelişme olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu ziyarette de oluşturulan ve daha çok ekonomik temelli olan "Türkiye-Irak Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi" siyasal anlamda ikili ilişkilerin gelişmesini sağlarken, bölgesel anlamda İran'ı bölgede etkinlik bakımından dengeleyebilme yolunda önemli bir girişim olarak ortaya çıkıyordu.¹⁸⁹ Bu gelişme aynı zamanda 1990'lı yıllara kıyasla ilişkilerde işbirliği

¹⁸⁶ Leyla von Mende and Michael Bröning, "“The Man Outside?”: Turkey's Policy on Iraq - Between Efforts at Dialogue and Threatening Gestures, Focus Iraq", **Friedrich-Ebert-Stiftung Amman**, Haziran 2007, s. 2.

¹⁸⁷ "Irak'taki Türk heyeti Sistani'yi ziyaret etti", **Hürriyet**, 20 Kasım 2008.

¹⁸⁸ Davutoğlu, **Teoriden Pratiğe Türk Dış Politikası...**, s. 427.

¹⁸⁹ Soli Özel, "Bağdat Seferi", **Sabah**, 13.07.2008.

yönünde önemli bir dönüşümü simgelemektedir. Ancak zaman içerisinde yaşanan gelişmeler bu dönüşümün uzun süreli olmayacağını ortaya koydu. Bunda tarafların iradesinin yanında Irak siyasetinde yaşanan gelişmeler başat rol oynadı. Özellikle Maliki'nin Şiileri siyasal denklemde ön plana çıkaracak şekilde desteklemesi ve bu yönde eylemlerde bulunması, Türkiye'nin Maliki'nin tutuklamak istediği Sünni lider Tarık el Haşimi barındırmaya ve savunmaya başlaması bu gelişmelerin en önemlileri olarak karşımıza çıkmaktaydı.¹⁹⁰ Ayrıca söz konusu gelişmeler Türkiye'nin benimsediği bütün aktörlerle iletişim halinde olunması şeklindeki yaklaşıma zarar vermektedir. Türkiye'nin Bağdat merkezi yönetimle bozulan ilişkileri politikanın niteliğini Kürt bölgesel yönetimle ilişkilerin geliştirilmesi şeklindeki bir anlayışa yöneltti.

3.3.2.2. İlişkilerin Güvenlik Boyutu

Türkiye'nin Irak işgaline giden süreçte ve işgal sonrasında toprak bütünlüğü şeklindeki bir politikayı benimsemesinin en önemli nedeni işgalle birlikte yaşanacak yeni gelişmelerin güvenliğine yönelik herhangi bir tehdit ortaya çıkarmamasının sağlanmasıdır. Bu durum aynı zamanda 1990'lı yılların bölgeye yönelik güvenlik perspektifli bakış açısının Irak özelinde devamı anlamına gelmektedir. 1990'lı yıllarda PKK nedeniyle ikili ilişkileri güvenlik eksenli şekillenen Türkiye, işgal sonrası süreçte hem bu perspektifi devam ettirmiş, hem de güvenliğin yanına siyasi boyutu da ekleyen bir yaklaşım ortaya koymuştur. Bu yaklaşım iki boyuttan oluşmaktadır; (i) Irak'taki aktörlerin PKK konusundaki gerekli önlemler alması özelinde ABD'ye sorumluluk yükleyen yaklaşım, (ii) Kuzey Irak'ın salt PKK çerçevesinde değerlendirilmesinden ziyade bu sorunu ortadan kaldıracak şekilde bölgeyi istikrar kuşağı haline getiren yeni

¹⁹⁰ Sami Kohen, "Irak'la Buzlar Nasıl Eriyor?", *Milliyet*, 30.10.2013.

bir anlayış.¹⁹¹ Benimsenen bu perspektif yapıcı bir tutumu öngörmesi anlamında önemliydi. Bu perspektifin uygulamaya aktarılması için Türk-Amerikan ilişkilerinin güvenlik bağlamında bu çerçevede şekillenmesinin yanında, Türkiye'nin Kuzey Irak'taki aktörlerle özellikle Kürt gruplarla ve liderlerle iletişim halinde olması gerekmektedir. Dolayısıyla ortaya çıkan perspektifin teorik boyutundan daha önemli olan işlevsel boyutları vardı. Her şeyden önemlisi Amerika ile ilişkiler, ulusal ve bölgesel konjonktür bu perspektifin dönemin başında uygulamada işlevsellik kazanmasını sağlayacak nitelikte değildi. Amerikan ile ilişkilerde PKK konusunda bir uzlaşımın olmadığı ve küresel gücün PKK konusunda gereken inisiyatif ortaya konmadığı en yetkili ağızlardan ifade edildi.¹⁹² Bunun yanında ulusal düzeydeki konjonktür Türkiye'nin Kuzey Irak'taki Kürt gruplarla ve liderlerle ilişkilerin gelişmesini sağlayacak boyutta değildi. Zira bu erken dönemde askerlerin ilişkilere yönelik güvenlik eksenli bakış açısı devam etmekteydi. Bu iki durumun yanında PKK'nın bölgesel konjonktürde artan gücü ve eylemleri ulusal düzeydeki güvenlik perspektifinin güçlenmesini sağlamıştı. Tüm bu unsurlar Türkiye'nin benimsediği bu perspektifin işgal sonrası erken döneme için uygulamaya aktarılamaması anlamına gelmekteydi.

2000'li yılların ortalarına geldiğinde Türk-Amerikan ilişkilerinde PKK konusunda belli düzeyde bir uyum ortaya çıkmıştır. Washington'un Ortadoğu bağlamında Türk-Amerikan ilişkilerini işbirliği çerçevesinde şekillendirmeye başladığı bu dönemde, söz konusu uyumun temel sebebini PKK'nın eylemlerini artırması sonucunda Türkiye'de yükselen Amerikan karşıtlığının farkına varılması olmuştur.¹⁹³

¹⁹¹ Davutoğlu, *Teoriden Pratiğe Türk Dış Politikası...*, s. 146, 266.

¹⁹² A.g.e, s. 212, 266.

¹⁹³ Helin S. Ertem ve Radiye F. Karadeniz, "İşbirliği ve Çatışma Alanlarıyla 2000'li yıllarda Türkiye-ABD İlişkileri", *2000'li Yıllarda Türk Dış Politikası: Fırsatlar, Riskler ve Krizler*, Derleyen: Özden Z. Oktav ve Helin S. Ertem, Nobel Yayınları, Ankara, 2015, s. 118.

Böylesi bir durumda Washington'da PKK konusunda Türkiye ile birlikte hareket edilmesi gerektiği şeklinde bir anlayış ortaya çıkmış, bu anlayış Kasım 2007'de iki ülke ilişkilerinde işbirliği ifadesiyle kendisini göstermiştir.¹⁹⁴ Özellikle istihbarat alanında yoğunlaşan bu işbirliği Irak özelinde ABD'nin sorumluluk almasına ilişkin vizyonun uygulamaya aktarılması anlamına gelmekteydi. Türk-Amerikan ilişkilerinde PKK bağlamında ortaya çıkan bu uyumu destekleyecek ve benimsenen perspektifin uygulamaya aktarılmasını sağlayacak diğer gelişme ulusal siyasette yaşandı. Sivil siyasetin benimsediği bütün gruplarla iletişim halinde olunması yaklaşımının uygulama boyutu Milli Güvenlik Kurulunda alınan kararlar bütün grupları kapsayacak şekilde genişletildi. Böylece Kuzey Irak'taki Kürt gruplarla ilişkiler tesis edilmeye başlandı. Bu şu anlama gelmekteydi: ABD ile işbirliği halinde olan Türkiye, sınır ötesi operasyonlarla PKK'ya karşı askeri mücadelesini sürdürecekti, bunun yanında Irak'taki Kürtlerle iletişim halinde olarak onların PKK ile arasına mesafe koymasını ve örgüte yönelik desteğin önlenmesini sağlayabilecekti. Nitekim ilişkilerin tesisinden sonra dönemin Dışişleri Bakanı Ali Babacan'ın "PKK'ya karşı tavrınız diyalogumuzun niteliğini ve sıklığını etkileyecek. Bu, olumlu olduğu gibi olumsuz da olabilir." açıklaması bu anlayışın bir yansımasıydı.¹⁹⁵ Böylece Ankara'nın 1990'lardaki PKK'ya yönelik ikili politikası ABD'nin de sürece dahil olmasıyla üçlü bir çerçeveye dönüşmekte, diplomatik düzlemde ortaya çıkmakta ve daha güçlü bir şekilde gelişmekteydi. Bu durum Türkiye'ye Irak'a yönelik dış politika da güçlü bir hareket kabiliyeti sağlamasının yanında güvenlik ve siyasi perspektifli vizyonunun uygulama aktarılmasına imkan vermektedir.

¹⁹⁴ Gül Tuba Dağcı, "Turkey-US Relations in Justice and Development Party's Era", *Alternatives Turkish Journal of International Relations*, Cilt: 11, Sayı: 2, 2012, s. 5.

¹⁹⁵ Servet Yanatma, "Kuzey Irak'la resmî temaslar başladı; Neçirvan Barzani, Türkiye'ye gelecek", *Zaman*, 02.05.2008.

Türkiye-Irak ilişkilerindeki Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyine rağmen, Irak merkezi yönetimi Türkiye'nin gerçekleştirdiği sınır ötesi operasyonlardan rahatsızdı. Türkiye için bu operasyonlar güvenliği sağlamada aracı bir rol görevi görürken, Irak merkezi yönetimi bu durumu güvenlikten ziyade kendi egemenliğine yönelik bir ihlal olarak algıladı.¹⁹⁶ Özellikle böylesi bir tutum Irak Başbakanı Maliki'de ve onun politik destekçilerinde görüldü. Merkezi yönetimin sıklıkla belirttiği egemenlik ihlali söylemlerine Türkiye'nin de güvenlik eksenli söylemlerle cevap vermesi taraflar arasında bu konudaki görüş ayrılığının devam ettiğini göstermekteydi. Fakat bu görüş ayrılıklarına rağmen Türkiye'nin güvenliğini sağlama adına sınır ötesi operasyonlarına devam etmesi politik kararlılığını göstermekteydi. İçeriği PKK'nın bitirilmesi dolayısıyla güvenliğin sağlanması olan bu kararlılık aynı süreçte özgürlüğü artırıcı gelişmelerle desteklenmeye başladı. Demokratik açılım olarak adlandırılan bu gelişme ile Türkiye, özgürlükleri artırarak Kürt sorununu çözmeyi bu bağlamda PKK'nın varlığının sonlanmasını hedeflemekteydi. Nitekim böylesi bir anlayış içerde özgürlükleri artırıp PKK'nın etkinliğini azaltırken, dışarda da PKK'ya yönelik desteğin önlenmesi öngörmekteydi. Bu bağlamda Irak'ın bütünü ile ilişkilerin bu çerçevede şekillenmesi merkezi yönetimde Türkiye ile beraber hareket etme şeklinde bir tutumun olmaması nedeniyle mümkün değildi. Zaten böylesi bir ilişki çerçevesi PKK'nın temelde Kuzey bölgede etkinliğini sürdürmesinden dolayı Irak Kürt bölgesel yönetimi ile sürdürülebilecek nitelikteydi. Nitekim bunun bilincinde olan Türk liderlerin tutumlarının ve eylemlerinin de bu yönde olması Kürt bölgesel yönetimini Irak'la ilişkilerde ön plana çıkarttı.

¹⁹⁶ Veysel Ayhan, "Türkiye-Irak Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi Başbakanlar Toplantısının Ardından", http://www.orsam.org.tr/trUploads/Yazilar/Dosyalar/20091016_t%C3%BCrkiye.%C4%B1rak.pdf, (E.T:02.12.2015).

3.3.2.3. Ekonomik İlişkiler

İşgal sonrası süreçte küresel ve bölgesel aktörleri en çok ilgilendiren konulardan birisini de Irak'ın yeniden yapılanmasında kendilerinin ekonomik anlamdaki çıkarlarının olumlu ya da olumsuz nasıl bir nitelik kazanacağı oluşturmaktaydı. Bu bağlamda Irak siyasal mücadelenin yanında aynı zamanda ekonomik mücadeleye de konu olmaktaydı. Bu mücadele Türkiye için Irak'ın sınır komşusu olması, ikili ilişkilerde ekonominin 1980'li yıllardan itibaren önemli bir gündem maddesi olması ve ekonominin komşularla ilişkilerde öngörülen yüksek düzeyli işbirliğinin temel alanlarından birini oluşturması nedeniyle özel bir önem taşımaktaydı. Bunun bilincinde olan Türk yöneticilerin Irak'a yönelik ekonomik politikaları benimsenen vizyon ve ilişkilerdeki konjonktür etrafında şekillendi.

Davutoğlu'nun Irak'ında dahil olduğu Ortadoğu'daki devletlere yönelik ekonomik ilişkiler vizyonu Cem'in perspektifinin bir devamıydı. Davutoğlu tıpkı Özal ve Cem gibi ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi yoluyla Türkiye'nin ekonomik çıkar sağlayacağını ve ekonomi alanında bir karşılıklı bağımlılığın kurulmasıyla da siyasi sorunların çözüleceğini düşünmekteydi. Bu durum aynı zamanda Türkiye'nin dolaylı yoldan Irak'ta etkin olmasını beraberinde getirecekti. Bu vizyonun yanında konjonktür itibarıyla Irak'ın ekonomik anlamda Türkiye'nin girişimlerine ihtiyacı olduğu ortadaydı. Bu ihtiyaç işgal sonrası süreçte iç istikrarsızlıklardan dolayı ekonominin kötüleşmesiyle daha belirgin bir hal aldı.

Türkiye-Irak ekonomik ilişkileri temelde inşaat ve enerji bağlamında gelişti. Zira bu iki alandan inşaat sektöründe Türkiye, enerji sektöründe ise Irak üstün bir konuma

sahip olmalarından dolayı ikili ekonomik ilişkileri bu çerçevede şekillendirebildiler.¹⁹⁷ Özellikle işgal sonrası süreçte Irak'ın inşaat alanında bir yenilenme sürecine girmesi Türk firmaları için büyük olanaklar ortaya çıkardı. Bunun yanında Irak'ın enerji kaynaklarına sahip olmasına rağmen bunların faaliyete geçmesini sağlayacak imkanlara sahip olmaması ve işgalle birlikte yabancı firmaların ülkedeki faaliyetlerine izin verilmesi Türkiye'nin etkinliğini artıran bir diğer husustu. Türkiye'nin ise bu süreçte, daha önceki dönemlerde olduğu gibi, Irak'tan aldığı ekonomik ürünleri temelde petrol ve akaryakıt oluşturdu. Ancak ikili ekonomik ilişkiler daha çok Irak'ın ihtiyaç duyduğu malları gıda, tekstil gibi Türkiye'den temin etmesi bağlamında gelişti. Bu durum Irak'ın ekonomik anlamda Türkiye'ye daha fazla ihtiyaç duyduğunu göstermekteydi.

Ekonomik alanda artan ilişkileri daha da geliştirmeye yönelik bir irade taraflar arasında oluşturulan Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyinde görüldü. Bu konseyle birlikte ekonomik ilişkilerin daha da geliştirilerek taraflar arasındaki ekonomik ilişkiler sürecinin bir ekonomik entegrasyona dönüşmesi hedeflendi.¹⁹⁸ Böylece ikili ilişkilerdeki asıl amacın ortak çıkarlar sağlanması olduğu ve bu bağlamda da ekonomik alanda gerekli adımların atılması gerektiği bir kez daha ifade edildi. Bu ise 1990'lı yıllarda ekonomik ilişkilerin ABD'nin politikalarının gölgesinde kaldığı ve bunun sonucunda düşük düzeylerde seyrettiği düşünüldüğünde önemli bir değişimi göstermekteydi. Nitekim bu değişim çarpıcı bir şekilde ihracat ve ithalat göstergelerine de yansdı:

¹⁹⁷ “Türkiye-Irak Ekonomik İlişkileri”, http://www.mfa.gov.tr/turkiye-irak-ekonomik-iliskileri-ve-turkiye_nin-yeniden-imar-surecine-katkisi.tr.mfa, (E.T:02.12.2015).

¹⁹⁸ “Irak'la İlişkilerde Yeni Dönem: Yepyeni Bir Ortaklık Modeli”, <http://www.turktime.com/haber/irak-la-iliskilerde-yeni-donem/68409>, (E.T: 02.12.2015)

Tablo 2: Türkiye-Irak İlişkilerinde İhracat ve İthalat (1996-2010, Milyon Dolar)¹⁹⁹

Yıllar	İhracat	İthalat	Ticaret Hacmi
1996	219	32	251
1997	549	454	1.003
1998	366	247	613
1999	247	414,4	661,4
2000	371,2	487,8	859
2001	839	505	1.344
2002	649,7	677,3	1.327
2003	829,1	112,6	941,7
2004	1.820,8	467,6	2.228,4
2005	2.752	459,3	3.211,3
2006	2.615,7	375	2.990,7
2007	2.844,8	645,1	3.489,9
2008	3.915,2	1.321	5.236,2
2009	5.123,5	952,3	6.075,8
2010	6,042	1,354	7,396

Tablo incelendiğinde görüleceği gibi 1990'lı yılların ilk yarısına ilişkin Türkiye-Irak ekonomik ilişkilerine ait veriler gösterilmemiştir. Bunun nedeni Körfez krizi süresince ambargoyu güçlü bir şekilde uygulamış bir ülke olarak Türkiye'nin Irak'la

¹⁹⁹ Türk ve Gaytancıoğlu, *Adalet ve Kalkınma Partisi İktidarında Türkiye-Irak İlişkileri (2002-2009)*, s. 416.; "Türkiye-Irak Ekonomik İlişkileri", http://www.mfa.gov.tr/turkiye-irak-ekonomik-iliskileri-ve-turkiye_nin-yeniden-imar-surecine-katkisi.tr.mfa, (E.T:02.12.2015).

ekonomik ilişkileri düşük düzeyde kalmıştır. 1990'ların ikinci yarısında Cem'in ilişkilerin geliştirilmesi anlayışına bağlı olarak ekonomik göstergeler artmaya başlasa da bu 1980'li yıllarla kıyaslandığında istenilen düzeyde olmamıştır. Bu bağlamda 2000'li yıllar analiz edildiğinde, ilk on yıllık dönem için, Türkiye-Irak ekonomik ilişkilerinin oldukça olumlu bir görünüme sahip olduğu ve ticaret hacminin artan bir seyir izlediği görülmektedir. Bu ise ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi anlayışının uygulamada başarılı olduğunu bize göstermektedir.

Dönem boyunca Türkiye-Irak ekonomik ilişkilerini olumsuz yönde etkileyen husus ise Irak'ta yaşanan şiddet ve kargaşa ortamı olmuştur. Bu durum ekonomik ilişkilerin yürütülmesini zorlaştıran bir nitelikte olmuştur. Nitekim şiddet hareketlerinin 2010'lı yıllara gelindiğinde daha da artması ve mezhepsel bir çatışmaya dönüşerek ülkeyi kutuplaştırması sonucunda bir bütüncül olarak Irak'la ekonomik ilişkilerin yürütülmesini gittikçe zorlaştırmıştır. Bu durum ekonomik ilişkilerin ağırlık noktası olan Kuzey Irak'la yürütülen ilişkilerin daha da yoğunlaşmasını beraberinde getirmiş ve Irak'ın diğer bölgelerine ilişkin ekonomik ilişkilerin bu bölge üzerinden gerçekleştirilme işlemi güçlü bir şekilde devam etmiştir.²⁰⁰

3.3.3. 2010 Sonrası Dönemde İlişkilerde Yapısal Değişim: Irak Kürt Bölgesel Yönetimi ve Türkiye

2010'lı yıllara gelindiğinde Irak siyasetinde dönemin başlarında olduğu gibi önemli gelişmeler yaşanmaya başlanmıştır. ABD'nin Irak'tan çekilmesi ve Kürt Bölgesel Yönetiminin Irak merkezi yönetimi ile ilişkilerinin gerginleşmesi bu bağlamdaki önemli gelişmelerdir. Bu gelişmeler aynı zamanda Türkiye'nin Irak'la

²⁰⁰ “Türkiye-Irak Ekonomik İlişkileri”, http://www.mfa.gov.tr/turkiye-irak-ekonomik-iliskileri-ve-turkiye_nin-yeniden-imar-surecine-katkisi.tr.mfa, (E.T:02.12.2015).

ilişkilerinde ve Irak siyasetindeki konumunda önemli değişikliklere yol açmıştır. Bunun temelini oluşturan dinamikler ise 2010'lı yıllara kadar geçen süreçte Türkiye'nin iç ve dış politikasında gerçekleştirdiği önemli açılımlar olmuştur. Kürtlerinde Irak'ta ilişki kurulabilecek aktörler çerçevesine dahil edilmesi ve Demokratik Açılım olarak belirtebilecek bu gelişmeler, Bölgesel Kürt Yönetimi ile ilişkilerin gelişmesinde ve 2010 sonrası süreçte işbirliğine dönüşmesinde daha fazla anlam ve önem kazanan hususlar olmuştur. Bu bağlamda 2010 sonrası dönemde ilişkilerdeki işbirliği durumu Türkiye'nin benimsediği vizyon ve konjonktürel alanda yaşanan gelişmelerin bir bütünü olarak ortaya çıkmıştır. Bu gelişmeler ve ilişkilere etkisi genel olarak şu şekilde belirtilebilir:

İlişkilerin geliştirilmesi perspektifi: Davutoğlu dönemi dış politikasının temel perspektiflerinden biri olan tüm taraflarla iletişim halinde olunması yaklaşımı 2007 yılına gelindiğinde tüm aktörleri kapsayacak şekilde genişletildi. Irak özelindeki asker-sivil mücadelesinde, sivillerin kendi perspektiflerini halktan aldıkları destekle ve yakaladıkları demokratikleşme ivmesiyle uygulamaya aktarması anlamına gelen bu durum özellikle o zamana kadar mesafeli bir şekilde yaklaşılan Kürtler için geçerliydi. Kürt grupların ve liderlerin tekrar sürece dahil edilmesiyle Irak özelinde ilişkilerin geliştirilebileceği aktör sayısının artırılacağı ayrıca ortak bir güvenlik anlayışının tesis edilebileceği düşünülmekteydi. Bu bağlamda Kürtlerle ilişkilerin geliştirilmesi önemli bir husus olarak ortaya çıkmaktaydı. Nitekim bu yönde bir iradenin Kürtlerle de olması ikili ilişkilerin gelişmesini sağlayan önemli bir husustu. Bu durum aynı zamanda Irak Kürt Bölgesel Yönetimi ile ilişkilerin gelişmesini sağlayan temel dinamiktir.

Demokratik Açılım: AKP'nin siyasal yaşama getirdiği en önemli değişimlerden birisini de Kürt sorununun varlığını kabul etmesi ve bu sorunun iç siyasal düzlemde gerçekleştirilen önemli dönüşümlerin yanında Ortadoğu'ya yönelik işbirliği temelli bir

vizyonla çözülebileceğini düşünmesi oluşturmaktadır. Bu işbirliği temelli vizyonun önemli aktörlerinden biri olan Irak'la ve özellikle sorunda etkili olabileceği düşünülen Kürt gruplarla ve liderlerle ilişkilerin geliştirilmesi parti liderlerince son derece önemli bir husus olarak görülmektedir. Siyasi alanda gerekli adımların atıldığı bir ortamda, Kürt gruplarla gerçekleştirilen ilişkiler aracılığı ile PKK'nın 1990'larda olduğu gibi bölge aktörlerinden destek alınmasının önüne geçilmesi ve güvenlik bağlamında bir işbirliği anlayışı tesis edilmesi hedeflenmektedir.²⁰¹

Türkiye'nin ve Bölgesel Kürt Yönetimi'nin eş zamanlı merkezi yönetimle bozulan ilişkileri: Ankara'nın Maliki ile bozulan ilişkilerin başlangıcı olarak Irak'taki seçimlerde Maliki'nin rakibi olan El Irakiye grubunu desteklemesi belirtilebilir. Zira bu gelişme Maliki'de Türkiye'nin Irak içerisindeki kendisinin rakibi olan politik aktörlere destek verdiği şeklindeki bir düşüncenin oluşmasına neden olmuş ve bu bağlamda Türkiye'ye yönelik bir tepkiyi beraberinde getirmiştir.²⁰² Bunun yanında Maliki'nin tutuklamak istediği Tarık el Haşimi'ye Türkiye'de ikamet etme imkanı sağlanması ilişkileri daha da gerginleştiren bir dinamik olmuştur. Tüm bu süreçte Türkiye'nin Irak'taki Sünni-Şii çatışmasında Maliki'nin geliştirdiği tutumların payının olduğunu düşünmesi ve PKK'ya yönelik sınır ötesi operasyonlarına merkezi yönetimin devamlı tepki göstermesi ilişkilerdeki bozulmanın diğer önemli dinamikleri olmuştur.²⁰³

Türkiye ile Bağdat merkezi yönetimi arasındaki bozulan ilişkilere paralel süreçte Irak Kürt Bölgesel Yönetimi ile Bağdat merkezi yönetimi arasında odak noktasını Kuzey Irak petrollerinden sağlanan gelirlerin paylaşılması olan bir ekonomik mücadele

²⁰¹ Serhat Erkmen, "İç Etkenler Açısından Türkiye'nin Kuzey Irak Politikasının Dönüşümü", *Bilig*, Sayı:72, Kış 2015, s. 174.

²⁰² Ali Semin, "Irak'ta Yeni Dinamikler ve Ankara-Bağdat İlişkileri", *Bilgesam*, 26 Mayıs 2012, <http://www.bilgesam.org/incele/1122/irak%92ta-yeni-dinamikler-ve-ankara-bagdat-iliskileri/#.VmAQSDLhAdU>, (E.T: 03.12.2015).

²⁰³ "Türkiye'den Irak'a yanıt", *Aljazeera Türk*, 31.07.2015, <http://www.aljazeera.com.tr/haber/turkiyeden-iraka-yanit>, (E.T:03.12.2015).

yaşanmaktaydı.²⁰⁴ Bu mücadele aynı zamanda petrol özelinde Irak'ta yaşanan bir egemenlik mücadelesinin olduğunu göstermekteydi. Temelini ABD'nin Aralık 2011'de Irak'tan çekilmesi oluşturan bu mücadelenin iç dinamiğini petrol, dış dinamiğini ise petrol alanında tarafların üstünlüklerini sağlamlaştırma adına dış ilişkilere yükledikleri anlam oluşturmaktaydı. Uygulamada iç siyasal sistemde karışıklıkları ve bir şiddet sarmalını beraberinde getiren bu durum, dış siyasette ise Irak'ın ve özellikle petrolün bir mücadele alanı olmasına yol açtı.

Türkiye ve Bölgesel Kürt Yönetiminin, Irak merkezi yönetimi ile bozulan ilişkileri onların ortak bir aktöre karşı yakınlaşmasını beraberinde getirdi. Bu ise temelde mücadelenin iç dinamiği olan petrol yani enerji konusu etrafında şekillendi.

Enerji alanında gelişen ilişkiler: Merkezi yönetim ile bölgesel yönetim arasında petrol temelinde yaşanan mücadele Türkiye sınırına yakın Şekhan bölgesinde keşfedilen büyük petrol rezervi ile belirgin hale geldi.²⁰⁵ Söz konusu rezervi bölgesel yönetimin kendisi değerlendirme isteği ve aynı isteğin Bağdat'ta olması taraflar arasında bir mücadelenin oluşmasına neden oldu. Bu mücadelede Erbil, Türkiye ile işbirliğine giderek petrolü Türkiye üzerinden uluslararası piyasalara ulaştırma isteği, bu durumun kendisinin devre dışı kalması anlamına geldiğini düşünen merkezi yönetimde büyük bir rahatsızlık oluşturdu. Böylesi bir ihtimale karşı Maliki, Erbil'e petrolden pay vermeyeceğini belirtmiş, bunun yanında Türkiye'ye ikili ilişkilerdeki temel anlaşmalara uymadığı gerekçesiyle nota verilmiştir.²⁰⁶ Maliki yönetiminin bu yönde bir tutumu olmasına rağmen, Erbil'in Türkiye ile ilişkileri geliştirme iradesi Ankara'yı, Bölgesel

²⁰⁴ “Mesele, ekonomik bir kavga”, *Aljazeera Türk*, 26.04.2014, <http://www.aljazeera.com.tr/haber/mesele-ekonomik-bir-kavga>, (E.T:03.12.2015).

²⁰⁵ Ali Balcı, “‘Enerji’ sine Kavuşan Komşuluk: Türkiye-Kürdistan Bölgesel Yönetimi İlişkileri”, *Analiz*, Sayı:97, Haziran 2014, s. 12.

²⁰⁶ “Maliki'den Erbil'e tehdit”, *Aljazeera Türk*, 12.01.2014, <http://www.aljazeera.com.tr/haber/malikiden-erbile-tehdit-0>, (E.T: 03.12.2015).

Kürt Yönetimi'nin PKK konusunda gerekli adımları atacağı konusunda umutlandırmıştır.²⁰⁷ Zira böylesi bir anlayış ekonomik alanda ortaya çıkan bağımlılığın siyasi sorunların çözülmesine katkı sağlayacağı hususun bir yansımasıdır. Nitekim Barzani'nin 2012 yılındaki ziyaretinde kullandığı “ya silah bırakacaklar ya da Kuzey Irak'ta barınamayacaklar” ifadesi önemli bir dönüm noktasıdır.²⁰⁸ Bu durum Ankara'nın Kuzey Irak'a yönelik yakınlaşmasının olumlu yönde sonuçlandığını ve Erbil'in siyasi çözüm çerçevesine dahil edildiğini göstermektedir. Devam eden süreçte Maliki'nin yerine gelen Haydar el-Abadi'nin “Irak petrollerinin Türk topraklarından geçip dünya pazarına açılmasını istiyoruz” ifadesi, Bağdat'ın petrol çerçevesindeki Erbil-Ankara işbirliğine olumlu yaklaşıma başladığını göstermektedir.²⁰⁹ Bu durum Ankara-Bağdat ilişkilerinde de bir yumuşama ortaya çıkarsa da, Ankara'nın Irak'a yönelik politikasında ve ilişkilerinde Bölgesel Kürt Yönetiminin siyasi ve ekonomik alandaki etkinliği devam eden bir nitelik kazanmıştır.

3.4. Suriye ile İlişkiler: İşbirliğinden İstikrarsızlığa

Türkiye'nin Ortadoğu politikalarının önemli unsurlarından biri olan Suriye ile ilişkiler 2000'li yıllarda tarihinin en önemli dönemlerinden birini yaşadı. Zira bu dönemde tarafların birbirlerine yönelik algılamaları, ilişkilere yönelik vizyonu ve bu iki durumun ortaya koyduğu sonuçlar ilişkilerin genel görünümünün daha önce görülmeyen tarzda değişmesinde önemli bir rol oynadı. Bununla beraber iki ülke arasındaki ilişkilerin ortaya çıkardığı olumlu ya da olumsuz sonuçlar, salt iki taraf arasında kalmayıp Türkiye'nin Ortadoğu'ya yönelik ilişkilerinin genel niteliğinde de önemli bir

²⁰⁷ Soner Cagaptay and Tyler Evans, “Turkey's Changing Relations With Iraq”, *Policy Focus*, Sayı: 122, Ekim 2012, s. 1.

²⁰⁸ Yavuz Oğan, “Barzani ziyareti bu kez başkaydı...”, *İnternet Haber*, <http://www.internethaber.com/barzani-ziyareti-bu-kez-baskaydi-1223449y.htm>, (E.T:03.12.2015).

²⁰⁹ Helin S. Ertem, ““Kuzey Irak”tan “Irak Kürdistanı”na: Ankara-Erbil İlişkilerindeki Dönüşümün Siyasi ve Ekonomik Temelleri”, *2000'li Yıllarda Türk Dış Politikası: Fırsatlar, Riskler ve Krizler*, Derleyen: Özden Z. Oktav ve Helin S. Ertem, Nobel Yayınları, Ankara, 2015, s. 317.

rol oynadı. Bu niteliği ile ilişkiler 21. yüzyıl Türk dış politikasının Ortadoğu'ya yönelik boyutu bağlamında özel bir yer teşkil etti. Ayrıca bu dönemde ilişkileri etkileyen faktörler daha önceki dönemlerle kıyaslandığında çok boyutluluk gösterdi. Bu ise ilişkilerdeki gündem maddesinin daha fazla olmasını beraberinde getirdi.

3.4.1. Türkiye-Suriye İlişkilerinin İşbirliği Yılları (2002-2011)

1998 yılında imzalanan Adana mutabakatı ile ilişkilerin olumlu yönde dönüşümü bağlamında bir zemin oluşturulmuş, 2000'li yıllarda yaşanan bölgesel ve uluslararası dinamikler ise bu zemini güçlendirici bir etkide bulunmuştur. Ayrıca tüm bu gelişmeler tarafların ilişkileri geliştirilmesi şeklindeki vizyonu daha güçlü bir şekilde benimsemesini beraberinde getirmiştir. Bu bağlamda ilişkiler tarafların benimsediği vizyonunun yanında konjonktürel dinamiklere bağlı olarak gelişmiştir. Bu dinamikler aynı zamanda ikili ilişkilerin genel gündemini oluşturmuştur.

3.4.1.1. Dönüşümün Dinamikleri

2000'li yıllarda genel olarak Ortadoğu'ya yönelik ilişkilerin geliştirilmesi vizyonu Suriye özelinde daha güçlü bir şekilde uygulanmıştır. Zira Türk liderlerin Suriye'ye yönelik bakış açıları Ortadoğu'nun diğer ülkeleri ile kıyaslandığında daha olumlu ve daha fazla önem yükleyen bir yaklaşımdır. Abdullah Gül'ün "Türkiye'nin Ortadoğu'ya açılan kapısı Suriye ve Suriye'nin de Avrupa'ya açılan kapısı Türkiye'dir" ifadesi bu anlayışın bir yansımasıdır.²¹⁰ Bu durum 1990'lı yıllarda Suriye ile yaşanan PKK ve su sorununun, bu devlet tarafından bölgeselleştirilmeye çalışıldığı ve bununda genel olarak Türkiye-Ortadoğu ilişkilerini olumsuz yönde etkilediği düşünüldüğünde daha anlaşılır bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Başka bir ifadeyle Suriye ile geliştirilen

²¹⁰ Çağrı Erhan, *Türk Dış Politikasının Güncel Sorunları*, Ankara, İmaj Yayınları, 2010, s. 151.

ilişkiler aracılığı ile Ortadoğu'ya yönelik işbirliği perspektifinin daha kolay ve daha güçlü bir şekilde uygulamaya aktarılması hedeflenmiştir. Gül'ün belirttiği bu görüşün yanında Davutoğlu, Suriye ile ilişkilerin Soğuk Savaş döneminde bloklar arası kutuplaşmanın etkisinde kaldığını, bu durumun Soğuk Savaş sonrası güvenlik temeline dönüştüğünü belirtmekte, son dönemde ortaya çıkan Suriye ile ilişkilerin geliştirilmesi anlayışının ise coğrafi ölçekli yeniden tanımlamaların bir yansıması olduğunu belirtmektedir.²¹¹ Bu yeni tanımlamaların temel noktasını ilişkileri geliştirmek, ekonomik ve kültürel alanda bir yoğunlaşma ortamı oluşturmak ve de Suriye'de dahil olmak üzere yakın çevrede ortaya çıkan değer ve ilişkilerin Türkiye'ye yönelimini sağlamak oluşturmaktadır.²¹²

Türkiye'nin benimsediği bu olumlu ve işbirliğine yönelik perspektifin benzeri Suriye'de de vardı. Suriye, Türkiye ile ilişkilerin geliştirilmesi yoluyla siyasi ve ekonomik alanda önemli çıkarlar elde edileceğini düşünmekte, bunun yanında bölgesel politikada önemli dönüşümlerin yaşandığı bir süreçte Türkiye ile ilişkileri geliştirerek etkin bir aktör olmak istemekte ve Gül'ün de ifade ettiği gibi Türkiye aracılığı ile Batı dünyasıyla iletişim sağlayarak hem o dünyanın değerlerinden yararlanmak, hem de kendini o dünyaya anlatmak istemekteydi. Tüm bu hususlar Türkiye'yi, Suriye açısından bölgedeki önemli aktörlerden biri haline getirmekteydi. Böylesi bir bakış açısı her iki tarafın ilişkilere yönelik yaklaşımında bir uyumu yakaladığını göstermekteydi. Bu niteliğiyle ilişkiler, 1990'lı yıllarda tarafların birbirlerine olumsuz anlamlar yükleyen bakış açılarının olduğu bir anlayıştan farklılaşmaktaydı.

1990'lı yıllarda iki devlet arasındaki gergin ilişkilerin varlığına rağmen, Türkiye ve Suriye arasında Irak'ın toprak bütünlüğünün korunması hususunda görüş birliği

²¹¹ Davutoğlu, *Teoriden Pratiğe Türk Dış Politikası...*, ss. 151-152.

²¹² *A.g.e.*, ss. 135-136.

sağlanabilmişti. 1990'lı yıllarda iki devletin anlaştığı nadir konulardan biri olan bu alandaki ortak tutum 2000'li yıllarda ABD'nin Irak'ı işgal etmesi nedeniyle daha güçlü bir şekilde devam ettirildi. Bu dönemde bir önceki dönemdeki gibi her iki devlet Irak'ın parçalanması ve bu bağlamda ortaya çıkabilecek Kürt etkinliğinden ve de bunun kendi ülkelerine yansıma olasılığından rahatsızlık duymaya başladılar. Bu ortak güvenlik kaygısı tarafların bölgesel denklemde bu konu etrafında birbirine yakınlaşmasında önemli rol oynamıştır. Bu durum tarafların ikili ilişkilerde bu konunun yansıması olan sorunlar karşısında radikal adımlar atmasını beraberinde getirmiştir. Adana mutabakatı ile PKK'nın ülkede barınmasına izin vermeyeceğini belirten Suriye'nin bu yeni dönemde, bu bakış açısını daha da geliştirerek Türkiye'yi PKK'ya karşı yürüttüğü mücadelede desteklemesi ilişkilerde ortaya çıkan durumun bir yansımasıdır.²¹³

11 Eylül sonrası dönemde ABD'nin Ortadoğu'ya yönelik genel bakış açısından Suriye'de etkilendi. Washington'un Şam'a yönelik yaklaşımı, tıpkı Bağdat ve Tahran'a yönelik olduğu gibi, bu ülkenin terör unsurlarına destek verdiği düşüncesi etrafında şekillendi. Bu durum uygulamada Bağdat ve Tahran'a yönelik müdahaleci, Şam'a yönelik ise müdahale söylemlerine varan baskıcı bir tutum ortaya çıkardı. Bağdat-Tahran-Şam üçgenine yönelik ABD'nin genel hedefi ise bu üç ülkeyi etkisiz hale getirerek onları sistem dışına itmekti. Türkiye ise bu süreçte sınır komşusu olan Irak'taki savaş ortamının Suriye'de olmamasına yönelik özgürlük ve güvenlik dengesi bağlamında bir anlayış geliştirdi. Bu anlayış aynı zamanda Suriye'nin sistem dışına çıkarılmamasına yönelik bir perspektifti. Bu bağlamda dış politikanın yeni boyutlarından biri olan ve güçlü bir şekilde ifade edilen reform çağrısı daha anlam kazandı. Bu süreçte Esad'ın reformlar yapmaya başlaması, hem bu çağrının olumlu

²¹³ Özden Zeynep Oktav, "Türkiye-Suriye İlişkilerinde Ekim Krizi'nden Ortak Kader Anlayışına Geçiş Sürecinin Bir Analizi", *Türkiye'nin Değişen Dış Politikası*, Derleyen: Cüneyt Yenigün ve Ertan Efegil, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2010, s. 436.

yönde sonuç aldığını, hem de Şam'ın Ankara'ya yakınlaşma yönünde bir iradeye sahip olduğunu göstermekteydi. Bu iradeye bağlı olarak Ankara-Şam ilişkileri gelişecek ve Washington'un Şam'a yönelik yaklaşımı 2000'lerin ortalarına ve sonlarına doğru olumlu bir yönde değişecektir.

Lübnan ve İsrail, bu dönemde ilişkileri etkileyen en önemli konjonktürel dinamikler olarak belirtilebilir. 2000'li yıllarda Lübnan siyasetinde yaşanan radikal gelişmeler ABD'nin Suriye karşıtı tutumunu güçlendirmiştir. Bu bağlamda özellikle belirtilebilecek gelişme 2005 yılında Lübnan Başbakanı Refil el-Hariri'nin öldürülmesi olayı olmuştur. Bu olayın sorumlusu olarak Suriye'nin gösterildiği bir ortamda, bu devlete yönelik baskıcı tutumlar her zamankinden daha fazla olmuştur. Türkiye'nin ise bu süreçte geliştirdiği tutum, suçlayıcı, baskıcı ve müdahale seçeneğini içinde barındıran bir yöntem benimseyen Washington'un tutumundan farklılaşmıştır. Bu tutum Şam ile her alanda ilişkilerin güçlü bir şekilde geliştirilerek onun bölgesel ve uluslararası sistemden dışlanmasının önüne geçmektir.²¹⁴ Bu tutum Washington'da bir tepkiye neden olurken, Şam'da Ankara'ya karşı büyük bir güvenin oluşmasını sağlamıştır. Bu güven Suriye'nin müdahil olduğu her krizde, Türkiye'nin bir şekilde görüş belirtici ya da arabulucu bir aktör olarak sürecin içerisinde yer almasını sağlamış ve Türkiye-Suriye ilişkilerinin gelişmesinde önemli bir dinamik olmuştur. Bunun yanında İsrail faktörünün ilişkilerin gelişiminde çift yönlü bir işlevi olmuştur. Bu bağlamda Suriye-İsrail görüşmelerinde Türkiye'nin arabuluculuk girişimleri ve İsrail ile gerginleşen ilişkilerde Türkiye'nin Suriye'ye yaklaşması örneklerinde olduğu gibi İsrail unsuru Türkiye-Suriye yakınlaşmasına dolaylı ya da doğrudan bir şekilde katkı sağlamıştır.

²¹⁴ Ömer Taşpınar, "Turkey's Strategic Vision and Syria", *The Washington Quarterly*, Cilt:35, Sayı:3, 2012, s. 137.

ABD ve Batı dünyasının Suriye'ye yönelik yoğun bir baskı uyguladığı bu dönemde Türkiye'nin Suriye ile ilişkileri geliştirmesinin temel nedenlerinden biriside dış politikada benimsediği kimlik yaklaşımı ile ilgiliydi. Yeni diplomatik üslup bağlamında ortaya çıkan bu yaklaşım Türkiye'nin sahip olduğu Batı ve Doğu kimliğinin her birinin kendi alanına uygulanmasını öngörmekte yani Batı'da Doğu kimliğiyle ya da Doğu'da Batı kimliğiyle hareket edilmemesi gerektiğini belirtmekteydi. Bu niteliği ile bu yaklaşım özerk ve kimlik temelinde değer odaklı bir yaklaşım olarak karşımıza çıkmaktaydı. Dolayısıyla böylesi bir yaklaşım ABD'nin Suriye'ye yönelik müdahalelerini yoğunlaştırdığı bir dönemde Batıcı kimlikle hareket edip bu ülkeye destek vermenin yerine Doğulu kimliğiyle hareket edip kendi benimsediği değerler etrafında bu ülkeye yönelik bir tutum geliştirilmesini öngörmekteydi. Bu kimlik ve değerler bağlamında geliştirilen yaklaşım ise Suriye ile ilişkilerin geliştirilmesini ve bunun da ritmik diplomasi bağlamında yumuşak güç unsurlarıyla yapılmasını ve böylece bu ülke ile bu ülkeyi ilgilendiren her gelişmede etkin olunmasını öngörmekteydi. Diğer yandan bu yaklaşım konjonktürel bir nitelik arz etmemekte ve dönem boyunca güçlü bir şekilde benimsenen bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır.

3.4.1.2. İşbirliğinin Görünümü: Siyasi ve Ekonomik Alanda İlişkiler

3.4.1.2.1. Siyasi İlişkiler

ABD'nin Irak'ı işgali ve sonrası dönemde Suriye karşıtı bir tutumda bulunmaya başlaması hem Suriye hem de Türkiye'de büyük bir endişe uyandırmıştır. Zira her iki devlette Ortadoğu bölgesel sisteminde Irak'taki Amerikan varlığının ve Suriye'ye yönelik Amerikan tutumunun olumsuz sonuçlara yol açacağını düşünmekteydiler. Bu bağlamda bu devletler, Irak konusunda, Irak'ın toprak bütünlüğünün korunması şeklinde bir politika benimsemişlerdir. Bu politika her iki devletin Türkiye'nin

öncülüğünde gerçekleştirilmeye başlanan Irak’a komşu ülkeler toplantısında güçlü bir şekilde bir araya gelmesini sağlamış ve taraflar Irak’a ilişkin konularda vardıkları görüş birliği neticesinde ortak çağrılarda bulunmuşlardır.²¹⁵ Irak özelindeki bu işbirliği tutumu tarafların ilişkileri geliştirmesinde önemli bir rol oynarken, aynı süreçte Suriye devlet başkanı Beşar Esad’ın Ocak 2004 yılında Türkiye’ye gerçekleştirdiği ziyaret önemli bir dönüm noktası olmuştur. Bu ziyaret Amerikan’ın Suriye’ye yönelik olumsuz tutumunun yoğunlaştığı bir ortamda Esad’ın bölgesel denklemden izole edilmeme çabasında olduğunu göstermekteydi. Nitekim bu ziyaretin tüm bölgede olumlu bir şekilde karşılanması bölgesel denklemde yer alan devletlerin Esad’a dolaylı ya da doğrudan bir şekilde destek vermeleri olarak okunabilir.²¹⁶ Diğer yandan bu ziyaret Türkiye-Suriye ilişkilerinin gelişmesinde önemli bir işlev sağlamıştır. Çünkü bu ziyaret tarafların birbirlerine karşı olan tutumlarının tamamen olumlu yönde dönüşmesini sağlamış ve ilişkilerdeki bazı sorun alanlarını giderici ve de bazı alanlardaki ilişkileri güçlendirici nitelikte olmuştur. Esad’ın kendisinin tarihi olarak nitelendirdiği bu ziyarette, imzalanan antlaşmalar Suriye’nin Hatay’ında dahil olduğu Türkiye sınırını bir bütün olarak tanıdığını, Türkiye ile ilişkilerde çıkarlara daha fazla önem verildiğini ve Türkiye’ye büyük bir güven duyulduğunu göstermekteydi.²¹⁷ Bu ise ilişkilerde büyük bir değişimi göstermekteydi. Artık ikili ilişkilerde Hatay’ın bir sorun olarak adı geçmemeye başlayacak, bunun yanında güven ve çıkara dayalı bir ilişkiler ağı tesis edilebilecekti.

Esad’ın ziyareti ilişkilerdeki sorun alanlarını ortadan kaldırmasının yanında bazı alanlarda Suriye’nin Türkiye’yi destekleyici bir tutum takınmasını beraberinde getirdi.

²¹⁵ Davutoğlu, *Teoriden Pratiğe Türk Dış Politikası...*, s. 199.

²¹⁶ Hasan Duran, “Adana Protokolü Sonrası Türkiye-Suriye İlişkileri”, *Ortadoğu Yıllığı 2011*, Editör: Kemal İnât ve diğerleri, Açılım Kitap, İstanbul, 2012, s. 511.

²¹⁷ Esad’ın ziyaretinden önce 2003 yılında Suriye Başbakanı Mustafa Miro, Ankara’yı ziyaret etmiş, bu ziyarette taraflar arasında imzalanması öngörülen antlaşma (Hatay’ında dahil olduğu) Türkiye Cumhuriyeti’nin tanımının yapıldığı ‘ülke tanımı’ bölümünden dolayı hayata geçirilememişti. Utku Çakırözer, “Suriye’den ‘sınır tanıyan’ anlaşma”, *Milliyet*, 06.01.2004, s. 16; Ferai Tınç, “Türkiye’yi geç anladık”, *Hürriyet*, 09.01.2004.

Bunun en belirgin örneği olan PKK konusunda Esad, Türkiye'ye bu örgüt mensuplarını teslim etmiş, PKK eylemlerinden bazılarını kınamış, ortak operasyonlar gerçekleştirilmiş ve Türkiye'nin sınır ötesi operasyonlarını desteklemiştir.²¹⁸ Bu durum, PKK'nın 1990'lı yıllardaki en büyük destekçilerinden birinin Suriye olduğu düşünüldüğünde, ilişkilerdeki dönüşümü göstermesi ve komşularla sıfır sorun anlayışının Suriye özelinde işlerlik kazanmasını göstermesi bakımından önemlidir.

2005 yılında Lübnan siyasetinde özellikle Refik el-Hariri suikastı bağlamında yaşananların Suriye'yi ABD'nin hedefi haline getirmesine rağmen, Türkiye'nin Suriye'ye yönelik olumlu yaklaşımı devamlılık gösteren bir nitelikte oldu. Hariri suikastı sonrası Sezer'in Suriye'ye yönelik planlanan ziyareti Ankara-Şam-Washington ekseninde daha fazla önem kazandı. ABD'nin gerçekleşmemesi yönünde Türkiye'ye yönelik büyük bir baskıda bulunmasına rağmen, Ankara'nın bu süreçteki tercihi dış politikasını kendi ihtiyaçlarına göre yorumlamak ve yönlendirmek oldu. Bu bağlamda gerçekleştirilen ziyaret Türkiye'nin Doğulu bir platformda Batıcı bir kimlikle hareket etmek yerine, bu platforma ait kimlikle hareket edilmesi bakımından önemliydi. Bu durum aynı zamanda yeni dış politika anlayışının Batı ile Doğu arasındaki Türkiye'nin konumuna ilişkin perspektifinin uygulamaya aktarıldığını göstermekteydi. Başka bir ifadeyle Türkiye, daha önceki dönemlerde yaptığı gibi Ortadoğu'da salt Batının çıkarlarını ifade etmek yerine kendi benimsediği değerleri uygulamaya aktarmayı tercih etmişti. Bunun yansıması ise her zamankinden daha olumlu olmuş Sezer, Suriyelilerce 'sözünün eri Cumhurbaşkanı' olarak tanımlanırken; Türkiye'ye yönelik algı 'Suriye-Türkiye ilişkilerine evet', 'sizinle her şey daha güçlü' söylemleri etrafında pozitif bir yönde gelişmiştir.²¹⁹ İngiliz yayın kuruluşu BBC'nin "Türkiye ABD'ye meydan okudu"

²¹⁸ Yeşilyurt, *Ortadoğu'yla İlişkiler*, s. 414. ; Oktav, *Türkiye-Suriye İlişkilerinde...*, s. 436.

²¹⁹ "Sezer'e Suriye'de büyük ilgi", *Radikal*, 13.04.2005, <http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=149526>, (E.T:04.12.2015).

söylemi çerçevesinde tek taraflı olarak haberleştirdiği bu ziyaret aslında Türkiye'nin çok boyutlu dış politika ilkesi bağlamında Batı ile Doğu arasında dengenin sağlanması, bölgelerin birbirine eklenmesi ve ortak çıkarlar geliştirilmesi anlayışının bir yansımasıydı.²²⁰ Zira bu ziyarette Batının ve ABD'nin ifade ettiği hususlar, Türkiye'nin katıldığı görüşler olarak kendi dış politika perspektifi çerçevesinde uygulamaya aktarılabiliştir. Bu ise bir nevi dolaylı yoldan da olsa ortak çıkarların geliştirilmesi anlamına gelmekteydi. Bundan daha da önemli husus, ortaya çıkan bu nitelikler yeni dış politikanın Batı ile Doğu arasındaki ince dengeyi Türkiye lehine sağladığını göstermekteydi.

İlişkilerde Lübnan bağlamında ortaya çıkan bu güçlü nitelik, aynı zamanda bu konunun ikili ilişkilerin genelinde bir gündem maddesi olmasını sağladı. Bu durum 2006 yılında yaşanan Lübnan Savaşı ile daha belirgin bir hal aldı. Lübnan-İsrail arasında yaşanan bu savaşta Türkiye, diplomasisinin imkanlarını sonuna kadar kullanarak savaşın Suriye-İsrail savaşına dönmemesi konusunda büyük bir çaba gösterdi.²²¹ Nitekim bu çabanın Şam'da karşılık bulması söz konusu savaş sürecinin Lübnan ve İsrail arasında kalması ile kendisini gösterdi. Türkiye'nin benimsediği ritmik diplomasiyle elde edilen bu sonuç, ilişkilerin daha da geliştiğini ve gelişeceğini gösterirken, bunun yanında taraflar arasında bölgesel politikaya ilişkin belli bir düzeyde uyumun olduğunu gösteriyordu. Ayrıca Türkiye'nin barışın sağlanmasına katkıda bulunması adına UNIFIL'e askeri katkı sağlaması, Ankara'nın bölge ile ilişkilerinde önemli bir değişimi göstermekteydi.²²² Zira 1990'lı yıllarda güvenlik algılamaları gerekçesi ile bu bölgeden uzak duran Türkiye, şimdi bu bölgede yaşayan insanların bir

²²⁰ "Sezer: Suriye ziyaretim olumlu katkılar sağladı", *Milliyet*, 15.04.2005, <http://www.milliyet.com.tr/2005/04/15/siyaset/axsiy01.html>, (E.T:04.12.2015).

²²¹ "Erdoğan, Beşar Esad'a özel temsilci gönderdi", *Sabah*, 04.07.2006, <http://arsiv.sabah.com.tr/2006/07/04/dun109.html>, (E.T:04.12.2015).

²²² Davutoğlu, *Teoriden Pratiğe Türk Dış Politikası...*, s. 32.

kısının güvenliğini sağlama adına aktif bir rol üstleniyordu. Bu durum ise bölgeye yönelik algılamının, ilişkilerin geliştirilme anlayışının ve Türkiye'ye bir vizyon yükleyen yaklaşımın bir sonucuydu.

2005 ve 2006 yılında Lübnan siyasetinde yaşanan gelişmeler Suriye'nin etkinliğini azaltırken aynı zamanda Lübnan'ın Türk dış politikasında yeni bir alan olarak yer almasını beraberinde getiriyordu. Çünkü daha önceki dönemlerde Lübnan siyasetinde Suriye'nin etkinliğinden dolayı ilişkiler minimal düzeyde kalmıştı. Dolayısıyla bu yeni dönem ilişkilerin gelişmesi ve Türkiye'nin Lübnan'da etkinlik kazanması için fırsatların olduğu bir dönemdi. Nitekim Lübnan'da yaşanan siyasi krizler böyle bir durumu ortaya çıkarmıştı. Türkiye'nin bu süreçte bu krizleri çözme adına Lübnanlı siyasi gruplar ve Şam-Beyrut ekseninde aktif bir tutum sergilemesi ona Lübnan siyasetinde özel bir yer kazandırdı.²²³ Ayrıca bu durum Türkiye-Lübnan siyasi ve ekonomik ilişkilerinin gelişmesinde kritik bir rol oynadı. Bundan sonraki süreçte Türkiye, Lübnan'a yönelik kapsamlı kalkınma yardımları yapmasının yanında bölgeye yönelik ilişkiler ağında ve çeşitli girişimlerine bu ülkeyi de dahil edebilecektir.²²⁴

Esad'ın 2004 yılındaki Türkiye ziyaretinde Suriye ile İsrail arasında Türkiye'nin arabuluculuk yapabileceği kendisine belirtilse de bu erken dönemde şartlar oluşmadığı için bu girişimden herhangi bir sonuç alınamamıştır.²²⁵ Daha sonraki süreçte bu girişimin tekrar gündeme gelmesi Türkiye için bir irade, İsrail ve Suriye için bir zorunluluktan kaynaklanmıştır. 2007 yılında İsrail ve Suriye arasında yaşanan krizde Türkiye'nin arabuluculuğu taraflar arasındaki uyuşmazlıkların çözülmesini

²²³ Yasin Atlioğlu, "Türkiye'nin Lübnan Politikası", *Bilgesam*, <http://www.bilgesam.org/incele/1323/-turkiye%C2%92nin-lubnan-politikasi/#.VmHQldLhAdU>, (E.T:04.12.2015). A.g.e., s. 405.

²²⁴ Farrukh Suvankulov , Alisher Akhmedjonov ve Fatma Ögücü, "Restoring Forgotten Ties: Recent Trends and Prospects of Turkey's Trade with Syria, Lebanon and Jordan", *Turkish Studies*, Cilt:13, Sayı:3, 2012, s. 345.

²²⁵ Ferai Tınç, "Türkiye'yi geç anladık", *Hürriyet*, 09.01.2004.

kolaylaştırıcı bir rol bağlamında ortaya konulmuş bir girişimdir.²²⁶ Bu girişiminden sonuç alınamaması tarafların tutumundan kaynaklansa da Şam-Tel Aviv ekseninde yürütülen bu girişimler, Türkiye'nin fikirlere ve değerlere yönelik geliştirdiği sadakat ve ketumiyet bağlamındaki anlayışın kabul gördüğünü ve bölgesel denklemden etkin bir aktör haline geldiğinin en belirgin göstergesidir.²²⁷ Bunun yanında Türkiye'nin aktif bir arabuluculuk üstlendiği bu süreç belirsizliklerle sonuçlansa da Türkiye-Suriye ilişkilerinin her alanda gelişmesinde oldukça önemli bir rol oynadı.²²⁸

Türkiye'nin 2000'lerin sonlarına doğru Suriye ile ilişkileri geliştirmesinde Irak-Suriye ekseninde yaşanan gelişmeler ve Ankara'nın Tel Aviv'le gerginleşen ilişkileri önemli bir rol oynadı. Daha önce Şam-Tel Aviv ekseninde yürütülen arabuluculuk girişimi Şam-Bağdat ekseninde bu iki ülke arasındaki sorunların çözülmesi bağlamında ortaya çıktı.²²⁹ Diğer yandan Davos krizi sonrası Türkiye'nin Suriye ile gerçekleştirdiği askeri tatbikat bölgesel denklemden İsrail'in büyük bir rahatsızlık duymasına neden oldu.²³⁰ İki ülke arasında ortaya çıkan bu askeri işbirliği taraflar arasında imzalanan savunma sanayi anlaşması ile daha belirgin bir hal aldı. Böylece Türkiye-Suriye işbirliği askeri alana da yansıyan bir nitelik kazandı. Bu tarafların işbirliğini geniş bir ölçekte düşündüğünü göstermesi bakımından önemliydi.

Türkiye ile Suriye arasında bir irade uyumu bağlamında gelişen bu ilişkiler 2000'lerin sonlarına gelindiğinde taraflar arasında imzalanan çok sayıdaki işbirliği anlaşması ile daha belirgin bir hal aldı. Bu bağlamda 2009 yılında oluşturulan Yüksek

²²⁶ T.C. Dışişleri Bakanlığı, “*Uyusmazlıkların Çözümü ve Arabuluculuk*”, <http://www.mfa.gov.tr/uyusmazliklarin-cozumu-ve-arabuluculuk.tr.mfa>, (E.T: 04.12.2015).

²²⁷ Davutoğlu, *Teoriden Pratiğe Türk Dış Politikası...*, s. 405.

²²⁸ William Hale, “Turkey and the Middle East in the ‘New Era’”, *Insight Turkey*, Cilt:11, Sayı:3, 2009, s. 152.

²²⁹ “Irak – Suriye Gerginliği ve Türkiye'nin Arabuluculuk Rolü”, *Turkish News*, 02.09.2009, <http://www.turkishnews.com.tr/content/2009/09/02/irak-suriye-gerginligi-ve-turkiyenin-arabuluculuk-rolu/>, (E.T: 04.12.2015).

²³⁰ “Türkiye-Suriye tatbikatı İsrail’de endişe yarattı”, *Hürriyet*, 28.04.2009, <http://www.hurriyet.com.tr/turkiye-suriye-tatbikati-israil-de-endise-yaratti-11524330>, (E.T: 04.12.2015).

Düzeyle Stratejik İşbirliği Konseyi ilişkilerde geline noktaı göstermesi bakımından önemliydi. Daha çok ekonomik temelli olan bu oluşum ve taraflar arasındaki antlaşmalar ikili ilişkilerdeki siyasi temelli bir dönüşümün yansıması olan unsurlardı. Başka bir ifadeyle siyasi ilişkilerdeki güçlü dönüşüm aynı zamanda ilişkilerin bütün alanına yansıyan nitelikte olmuştı. Bunda tarafların bu görünümü ortaya çıkarmasına yönelik iradesi son derece önemli bir rol oynadı. Ayrıca bu iradeye, bölgesel ve uluslararası dinamiklerin iki ülkeyi birbirine yakınlaştırması unsuru da eklenince süreç bütün alanlarda daha kolay bir şekilde ilerledi. Ancak 2010'lı yıllarda bölgesel denklemde yaşanan gelişmelerin Suriye'yi etkilemeye başlaması ve tarafların bu gelişmeler karşısındaki farklılaşan tutumu ilişkileri farklı bir yönde etkilemeye başlayacak ve bu niteliği ile ortaya çıkan ilişkiler tarafların 2010 yılına kadar dönemde oluşturdukları işbirliği görünümünden farklılaşacaktır.

3.4.1.2.2. Ekonomik İlişkiler

Esad'ın 2004 yılında gerçekleştirdiği ziyaret iki ülke arasında 1990'lı yılların büyük kısmında yaşanan güvenlik sorunları nedeniyle düşük düzeyde kalan ekonomik ilişkilerin dinamizm kazanmasında büyük bir katkı sağlamıştır. Zira bu ziyarette Esad, "Ülkemizi dışarıya açıyoruz. Kapılarımız size sonuna kadar açık" ifadesi ile Türk işadamlarını Suriye'ye yatırım yapmaya çağırılmış; aynı irade dönemin devlet bakanı Kürşat Tüzmen'in "Biz sizden bir şey istemiyoruz, sadece bütün ihaleleri bize verin yeter.." ifadesi ile Türkiye'de de görülmüştür.²³¹ Bu yönde bir iradeye sahip olan her iki taraf ikili ekonomik ilişkilerin yürütülmesini kolaylaştırma adına çifte vergilendirmeyi önlemeye, yatırımların teşviki ve korunmasına yönelik antlaşmalar

²³¹ "Türk işadamları istedi Beşar Esad sınırları açtı", *Sabah*, 09.01.2004, <http://arsiv.sabah.com.tr/2004/01/09/eko105.html>, (E.T: 04.12.2015).

imzalamışlardır.²³² Bu antlaşmaların daha da işlerlik kazanmasını sağlayan husus Aralık 2004’de Şam’da imzalanan ve Ocak 2007’de yürürlüğe girmesi planlanan Serbest Ticaret antlaşması olmuştur.²³³ Tarafların “yeni bir dönem başlangıcı” olarak belirttikleri bu antlaşma ikili ekonomik ilişkilerin hukuksal zeminini oluşturması ve taraflar arasındaki ticaretin gelişmesini sağlaması bakımından önemlidir.²³⁴ Nitekim tarafların ikili ekonomik ilişkilerin gelişmesi amacıyla imzaladıkları serbest ticaret antlaşmasının ikili ekonomik ilişkilere yönelik olumlu katkısı 2008 yılında belirgin bir şekilde görüldü. Zira 2008 yılı sonunda Türkiye-Suriye ikili ticaret hacmi, daha önce görülmeyen bir yüzdelerde, bir önceki yıla göre yüzde 50 artışla 1,8 milyar dolar seviyesine ulaştı.²³⁵ Ekonomik alanda ortaya çıkan bu olumlu görünüm taraflarda ilişkilerin genel niteliğinin korunmasına yönelik bir yaklaşımın ve ekonomik alandaki ilişkileri daha da geliştirmeye yönelik bir iradenin oluşmasını sağladı. Nitekim bu irade iki taraf arasında Eylül 2009 yılında vizelerin kaldırılmasında oldukça etkili oldu.²³⁶ Türkiye ile Suriye arasında vizelerin kaldırılması ve daha öncesinde yapılan serbest ticaret antlaşması; Suriye ile ilişkilerin güvenlik temelinden çıkarılıp, coğrafi ölçekli yeniden tanımlamalar yoluyla her alanda geliştiğini ve bu yolla da değer ve ilişkiler ağının Türkiye aktarılmasının sağlandığını gösteriyordu. Bu durum böylesi bir perspektife geliştiren Davutoğlu’nun dış politikasındaki önemli başarılarından biriydi.

Serbest ticaret antlaşması ve vizelerin kaldırılması ile önemli bir aşama kaydeden ilişkiler iki taraf arasında oluşturulan Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği

²³² “Esad’ın Ankara programı yoğun”, *Hürriyet*, 05.01.2004,

<http://webarsiv.hurriyet.com.tr/2004/01/05/394244.asp>, (E.T: 05.12.2015) .

²³³ “Suriye ile 'Serbest ticaret' dönemi”, *Sabah*, 22.12.2004, <http://arsiv.sabah.com.tr/2004/12/22/siy98.html>, (E.T: 05.12.2015).

²³⁴ “Suriye ile su anlaşmazlığı bitti”, *Hürriyet*, 22.12.2004, <http://www.hurriyet.com.tr/suriye-ile-su-anlasmazligi-bitti-283288>, (E.T: 05.12.2015).

²³⁵ “Türkiye-Suriye İş Forumu”, *Cumhuriyet*, 21.12.2009

http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/diger/107472/Turkiye-Suriye_is_Forumu.html, (E.T: 05.12.2015).

²³⁶ “Türkiye ile Suriye arasındaki vize kalktı”, *Haber 7*, 17.09.2009,

<http://www.haber7.com/siyaset/haber/437371-turkiye-ile-suriye-arasindaki-vize-kalkti>, (E.T:05.12.2015).

Konseyi ile daha ileri bir seviyeye taşındı. Bu konsey ile ikili ilişkilerde; iki ülke bakanlarının bir araya geleceği ve ilişkilerdeki çeşitli konuları tartışacağı kurumsal bir mekanizma oluşturulmaktaydı.²³⁷ Bunun yanında bu oluşum taraflar arasındaki ilişkilerin daha da geliştirilmesine yönelik bir iradenin yansımasıydı. Taraflar bu iradeyle birlikte uygulamada ilişkileri daha da geliştirmeye yönelik eylemde bulundular. Bu bağlamda iki ülke arasında taşımacılık yapan tırlara uygulanan vergilerin kaldırılması bunun bir göstergesiydi.²³⁸

Türkiye ile Suriye arasında ortaya çıkan bu yüksek düzeyli stratejik işbirliği 2010 yılına geldiğinde daha güçlü bir nitelik kazandı. Bu bağlamda Doğu Akdeniz Dörtlüsü ya da Levant İş Forumu adı verilen Türkiye, Suriye, Lübnan ve Ürdün'ü içerisine alan oluşum ekonomi alanında malların ve insanların serbest dolaşımını, kültürel alanda ise bir işbirliğini öngörmekteydi.²³⁹ Ortaya çıkan bu niteliğiyle bu girişim Türkiye-Suriye işbirliğinin Ortadoğu'nun diğer ülkelerini de içine alacak şekilde genişlemeye başladığını göstermekteydi.

Türkiye-Suriye çerçevesinde ortaya çıkan ve diğer ülkeleri de içine alacak şekilde genişleyen bu düzenlemeler; dönem boyunca gelişen enerji, ulaşım, eğitim ve turizm alanındaki ilişkilerin daha da gelişmesini sağladı. Ayrıca gelişen bu ekonomik ilişkiler 1990'lı yıllarda tarafların birbirlerine karşı politik bir araç olarak kullandıkları su konusunu bu nitelikten çıkararak, meselenin kendine özgü bağlamında değerlendirilmesinde önemli rol oynadı. İki tarafın aralarında anlaşmasıyla oluşturulmaya başlanan 'Dostlu Barajı' hem tarafların bu alanda geliştirdiği tutumu

²³⁷ A.g.e.

²³⁸ A.g.e.

²³⁹ Tür, 2000'lerde Türkiye - Suriye İlişkilerinin Siyasi-Ekonomisi, s. 37.

göstermekte, hem de ilişkilerin niteliğini yansıtmaktaydı.²⁴⁰ Nitekim bir dostluk derecesine varan ilişkiler olumlu sonuçlarını ticari rakamlarda da gösterdi;

Tablo 3: Türkiye-Suriye İlişkilerinde İhracat ve İthalat (2001-2011, Milyon Dolar)²⁴¹

Yıllar	İhracat	İthalat	Dış Ticaret Hacmi
2001	281	463	744
2002	267	506	773
2003	411	413	824
2004	395	358	753
2005	552	272	824
2006	609	187	796
2007	798	377	1.175
2008	1.115	639	1.754
2009	1.425	328	1.753
2010	1.845	663	2.508
2011	1.611	524	2.135

Tablo incelendiğinde görüleceği üzere Türkiye-Suriye ilişkilerinin 2007 yılında yürürlüğe giren Serbest ticaret antlaşması ile büyük bir aşama kaydettiği ve artan bir seyir izlediği görülmektedir. Türkiye-Suriye ilişkilerinin ekonomik alandaki bu olumlu görünümü gelişen ilişkilerin bir sonucu olarak karşımıza çıkarken bu durumu 2011

²⁴⁰ “45 milyon liralık temel atıldı Asi Barajı ‘dostluk’la dolacak”, *Hürriyet*, 07.02.2011, <http://www.hurriyet.com.tr/45-milyon-liralik-temel-atildi-asi-baraji-dostluk-la-dolacak-16953457>

²⁴¹ Yeşilyurt, *Ortadoğu’yla İlişkiler*, s. 422.

yılından itibaren devam ettirmek mümkün olmadı. Bunu ortaya çıkaran temel gelişme ise Arap Baharıydı.

3.4.2. Arap Baharı, Suriye ve Türk Dış Politikası (2011 Sonrası Dönem)

Türkiye ve Suriye arasındaki ilişkiler entegrasyon yolunda hızla ilerlemiş ve iki ülke arasındaki ilişkiler bu niteliğiyle bölgede bir model olarak ortaya çıkmıştır.²⁴² Ancak 2011 yılında Arap Baharı denen Kuzey Afrika’da ortaya çıkan halk ayaklanmalarının bu ülkeye sıçraması tüm bu süreci tersine çevirmiştir. Zira bu dönemde Türkiye’nin Suriye’ye karşı geliştirdiği politikanın odak noktasını Esad’ın siyasal sistemden gitmesi olurken, Esad’ın temel amacı ise devlet başkanı olarak görevini devam ettirmek olmuştur. Dolayısıyla bu iki farklı tutum ilişkilerde bir ayrışma olmasını beraberinde getirmiş ve bu durum ilişkilerin geneline olumsuz bir yönde etki etmiştir.

Mart 2011’de Arap Baharı Suriye’ye sıçrayınca Türkiye bu ülkeye yönelik politikasını birtakım faktörlerin etrafında şekillendirmiştir: ilk olarak Türkiye, Arap Baharı süresince, dış politikasını siyasal haklarını talep eden halklara destek vermek şeklinde dönüştürmüştür; bunu da demokratikleşmeye duyduğu inanca, özgürlük-güvenlik arasındaki dengeye ve dönemin başlarında ifade ettiği reform çağrılarına dayandırmıştır.²⁴³ İkinci olarak, Türkiye, Suriye’de yaşanacak bir dönüşümü kendi güvenliğini ve çıkarlarını birinci dereceden ilgilendiren bir mesele olarak algıladı. Bu bağlamda sürecin bütünüyle kendi politikaları ve düşünceleri etrafında şekillenmesi gibi bir perspektif benimsedi. Zira ortaya çıkan bu perspektife göre Türkiye, Suriye’de aktif

²⁴² Sevilay Kahraman, “Turkey and the European Union in the Middle East: Reconciling or Competing with Each Other?”, *Turkish Studies*, Cilt:12, Sayı:4, 2011, s. 702. ; Özlem Tür, “Economic Relations with the Middle East Under the AKP—Trade, Business Community and Reintegration with Neighboring Zones”, *Turkish Studies*, Cilt:12, Sayı:4, 2011, s. 595.

²⁴³ Davutoğlu, *Türk Dış Politikasının İlkeleri ve Bölgesel Siyasal Yapılanma*, ss. 7-8.

olmadığı zaman süreçten dışlanabilir; bu durumda kendi egemenliğine yönelik olumsuz sonuçlar ortaya çıkarabilirdi. Bu perspektif adeta Körfez krizi sürecinde aktif olunmaması halinde bölgedeki dönüşümlerden dışlanacağını düşünen Özal vizyonunu anımsatıyordu. Üçüncü olarak, Türkiye, uluslararası toplumun Beşar Esad'ın gitmesi gerektiği konusunda bir görüş birliği içinde olduğunu düşündü. Daha öncesinde Kuzey Afrika'daki yönetimler konusunda Batının mevcut yönetimlerin gitmesi konusunda hareket ettiğini ve bunun Libya örneğinde güçlü bir şekilde ifade edildiğini gören Türkiye, Suriye'de de benzer bir sürecin yaşanacağını düşündü. Bu bağlamda Türkiye bu sürecin içerisinde yer almalı ve aktif bir tutum geliştirmeliydi. Böyle yapıldığı takdirde Türkiye, Suriye'de kurulacak yeni düzende rol alabileceğini ve kendi perspektifini yansıtabileceğini düşündü. Bu üç faktör Türkiye'nin Suriye'ye yönelik politikasını Esad'ın gitmesi konusunda şekillenmesinde büyük bir oynamıştır.

Esad'ın gitmesi konusunda şekillenen Türk dış politikası bunu sağlayamadığı gibi, bu politikanın niteliğinin Türkiye-Suriye ilişkileri ve Türkiye-Ortadoğu ilişkileri bağlamında önemli sonuçları olmuştur. Bu sonuçlar Türkiye'nin uygulamadaki tutumunun bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda belirtilebilecek ve bize Türkiye'nin uygulamada nasıl bir tutum geliştirdiğini açıklayabilecek sonuçlar şunlardır;

İlk olarak, Arap baharı sürecinde Esad'ın gitmesini politikasının merkezi haline getiren Türkiye'nin bu tutumu Türkiye-Suriye ilişkilerinin bozulmasını beraberinde getirmiştir. Zira Davutoğlu'nun Şam'a gönderilmesine kadar geçen sürede Esad'ın reform yapması konusunda taleplerini dile getiren ve bundan sonuç alamayan Türkiye, Suriye meselesini bir iç sorunu olarak tanımlamış ve bu tarihten sonra muhaliflerin

örgütlenmesinde yardımcı olmuş ve onların Türkiye’de barınmasına izin vermiştir.²⁴⁴ Muhaliflerin kendi topraklarında örgütlenmesine izin verilmesi yoluyla Türkiye, onlar üzerinde etkinlik kazanmayı ve böylece süreci kendi istekleri doğrultusunda yönlendirmeyi hedeflemiştir. Türkiye’nin bu aktif tutumu Esad’ın Ankara’ya yönelik bakış açısının olumsuz bir nitelik kazanmasına yol açmıştır. Nitekim Türkiye’nin muhaliflerle olan bu aktif ilişkisi, Esad’da muhaliflerin Türkiye tarafından desteklendiğine ilişkin bir düşüncenin oluşmasına neden olmuştur. İki tarafta ortaya çıkan bu tutum ilişkilerde o güne kadar kardeşlik-dostluk etrafında büyük bir özenle oluşturulan ekonomik ve siyasi ilişkilerin tümüyle bozulması sonucunu ortaya çıkarmış ve iki taraf arasındaki ekonomik ve kültürel entegrasyon ihtimali ortadan kalkmıştır.

İkinci olarak, Türkiye’nin Suriye politikası nedeniyle Ortadoğu bölgesel denkleminde ve uluslararası sistemde yer alan devletlerden bazıları ile ilişkileri bozulmuştur. İran ve Rusya bu durumun en belirgin örnekleridir. Her iki devletinde Esad’ı desteklemeleri onun iktidarını devam ettirmesinde önemli bir rol oynamıştır. Aynı zamanda bu durum Suriye özelinde Ortadoğu siyasetinde bir kutuplaşmayı beraberinde getirmiştir. Batı, Suudi Arabistan, Katar ve Türkiye’nin oluşturduğu Esad’ın gitmesini ve kendi amaçları bağlamında yeni bir düzen oluşturmayı amaçlayan blok, Esad aracılığı ile Ortadoğu siyasetinde etkin aktör konumlarını korumak isteyen İran-Rusya bloku ile karşı karşıya gelmiştir. Bu bağlamda bir mücadelenin yaşandığı bu coğrafyada Türkiye sürecin öncüsü olarak algılanan bir aktör olarak, İran-Rusya bloku karşısında gerekli üstünlüğü sağlayamamıştır. Zira Türkiye’nin uluslararası topluluğun Esad’ın gitmesi konusunda büyük bir kararlılık göstereceği öngörüsü geçersiz kalmıştır.

²⁴⁴ “Erdoğan, Davutoğlu’nu Şam’a gönderiyor”, *Habertürk*, 06.08.2011, <http://www.haberturk.com/dunya/haber/656181-erdogan-davutoglu-sama-gonderiyor>, (E.T:05.12.2015). ; “Erdoğan: Suriye Bizim İç Meselemizdir”, *TRT Haber*, 06.08.2011, <http://www.trthaber.com/haber/gundem/erdogan-suriye-bizim-ic-meselemizdir-4907.html>, (E.T:05.12.2015); “Suriye Ulusal Konseyi İstanbul ofisini açıyor”, *Sabah*, 24.11.2012, <http://www.sabah.com.tr/gundem/2012/11/24/suriye-ulusal-konseyi-istanbul-ofisini-aciyor>, (E.T:05.12.2015).

Bu durumun en belirgin örneği Suriye konusunda Türkiye'nin taleplerinin Batı ve uluslararası platformlarda ciddiye alınmamasında görüldü.²⁴⁵ Aynı süreçte Rusya'nın Esad'ın kalması bağlamında bu ülkeye gerçekleştirdiği müdahaleler Esad'ın sürekliliğini sağlayan nitelikte oldu.²⁴⁶ Böyle bir durum Türkiye'nin politikasının etkinliğini azaltırken aynı zamanda Suriye bağlamında Rusya ve İran'la ilişkilerin bozulmasını beraberinde getirdi.

Üçüncü olarak, 2011 yılında Suriye'de bir halk hareketi olarak başlayan olayların 2013 yılının sonu ve 2014'ün başlarında bu nitelikten uzaklaşarak bir iç savaş niteliği kazanmasından Türkiye olumsuz bir şekilde etkilendi. Zira Suriye'de yaşananlar bu ülke insanlarının ve halkın kontrolünden çıktıkça olay daha çok sürecin kendi lehlerine dönüşmesini isteyen radikal grupların eylemleri etrafında gelişti. Bu bağlamda ortaya çıkan IŞİD gibi örgütler bölgesel denkleme etkin hale gelmeye başladılar. Bu örgütün adam toplama ve eylem yapma gibi faaliyetlerinden Türkiye olumsuz bir şekilde etkilendi.²⁴⁷ Bunun yanında bu iç savaş Suriye'de Esad döneminde gerçekleştirilen işbirliği ile etkinliği azalan Kürtlerin etkinliğinin tekrar kazanmasına yol açmış, bunun yanında PKK hareket sahasını genişletme imkanı elde etmiştir. Aynı zamanda bu süreç PYD olarak adlandırılan ve Kürt siyasetindeki konumunda PKK'ya yakın olduğu iddia edilen Demokratik Birlik Partisi'nin Türkiye'ye yakın sınırda

²⁴⁵ Bunun en belirgin örneği Türkiye'nin Suriye içinde kurulmasını istediği ve göç dalgalarının önlenmesi ile muhalefetin eğitilmesinde önemli rol oynayacağını düşündüğü tampon bölge ya da güvenli bölgedir. Türkiye bu talebini NATO nezdinde ifade etse de ittifakın buna yönelik bir niyeti olmamıştır. Bknz. Servet Yanatma, "Tampon bölge, NATO gündemine hiç gelmedi", *Zaman*, 10.10.2014, http://www.zaman.com.tr/dunya_tampon-bolge-nato-gundemine-hic-gelmedi_2249585.html, (E.T:06.12.2015). ; İhsan Dağı, "Yalnız Ülkem", *Zaman*, http://www.zaman.com.tr/yazarlar/ihsan-dagi/yalnizulkem_1342032.html, (E.T:06.12.2015).

²⁴⁶ Ferhat Pirinççi, "Rusya, Şam'a hayat öpücüğü verdi", *Sputniknews*, 01.10.2015, http://tr.sputniknews.com/dunya_panorama/20151001/1018127688/rusya-sam-hayat-opucugu.html, (E.T: 06.12.2015).

²⁴⁷ "Hürriyet 'Canlı bomba 18 yaşında IŞİD sempatizanı' dedi, Reuters 'IŞİD yaptı' diye duyurdu", *Hürriyet*, 20.07.2015, <http://www.hurriyet.com.tr/hurriyet-canli-bomba-18-yasinda-isis-sempatizani-dedi-reuters-isis-yapti-diye-duyurdu-29592205>, (E.T: 06.12.2015).

güçlenmesini ortaya çıkarmıştır.²⁴⁸ Bu niteliğiyle Suriye’de yaşanan gelişmeler ve Türkiye’nin bunları yönlendirme etkinliğinin sınırlılığı, Türkiye’nin ulusal güvenliğini tehdit eden bir nitelik kazanmaya başlamıştır.

Dördüncü olarak, Türkiye’nin Suriye bağlamında geliştirdiği politikası onun bölgesel denklemdeki etkisinin sınırlanmasında önemli bir rol oynadı. Zira Suriye ile ilişkilerin gelişmesinde ekonomi gibi yumuşak güç unsurlarını kullanan Türkiye, Suriye’ye karşı politikasını askeri ve müdahaleci unsurları içinde barındıran güç temelinde şekillendirdi. Bunu da dış politikanın temel unsuru olan çıkar-güç ilişkisini, söylem-eylem pratiğini dikkate almadan gerçekleştirdi.²⁴⁹ Gücü yetmediği ve söylemlerini uygulamaya aktaramadığı sürece Suriye özelinde daha da sertleşirken; bu tutum Ortadoğu’da diğer unsurlarla birleşince Türkiye’nin kendi düzenini kurmak isteyen bunu yaparken de halkların isteklerini dikkate almayan bir ülke olarak görülmesine yol açtı. Bu niteliğiyle Gül’ün ‘Türkiye’nin Ortadoğu’ya açılan kapısı Suriye...’ ifadesi 2011 yılına kadar bölgeye yönelik olumlu dönüşümün yakalanmasında işlevsel bir rol oynayan Suriye’nin 2011 sonrası bölgedeki olumsuz nitelemenin oluşmasında da önemli bir rol oynadığını göstermekteydi.

Türkiye-Suriye ilişkileri bugün gelinen noktada tamamen kopmuş durumdadır. 2015 yılı itibarıyla Esad’ın devlet başkanı olarak görevini devam ettirmesi Türkiye’nin politikasının başarıya ulaşmadığını göstermektedir. Bunun yanında Suriye bağlamında ortaya çıkan ilişkiler ağının ve olayların Türkiye’yi olumsuz bir şekilde etkilemeye başlaması mevcut durumun Türkiye aleyhine geliştiğini ortaya koymaktadır. Henüz sonlanmayan bu sürecin Türkiye-Suriye ilişkilerinde bir yıkıma yol açtığı tartışma

²⁴⁸ “PYD sınırın tamamını istiyor”, *Türkiye Gazetesi*, 22.07.2013., <http://www.turkiyegazetesi.com.tr/gundem/56353.aspx>, (E.T:06.12.2015).

²⁴⁹ Erol Kurubaş, “Arap Baharında Türk Dış Politikası ve Türkiye’nin Ortadoğu Konumuna Etkisi”, *Uluslararası 1. Ortadoğu Sempozyumu Bildirileri*, Editör: Şamil Öçal, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınları: 1, Ankara, 2014, ss. 471-472.

götürmez bir gerçekliktir. Tüm bu sürecin uzun vadede Türkiye lehine olumlu sonuçlanma ihtimali, sürecin olumsuz sonuçlanma ihtimalinin varlığı gibi, düşük düzeyde olmakla birlikte; Türkiye-Suriye ilişkilerinin bundan sonraki süreç için 2000-2010 arası dönemdeki ivmesini yakalaması zorlaşmış ve Ankara, Suriye’de bir istikrarsızlık durumu ile karşılaşmıştır.

3.5. İsrail ile İlişkiler

1990’lı yılların büyük kısmında yüksek düzeyli işbirliği görünümü sergileyen ilişkiler 2000’li yıllara gelindiğinde bu nitelikten uzaklaşmaya başladı. Bunda bir önceki dönemde olduğu gibi çeşitli faktörler önemli rol oynadı. Başka bir ifadeyle 1990’lı yıllarda ilişkilerin stratejik işbirliği ile sonuçlanmasına yol açan faktörler bu dönemde ilişkilerin sorunlu bir görünüm sergilemesinde etkin unsurlar olarak ortaya çıktı. ABD, Yahudi lobisi, Filistin sorununun niteliği, Türkiye’nin Ortadoğu ile ilişkileri, siyasi alana hakim olan aktörlerin tutumu ve ilişkilerden beklentiler olarak sayılabilecek bu faktörlerin hepsi bu dönemde ilişkilerde yine etkili olmakla birlikte Filistin sorunu ilişkilerin bütününde daha etkili olmaya başladı. Bu bağlamda ilişkiler bu faktör etrafında ya da bu faktörün ortaya çıkardığı unsurlar bağlamında gelişirken ortaya çıkan sonuç ise dönemin büyük kısmında 1990’lardan tamamen farklılaştı. Bu bağlamda 1990’lı yıllarla bir devamlılığın sağlanamadığı bu ilişkilerin ortaya koyduğu sonuçlar hem iki taraf için, hem de Ortadoğu bölgesel sisteminde yer alan aktörler için önemli bir nitelik arz etti. Bu yönüyle de ilişkiler Türkiye’nin Ortadoğu ile ilişkileri bağlamındaki önemini korudu.

3.5.1. İlişkileri Şekillendiren Faktörler

2000’li yıllarda Türkiye-İsrail ilişkilerini şekillendiren temel konu Filistin sorunu oldu. Öyle ki; bu sorun dönem boyunca ilişkilerin gündeminde hep bir şekilde yer alırken, bu durumun ortaya çıkmasında Filistin sorununda yaşanan gelişmeler ve

özellikle tarafların tutumu oldukça etkili oldu. 1990'lı yıllarda ortaya çıkan barış ortamının 2000'lerin başında bozulduğu ve tekrar tesis edilmeye çalışıldığı bu sorunda İsrail'in Filistin'e yönelik şiddet eylemleri ilişkileri etkileyen bir nitelik kazandı. Bunun yanında tarafların tutumu bu sorun bağlamında yaşanan olayların ilişkileri birinci dereceden etkileyen bir nitelik kazanmasında önemli bir rol oynadı. Bu dönemde Türkiye'de siyasal iktidarda yer alan AKP'nin Filistin sorununa ve bu sorun bağlamında Türkiye-İsrail ilişkilerine yönelik bakış açısı bir değişimi temsil etmekteydi. Zira dış politikayı şekillendiren Davutoğlu'na göre, Türkiye'nin Filistin'e yönelik yaklaşımı Filistin'in siyasal oluşumunu sağlaması bağlamında olmalı, İsrail'le ilişkilerde bu oluşumun sağlanmasına yardımcı olacak barış süreci doğrultusunda kuvvetlendirilmelidir.²⁵⁰ Bu bakış açısı İsrail ile ilişkileri Filistin sorunu üzerinden okuyan bir yaklaşımdı. Daha önceki dönemlerde ilişkileri şekillendiren temel bir faktör olan Filistin sorunu bu dönemde ilişkilerin temel öznesi haline geliyordu. Bunun yanında aynı dönemde İsrail'de genelde, Filistin konusuna yönelik tavizsiz tutumlarıyla bilinen, aşırı sağcı partiler ve liderler iktidarda yer almaktaydı.²⁵¹ Dolayısıyla her iki tarafta Filistin sorununa ilişkin farklı görüşlere, argümanlara ve tahayyüllere sahip olan kesimler devlet yönetiminde bulunmaktaydı. Bu durum ilişkilerin genel niteliğinin olumsuz bir şekilde olmasına yol açacak temel faktördü.

Diğer yandan 1998'den itibaren Ankara'nın, 1990-1998 arası döneme göre, başta yakın komşuları olmak üzere genel olarak Ortadoğu'ya yönelik ilişkileri bir normalleşme sürecine girmişti. Bu durum 2002'den sonraki dönemde devam etmiş ve belli bir süreden sonra Ortadoğu'nun Türkiye için yakın işbirliği havzası olmasıyla sonuçlanmıştı. Suriye ve Irak örneğinde yüksek düzeyli işbirliği ve diğer devletlerle

²⁵⁰ Davutoğlu, *Teoriden Pratiğe Türk Dış Politikası...*, s. 176.

²⁵¹ Göktürk Tüysüzoğlu, "Milenyum Sonrası Türkiye-İsrail İlişkilerinin Değişen Görünümü", *Akademik Ortadoğu*, Cilt 8, Sayı 2, 2014, s. 148.

geliştirilen yakın ilişkiler bu durumun en belirgin örnekleriydi. Başka bir ifadeyle bu dönemde 1990'lı yıllarda olduğu gibi bölge devletlerinden kaynaklı bir tehdit algılaması yoktu. Dolayısıyla bu devletlerin dengelenmesi ve onlara karşı ilişkilerin geliştirilmesi gibi bir ihtiyaca da gerek kalmamıştı. Bu durum İsrail'e yönelik ilişkilerin zorunluluk durumundan çıkarılarak iktidarın kendi algıladığı değerler çerçevesinde geliştirmesine olanak tanımaktaydı. Politik alanda serbest hareket kabiliyetine imkan sağlayan bu durum Türkiye'nin İsrail'e karşı politikasında belirgin bir şekilde görüldü. Ankara, dönemin büyük kısmında İsrail'le ilişkilerini kendi algıladığı değerler ve oluşturduğu vizyon etrafında istediği şekilde yönlendirdi.

Ortadoğu kaynaklı tehdit algılamalarının ortadan kalkmasının Ankara'ya sağladığı serbest hareket kabiliyetini daha da güçlendiren unsur ilişkileri yönlendiren aktörlerin niteliğinde yaşanan değişim oldu. 1990'lı yıllarda Milli Görüşün temsilcisi olan Refah Partisi'nin ordu karşısındaki siyasal mücadelesini kaybetmesinde ordunun İsrail'le geliştirdiği ilişkiler yoluyla gücünü artırması önemli bir rol oynamıştı. Bu durum Milli Görüşçülerde var olan İsrail karşıtı tutumun tekrarlanmasına yol açmış, nitekim AKP adı altında yeni bir oluşumla ve yeni değerler temelinde iktidara gelmesine rağmen yapılan açıklamalarla kendisini göstermişti.²⁵² Ancak bu erken dönemde söylem bazında ifade edilen düşüncelerin eylem bazında herhangi bir sonuç ortaya çıkarması mümkün olmadı. Zira bu erken dönemde bu kesim politik alanda tam anlamıyla etkinliğini tesis edememiş, iç siyasal dengeleri dikkate almak durumunda kalmıştır. Bunun yanında dış politika alanında Filistin sorunu bağlamında İsrail'le ilişkilerin geliştirilmesine yönelik açılım bu devletle olan ilişkilerin ikinci plana

²⁵² Örneğin Abdullah Gül 1996 yılında İsrail'i işgalci ve yayılmacı bir devlet olarak tanımlarken, 2002 yılında Dışişleri Bakanı olduğu dönemde Ariel Sharon için kullandığı "Şaron'u bütün dünya Sabra ve Şatilla katliamlarındaki sorumluluğu ile tanımaktadır. Bugün dünyada pek çok saygın insan, bu ismi, insanlığa karşı işlenmiş suçların adresi olarak görmektedir" ifadeleri ilginçtir. Başbakan Erdoğan'ın İsrail'i aşırı derecede eleştiren mülakatı da örnek olarak gösterilebilir. Sayısı çoğaltılabilecek bu ifadeler söz konusu kesimin İsrail'e yönelik bakış açısını açıklayabilecek niteliktedir. Uslu, *Türkiye'nin Yeni Orta Doğu Yaklaşımı*, s. 170.

atılmasına izin veren bir mahiyette değildi. Dolayısıyla bir zorunluluk ve irade sonucu olarak İsrail ile ilişkiler, 2009 ve 2010'a kadar olan dönemde, 1990'larda gelişen ve dönem sonlarına doğru diğer Ortadoğu ülkeleri ile gelişen ilişkilere bağlı olarak dengelenen ilişkilerin aynı düzeyde devam ettirilmesi şeklinde gelişti. Fakat aynı süre içerisinde İsrail'le ilişkilerin gelişmesinde önemli rol oynayan ordunun Milli Güvenlik Kararları ve yakalanan demokratikleşme ivmesiyle dış politika alanındaki etkinliğini kaybetmesi, İsrail-Filistin uyuşmazlığında kalıcı-somut adımlar atılmamasıyla sivil iktidar süreci istediği gibi yönlendirmeye başladı. Bu durum 2009-2010 sonrası dönemde bu ülkeyle yaşanmaya başlayacak olan krizler sonrasında alınan kararlarla ve uygulamada gerçekleştirilen eylemlerle kendisini gösterdi. Çoğu olumsuz nitelikte olan bu sonuçların ortaya çıkmasında yaşanan olayların olumsuz bir mahiyette olmasının yanında tarafların belirttiğimiz tutumları ve özellikle Türkiye'deki sivil iktidarın süreci istediği gibi yönlendirebilmesi önemli bir rol oynadı.

2000'li yılların ilk on yılında ve sonrasında İsrail'le ilişkilerin niteliğine ilişkin belirtilebilecek önemli bir husus her iki tarafında bu dönemde ilişkilere özel bir anlam yüklememesi olmuştur. 1990'li yıllarda ilişkilerin gelişmesinde Ortadoğu'dan kaynaklanan güvenlik algılamaları gibi bölgesel konjonktür ve ilişkilerin gelişmesini önem atfeden ordu gibi aktörlerin olması önemli rol oynamıştı. Bunun yanında aynı dönemde bu faktörleri destekleyen ve ilişkilerin daha da gelişmesini sağlayan askeri ve ekonomik alandaki ilişkilerin geliştirilme anlayışı önemli bir unsurdur. Salt bu iki alanda tarafların geliştirdiği tutum bile ilişkilerin daha fazla önemszenmesine yol açmıştı. Ancak 2000'li yıllarda AKP'nin ilişkilere yüklediği anlamı ekonomi ve askeri alana çok fazla önem verilmemesi ve ilişkilerin daha çok Filistin sorunu bağlamında değerlendirip buna paralel olarak siyasi algılanması oluşturmaktaydı. Dolayısıyla ekonomik ve askeri alan bu siyasi alanın bir uzantısı olarak değer ve anlam kazandı. Bu durum bu iki alanın siyasi

alandaki yaşanan gelişmelerden olumlu ya da olumsuz yönde etkilenmesini beraberinde getirdi. Türkiye’de ortaya çıkan bu tutumun bir benzeri İsrail’de de görüldü. Ankara’nın askeri-ekonomik ilişkileri siyasi boyuta bağlı hale getiren tavrı, İsrail’inde aynı şekilde hareket etmesini beraberinde getirdi. Bu durum daha çok tarafların bir kriz durumunda karşılaştığı anlarda özellikle 2009 sonrası dönemde görüldü. İki tarafın geliştirdiği bu tutum ise ilişkilerin olumsuz yönde etkilenmesinde önemli rol oynadı.

ABD, Irak’ın işgali ile Ortadoğu’ya yöneldiği dolayısıyla küresel güç olarak bu bölgeyi yeniden yapılandırmaya başladığı bu dönemde, Soğuk Savaş’taki algılamasına benzer şekilde, bölgedeki müttefiklerinin kendi aralarındaki ilişkilerinin iyi olmasına büyük önem göstermekteydi. Ancak aynı süreçte Türkiye, İsrail ve ABD’nin Ortadoğu’ya yönelik algılamaları tamamen farklılaşmaktaydı. Türkiye’nin Irak’ın toprak bütünlüğü savunduğu bu dönemde İsrail’in Kuzey Irak’ta peşmergelerin eğitilmesinde önemli bir rol oynadığı ve Kürt devletinin kurulması çabalarını desteklediği iddia edilmekteydi.²⁵³ Yine bu dönemde Türkiye ile ABD arasında bazı noktalarda görüş ayrılıklarının olduğu bilinmekteydi. Dolayısıyla bu dönemde Türkiye, İsrail ve ABD arasında Ortadoğu bağlamında bir uyumun ortaya çıkması ve bunun ilişkileri olumlu yönde etkilemesi mümkün olmadı. Ortadoğu bağlamındaki görüş ayrılıklarının özellikle Filistin sorunu özelinde belirginleştiği ve bununda Türkiye-İsrail arasında görüş ayrılıklarına ve yoğun krizlere neden olduğu bu dönemde ABD’nin rolü ilişkilerin gelişmesi bağlamında yapıcı bir işlev sağlamaktan ziyade ilişkilerin onarılmasında ya da yeniden tesis edilmesinde aracı bir rol olarak ortaya çıktı.²⁵⁴ Bunun yanında dönem boyunca Washington’daki Yahudi lobisinin de ilişkilere etkisi ABD’nin

²⁵³ “İsrailliler Kuzey Irak’ta faaliyette”, *Radikal*, 22.06.2004, <http://www.radikal.com.tr/yorum/israilliler-kuzey-irakta-faaliyette-714551/> (E.T:07.12.2015).

²⁵⁴ Nitekim İsrail’in, 9 Türk’ün ölümüne ve ilişkilerin kopmasına neden olan Mavi Marmara baskını sonrası öwründe ABD’nin girişimleri büyük rol oynayacaktır. Bknz. “İsrail Türkiye’den resmen özür diledi, tazminat ödemeyi kabul etti!”, *T24*, <http://t24.com.tr/haber/israil-turkiyeden-resmen-ozur-diledi-tazminat-odemeyi-kabul-etti,226291>, (E.T: 07.12.2015).

etkisine paralel bir nitelik arz etti. 1990'lı yıllarda Yahudi lobisinin desteğini alma adına İsrail'le geliştirilen ilişkilerde 2000'li yıllarda bu nitelik çok fazla dikkate alınmadı. Başka bir ifadeyle 2000'li yıllarda İsrail'le ilişkiler, Yahudi lobisinin desteğini alma bağlamında, geliştirilmesi gereken bir ilişki ağı olarak görülmedi. Böyle bir durumda Yahudi lobisinin ilişkilerdeki niteliği etken olmanın yerine edilgen bir nitelik arz etti.

Tüm bu sayılan faktörler 2000'li yıllarda Türkiye-İsrail ilişkilerinin niteliğinin belirlenmesinde önemli bir rol oynadı. Bu nitelik çoğu zaman için olumsuz bir görünüm arz etti. En önemlisi bu niteliğin ortaya çıkmasında tarafların iradeleri son derece önemli bir rol oynadı. Ankara'nın Filistin'i odak noktası haline getiren İsrail politikası bir irade dahilinde dönem boyunca ilişkilerin yönelimini belirledi. İlişkilerin bu niteliğe endekslenmesi 1990'lı yıllarda ilişkilerde önemli rol oynayan faktörlerin ya bu niteliğin bir uzantısı olmasını ya da bu niteliğin yanında ikinci bir unsur olarak kalmasını beraberinde getirdi. Bu yönüyle ilişkilerin genel görünümü bu unsurun ortaya çıkardığı gelişmeler etrafında şekillendi. Bu ise bu konuda yaşanan olumsuz gelişmelere bağlı olarak ilişkilerin dönemin büyük kısmı boyunca negatif bir nitelikte olmasını ortaya çıkardı.

3.5.2. İlişkilerin Genel Görünümü

İlişkileri şekillendiren faktörler ilişkilerin genelde siyasi alanda seyretmesine yol açarken, askeri ve ekonomik alan siyasi alana bağlı olarak ikinci gündem maddesi olarak kaldı. Bunun yanında bir yoğunluk arz eden ve askeri ilişkileri tamamen kendi eksenine katan siyasi ilişkilerin bu dönemde ekonomik ilişkileri kendi eksenine katması ya da kendinden bağımsızlaştırması gibi bir durum söz konusu oldu. Bunun yanında bu üç alanda ilişkilerin niteliği dönem boyunca aynı düzeyde olmadı. Bu bağlamda ilişkilerde 1990'lı yıllarla bir devamlılık sağlanamadığı gibi dönemin kendi içerisinde de bir

devamlılık sağlanamadı. Bu siyasi alanın yanı sıra askeri ve ekonomik alan içinde geçerli bir husustu.

3.5.3. Siyasi İlişkiler: Türkiye-İsrail İlişkilerinin Üç Tarz-ı Siyaseti

Siyasi çerçevede incelediğimizde bu dönemde Türkiye-İsrail ilişkilerinin üç tarz-ı siyaset bağlamında geliştiğini görmekteyiz. Birinci tarz siyaset, ilişkilerde Filistin sorunu bağlamında yaşanan olumsuzlukların ilişkileri kopma noktasına getirdiği bir durumda ABD'nin devreye girmesi ve ilişkilerin tekrar düzelmeye başlamasıydı. Bu dönemde Türkiye-İsrail ilişkileri olumlu ya da olumsuz çerçevede istikrarsızlıklarla dolu bir seyir izledi. Olumsuzlukları ortaya çıkaran unsur Filistin bağlamında yaşanan gelişmeler oldu. Bu gelişmeler bağlamında ortaya çıkan krizler ikili ilişkilerin tarihinde görülmeyecek türdendi. Dolayısıyla bu krizler aynı zamanda ikili ilişkilerde bir ayrışmayı beraberinde getiriyordu. İlişkilerin olumlu niteliği de genellikle bu ayrışma noktasında ortaya çıktı. ABD'nin Ortadoğu'daki iki müttefikinin birbirine karşı cephe aldığı bu dönemde devreye girerek ilişkilerin toparlanmasında etkili bir rol oynadı. Bu bağlam ilişkilerde 2005 yılına kadar yaşanan gelişmelerde belirgin bir şekilde görüldü. Dönemin başında ortaya atılan ve şiddeti önleyip, Filistin sorununa kalıcı bir çözüm bulmayı hedefleyen Ortadoğu barışı için yol haritasını Türkiye desteklediğini ve katkıda bulunmaya hazır olduğunu ifade etti.²⁵⁵ Bu durum aynı zamanda Türkiye'nin benimsediği İsrail ile ilişkilerin barış süreci bağlamında geliştirilmesi anlayışına uyan bir nitelikteydi. Türkiye, bu erken dönemde, Ortadoğu barışı için yol haritasının devreye sokulmasıyla İsrail'in uygulamada gereken adımları atacağını ve barış konusunda sorumluluk alacağını düşünmekteydi. Nitekim bu durumun etkisiyle İsrail'e yönelik olumsuz bakış açısı uygulamaya aktarılan bir mahiyet kazanmadı. Ancak zaman

²⁵⁵ “Türkiye, Ortadoğu yol haritasına katkıya hazır”, *Hürriyet*, 05.09.2003, <http://hurarsiv.hurriyet.com.tr/goster/haber.aspx?id=169604>, (E.T: 07.12.2015).

içerisinde yaşanan gelişmeler İsrail'in Filistin konusunda sorumluluk almanın yerine kendi benimsediği perspektif doğrultusunda hareket edeceğini ortaya koydu. Bunun en belirgin örneği 2004 yılında Hamas liderlerine yönelik suikastlar düzenlenmesi ve Filistin mülteci kampı olan Refah'a saldırılmasıyla sivillerin hayatını kaybetmesi oldu.²⁵⁶ Bu gelişmeler Türkiye için büyük bir hayal kırıklığı oluşturdu. Nitekim bu hayal kırıklığı uygulamada sert söylemlerle ve BM'de ortaya koyulan tavırla kendisini gösterdi. Erdoğan'ın 'devlet terörü' olarak tanımladığı bu gelişmelerin akabinde Türkiye, BM'de duvar konusunda İsrail aleyhine oy verdi.²⁵⁷ İlişkilerdeki bu tıkanmanın farkına varan ABD, kurmak istediği yeni düzende müttefiklerinin arasında büyük sorunlar yaşanmamasını istemekteydi. Aynı süreçte Türkiye'de sivil iktidar, İsrail'le ilişkilerde süreci tam anlamıyla yönlendirme yetkinliğine sahip olmadığı gibi Mart 2003 tezkeresiyle sorunlar yaşadığı ve ilişkilerin yeni düzelmeye başladığı ABD'yi karşısına almak istememekteydi. Ayrıca Ortadoğu devletleri ile ilişkiler düzelmeye başlasa da bu erken dönemde bunun uzun vadede nasıl bir nitelik kazanacağı belli değildi. Dolayısıyla İsrail'le siyasi ve askeri ilişkiler sürdürülmesi gereken bir durum olarak ortaya çıktı. Bu düşünce iktidarın ilişkilerdeki sorunları gidermesi adına 2005 yılında İsrail'e bir heyet göndermesiyle belirginlik kazandı.²⁵⁸

Türkiye-İsrail ilişkileri siyasetinin ikinci tarzını İsrail'in Filistin konusunda olumlu adım attıkça bu ülkeyle ilişkilerin geliştirilmesi ve Ortadoğu'ya yönelik açılıma İsrail'in de dahil edilmesi, tersi bir durumda yani İsrail, Filistin konusunda politikalarının ve uygulamalarının sertlik düzeyini yükselttikçe İsrail'le ilişkilerin

²⁵⁶ "Hamas siyasi lideri Halid Meşal: Yeri sarsan intikam alacağız", 28.03.2004, *Hürriyet*, <http://www.hurriyet.com.tr/hamas-siyasi-lideri-halid-mesal-yeri-sarsan-intikam-alacagiz-213238> ; "Refah'ta kanlı operasyon 20 ölü", *Sabah*, 19.05.2004 <http://arsiv.sabah.com.tr/2004/05/19/dun101.html> (E.T:07.12.2015).

²⁵⁷ "Türkiye İsrail'deki diplomatlarını çağırdı", *Hürriyet*, 08.06.2004, <http://webarsiv.hurriyet.com.tr/2004/06/08/471632.asp>, (E.T:07.12.2015).

²⁵⁸ "AKP heyeti İsrail'le temasta", *Radikal*, 01.09.2004, <http://www.radikal.com.tr/yorum/akp-heyeti-israillle-temasta-721157/>, (E.T:07.12.2015).

olumsuz bir niteliğe yöneltilmesi ve Ortadoğu'ya yönelik açılmadan çıkartılması oluşturdu. Bu siyaset tarzı 2005-2009 arası dönemdeki ilişkilerde net bir şekilde görüldü. 2006 yılında İsrail'in Gazze'ye yönelik operasyonlarında Filistinlilerin hayatını kaybetmiş ve aynı dönemde Lübnan'daki krizde İsrail etkin bir aktör olarak yerini almıştı.²⁵⁹ Türkiye ise bu süreçte İsrail'le ilişkilerini Filistin sorunu bağlamında şekillendirmiş bir aktör olarak İsrail'in bu tutumuna büyük bir tepki gösterdi. Bunu bölgesel bağlamda İslam Konferansı Örgütü toplantısına taşıdı. Erdoğan, İsrail saldırısına tepkisini, "Bugün dokunulmayanlar, yarın bana dokunulmayacak rehaveti içine girmesinler. Aynı tarafsızlık, aynı durum onlara da olabilir. Onun için bugünden tezi yok tavrımızı koyarak, adımlarımızı atmamız gerekmektedir" ifadeleriyle gösterirken; İKÖ Genel Sekreteri Ekmeleddin İhsanoğlu, İsrail'in saldırısını kınadıklarını belirtti.²⁶⁰ Devam eden süreçte Şubat 2007'de İsrail Başbakanı Ehud Olmert'in Ankara ziyareti ilişkilerdeki gergin atmosferi gidermesi bağlamında atılmış bir adımdı.²⁶¹ Bu adımın aynı dönemde Filistin sorununa çözüm bulmak amacıyla toplanan Annapolis Konferansı'na giden süreçte tekrarlanması ve Türkiye'nin bu konferanstaki etkinliği aracılığıyla Suriye'yi sürece dahil etmesi önemli gelişmelerdi.²⁶² Bu durum Ankara'nın süreçte ne kadar etkili olduğunu gösteriyordu. İsrail'in barış süreci bağlamında olumlu bir tutumda bulunmaya başlaması ve Suriye'nin Ankara'nın etkinliği ile konferansa dahil olması süreçte ortaya çıkan olumlu gelişmelerdi. Bu olumlu gelişmeler Ankara'nın İsrail'e yönelik bakış açısının da olumlu bir nitelik

²⁵⁹ "Gazze saldırısında 11 ölü", *BBC Turkish.com*, 13.06.2006,

http://www.bbc.co.uk/turkish/news/story/2006/06/060613_gaza_attack.shtml, (E.T:07.12.2015).

²⁶⁰ "Erdoğan İKÖ'de, İslam dünyasını uyardı", *Hürriyet*, 04.08.2006,

<http://hurarsiv.hurriyet.com.tr/goster/haber.aspx?id=4866242&tarih=2006-08-04>, (E.T:07.12.2015).

²⁶¹ "Olmert'ten kritik ziyaret", *Sabah*, 15.02.2007, <http://arsiv.sabah.com.tr/2007/02/15/siy108.html>, (E.T:08.12.2015).

²⁶² Nazlı Ilıcak, "Türkiye barış sürecinde", *Sabah*, 14.11.2007,

<http://arsiv.sabah.com.tr/2007/11/14/haber,EB761E778F9042ED83015101E05089E9.html>, (E.T: 08.12.2015);

İlter Türkmen, "Annapolis Konferansı: Havanda su dövmek mi?", *Hürriyet*, 26.11.2017,

<http://www.hurriyet.com.tr/annapolis-konferansi-havanda-su-dovmek-mi-7765114>, (E.T:08.12.2015).

kazanmasını beraberinde getirmiş, bu durumun etkisiyle Ankara'nın arabuluculuğunda İsrail-Suriye görüşmeleri başlamıştı. Kısaca İsrail barış süreci ve Ortadoğu devletleri ile ilişkiler bağlamında olumlu yönde bir tutum geliştirdiği düşüncesiyle Türkiye tarafından Ortadoğu'ya yönelik politikaların eksenine dahil edilmişti. Ancak Aralık 2008 yılında Gazze'de başlayan saldırılar İsrail'in olumlu tutumunun uzun vadeli olmayacağını ortaya koydu. Türkiye'nin Aralık 2008 Gazze saldırılarına tepkisi 2006 yılından daha sert oldu. Bunun temel nedeni iktidarın dış politika alanını tam anlamıyla kontrol altına almaya başlaması ve başta yakın coğrafya ile ilişkiler olmak üzere Ortadoğu'ya yönelik ilişkilerin genel niteliğinin İsrail'in dostluğuna ihtiyaç duyulmayacak derecede gelişmesiydi. Bu bağlamda Ankara'nın uygulamada istediği yönde hareket edebilmesine imkan veren bir durum ortaya çıkmıştı. Nitekim Erdoğan'ın 'insanlık suçu' olarak nitelediği bu saldırılar nedeniyle Türkiye, İsrail karşıtı tutumunu sertleştirirken, Şam, Ankara aracılığıyla başlatılan Suriye-İsrail görüşmelerini askıya aldı.²⁶³ Dolayısıyla İsrail'in bir kez daha Ortadoğu açılımından dışlanması gibi bir durum söz konusu oldu.

Türkiye-İsrail ilişkileri siyasetinin üçüncü tarzını, değerlere ve önem atfedilen hususlara yönelik eylemlerde bulunuldukça uygulamada sert söylemlerin yanında radikal kararların alınması oluşturdu. Bu husus ise ilişkilerde 2009 sonrası dönemde görüldü. Bu bağlamda ilk gelişme olan Davos Zirvesinin Gazze konulu oturumunda Başbakan Erdoğan ile İsrail Cumhurbaşkanı Şimon Peres arasında temelde Filistin bağlamında yaşanan tartışma ilişkilerdeki kırılmanın başlangıcı oldu. Bu tartışmanın ardından gelen süreçte İsrail'in Anadolu Kartalları tatbikatına katılımının ertelenmesi ilişkilerin uygulama boyutunda ortaya çıkan en önemli gelişmelerden biriydi. Bu kararın

²⁶³ "Erdoğan'ın sert tepkisi İsrail basınında", *Milliyet*, 29.12.2008, <http://www.milliyet.com.tr/erdogan-in-tepkisi-israil-basininda/siyaset/siyasetdetay/29.12.2008/1034122/default.htm>, (E.T: 08.12.2015).

alınmasında Filistin bağlamında yaşanan gelişmeler önemli rol oynadı. Zira Davutoğlu bu kararın alınmasında Gazze'deki durumun etkili olduğunu belirtmekteydi. Türk halkında ve siyasetçilerin bir kısmında Anadolu Tatbikatına katılan uçaklarla Gazze'de yaşayan insanlara saldırılar düzenlediği yönünde bir kanaat vardı.²⁶⁴ Dolayısıyla dış politikayı istediği gibi yönlendiren AKP, halkın nezdindeki popülaritesini kaybetmemek ve siyasi alandaki eleştirilerin önüne geçmek adına böyle bir karar almıştı. Bunun yanında 'Ayrılık' ve 'Kurtlar Vadisi' dizilerinde İsrail karşıtı temalar olması ilişkileri daha da gerginleştirdi. Bilgi almak amacıyla Türkiye'nin İsrail büyükelçisi Oğuz Çelikkol'u Dışişleri Bakanlığındaki makamı yerine meclisteki makamına çağırarak İsrail Dışişleri Bakan yardımcısı Danny Ayalon, Çelikkol'u önce koridorda bekletip, ardından küçük bir odaya alması, alçak bir koltuk tahsis etmesi ve hiçbir ikramda bulunmaması akabinde yaptığı açıklamada "Hayır, tokalaşmayacağız. Buradaki önemli mesaj şudur: Görüyorsunuz, bizden aşağıda oturuyor, biz yüksekteyiz ve önüne tek bir bayrak koyduk (İsrail bayrağı). Ayrıca gülmüyoruz." demesi yeni bir krizi başlatmıştır.²⁶⁵ Türkiye'nin İsrail'den resmi özür dilenmemesi halinde büyükelçiyi geri çağıracağını belirtmesi dolaylı yoldan diplomatik ilişkilerin düzeyinin düşürüleceğini ifade etmesi İsrail'in özür dilemesinde etkili olmuştur. İlişkilerin yapısında radikal değişikliklere yol açacak son gelişme ise 31 Mayıs 2010 tarihinde yaşanmıştır. Odak noktasını yine Filistin sorunu bağlamında yaşanan gelişmeler oluşturmuştur. İnsan Hak ve Hürriyetleri İnsani Yardım Vakfı kısaca İHH'nın düzenlediği Gazze'deki ablukayı delip, burada yaşayan insanlara yardım götürmeyi amaçlayan 'Gazze'ye Özgürlük' filosundaki Mavi Marmara gemisine uluslararası

²⁶⁴ Dönemin CHP lideri Deniz Baykal bu düşüncüyü en yoğun şekilde dile getiren liderlerden biri olmuştur. Bknz. "Baykal: Filistinli çocukları vuran İsraili pilotlar Konya'da eğitiliyor", *Radikal*, 04.02.2009, <http://www.radikal.com.tr/politika/baykal-filistinli-cocuklari-vuran-israilli-pilotlar-konyada-egitiliyor-919976/>, (E.T:08.12.2015).

²⁶⁵ Fatih Er, "Alçak koltuk krizi", *Hürriyet*, <http://www.hurriyet.com.tr/alcak-koltuk-krizi-13460832>, (E.T:08.12.2015).

sularda İsrail tarafından baskın yapılması ve 9 Türk vatandaşının hayatını kaybetmesi ile ilişkiler tarihindeki en kötü durumuna gelmiştir. Diplomatik ve pratik düzlemde sert tepkilerin ortaya konulduğu bu süreç ilişkilerde yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur.

İsrail'in Mavi Marmara saldırısına yönelik Türkiye'de ortaya çıkan tepki çok sert düzeyde olmuştur. Davutoğlu, İsrail'in saldırısını haydutluk, korsanlık ve cinayet olarak nitelerken, Cumhurbaşkanı Gül, İsrail'in tarihinin en önemli hatalarından birini yaptığını belirtmiş ve ilişkilerin eskisi gibi olmayacağını ifade etmiştir.²⁶⁶ Nitekim bu saldırılardan sonra Ankara'nın ilk tepkisi İsrail ile ilişkileri tek taraflı olarak maslahatgüzar düzeyine indirmesi olmuştur.²⁶⁷ Bunun yanında Türkiye, İsrail'le ilişkilerin normalleşmesi için birtakım şartları olduğunu belirtmiştir. Bunlar: özür dilenmesi, bağımsız soruşturmanın derhal başlatılması, gemilerin derhal serbest bırakılması, Gazze'ye yardım ulaştırılmasına izin verilmesi, yaralıların ve ölenlerin ailelerine tazminat ödenmesi ve Gazze ablukasının derhal sona erdirilmesi.²⁶⁸ İlişkilerdeki bu tıkanma bir tırmanma süreci ile daha da ilerlememiş aksine zaman içerisinde yaşanan gelişmelerle ilişkiler bir normalleşme süreci yönünde dönüşmeye başlanmıştır. Bu durumun birtakım nedenleri vardır. İlk olarak, Ankara'nın 2010 sonrası dönemde başta Suriye ile ilişkiler olmak üzere genel olarak Ortadoğu ile ilişkilerinde sorunlar yaşanmaktaydı. Bu durum aynı zamanda siyasi ve ekonomik kayıplar ortaya çıkarmaktaydı. Bu yönüyle İsrail'le ilişkilerin tamamen bu çerçevenin içine dahil edilmesi gibi bir niyet yoktu. Ankara, hukuksal çerçevedeki taleplerini ifade etmiş, sürecinde bu yönde ilerlemesi gerektiğini düşünmeye başlamıştı. İkinci olarak, en önemli faktör, ABD'nin devreye girmesi ve ilişkilerin analiz ettiğimiz birinci tarz

²⁶⁶ "Gül: İsrail ile asla eskisi gibi olmayacağız", **Habertürk**, 03.06.2010,

<http://www.haberturk.com/gundem/haber/520262-gul-israil-ile-asla-eskisi-gibi-olmayacagiz>, (E.T:08.12.2015).

²⁶⁷ Uğur Ergen, "İsrail'le ilişki 'maslahatgüzar'a indi", **Hürriyet**, 17.06.2010, <http://www.hurriyet.com.tr/israil-le-iliski-maslahatguzar-a-indi-15047818>, (E.T:08.12.2015).

²⁶⁸ "İsrail özür dilemeli, acil soruşturma açılmalı", **Habertürk**, 31.05.2010,

<http://www.haberturk.com/dunya/haber/519400-israil-ozur-dilemeli-acil-sorusturma-acilmali>, (E.T:08.12.2015).

siyaset dahilinde gelişmeye başlaması bu dönemde etkili bir şekilde görüldü. Washington Irak'tan çekilmeye hazırlandığı ve Aralık 2011 tarihiyle çekileceği dönemde bölgedeki müttefiklerinin kendi aralarındaki ilişkilerinin iyi olmasına önem vermekteydi. Dolayısıyla Türkiye ve İsrail'in arasındaki anlaşmazlıkların ortadan kalkmasını istemekteydi. ABD'nin bu tutumu İsrail'in gemileri teslim etmesinde ve soruşturma komisyonunun kurulmasına rıza göstermesinde önemli bir rol oynadı. Washington'un asıl etkisi İsrail'in özür dilemesi ve tazminat ödemeyi kabul etmesi bağlamında ortaya çıktı. Böylece ilişkiler tekrar tesis edilmeye başlanırken Ankara'nın İsrail'e yönelik Filistin eksenli politikasının devam eden bir nitelik gösterdiği ilişkilerin tam anlamıyla normalleşmesinin Gazze'ye yönelik ablukanın kaldırılmasına bağlanmasıyla kendisini gösterdi.²⁶⁹ Ancak buna rağmen ilişkilerin atılan bu adımlardan olumlu yönde etkilendiği ekonomik ilişkilerdeki hacmin 2014 yılında krizlerin başladığı 2009 yılına göre neredeyse iki kat artarak 6 milyara yaklaşmasıyla kendisini gösterdi.²⁷⁰

3.5.4. Ekonomik ve Askeri İlişkiler

1990'lı yıllarda ilişkilerin gelişmesinde işlevsel bir rol oynayan bu iki alandaki ilişkiler 2000'lerin ilk on yılında ve sonrası dönemde farklı bir görünüm sergiledi. Bu bağlamda belirtebilecek önemli bir husus 1990'lı yıllara kıyasla ilişkilerin bu iki alandaki yoğunluğunda önemli bir azalma olduğuydu. Bu durum ise iki temel nedenden kaynaklandı. İlk olarak tarafların bu dönem dış politika anlayışlarında askeri ve ekonomik ilişkileri geliştirmek öncelikli bir amaç olmadı. Başka bir ifadeyle politik alanda askeri ve ekonomik ilişkilerin gelişmesini sağlayacak düzenlemeler 1990'lı

²⁶⁹ “Türkiye - İsrail Siyasi İlişkileri”, <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-israil-siyasi-iliskileri.tr.mfa>, (E.T:08.12.2015).

²⁷⁰ “Türkiye-İsrail Ticaret Hacmi Tarihi Rekor Kırdı”, *Aktifhaber*, 06.05.2015, <http://www.aktifhaber.com/turkiye-israil-ticaret-hacmi-tarihi-rekor-kirdi-1176274h.htm>, (E.T:08.12.2015).

yıllara kıyasla sınırlı kaldı. İkinci olarak, taraflar bu alanlarda ilişkileri geliştirmeye öncelik vermemesinin yanında askeri alandaki ilişkileri siyasi alandaki ilişkilerin bir uzantısı olarak görmüşler, bunun yanında ekonomik alanı da bazı zamanlarda siyasi alandan bağımsızlaştırmışlar ya da siyasi alanın içerisine katan bir tutum içerisinde olmuşlardır. Bu durum askeri alanın tamamen ve ekonomik alanında bazen siyasi alanla iç içe geçmesini ve dolayısıyla bu alandaki krizlerden bir şekilde etkilenmesini beraberinde getirdi. Bu etkilenme düzeyi ise siyasi krizlerin yoğunluğuna bağlı olarak değişti. Ancak özellikle 2009 yılından itibaren ilişkilerde yaşanan krizlerin askeri ve ekonomik ilişkileri olumsuz yönde etkilemesi belirgin bir şekilde görüldü. Bunun yanında belirtilebileceğimiz bir diğer tespit ilişkilerde bu alanlarda 1990'lı yıllarda oluşturulan düzenlemelerin bu dönemde de etkisini güçlü bir şekilde devam ettirdiği görüldü. Nitekim bu durum ilişkilerin ilk döneminde ekonomi alanındaki olumlu sürekliliğin oluşmasının en önemli nedeniydi.

Askeri açıdan incelediğimizde, 2000'li yıllarda Türkiye'nin Ortadoğu kaynaklı tehdit algılamasının niteliğinde önemli bir azalma oldu. Bunda en büyük etken PKK tehdidinin büyük ölçüde bölgesellikten ulusallığa dönüşmesiydi. Suriye ile ilişkilerde 1998 Adana Mutabakatı ile bu konuyla ilgili olumlu bir dönüşüm gerçekleştirilmişti. Suriye'nin PKK'ya desteğinin önlenmesi bağlamında ortaya çıkan bu dönüşüm bu dönemde Suriye'nin PKK ile ilgili konularda Türkiye'yi desteklemesiyle devam etti. Bunun yanında bu dönemde PKK'nın temelde konuşlandığı Irak'ın kuzeyinde ortaya çıkan Bölgesel Kürt Yönetimi ile ilişkilerde PKK tehdidinin önlenmesi önemli bir konu olarak ortaya çıktı. Aynı dönemde İran'dan algılanan rejim kaynaklı tehditte dikkate değer bir azalma olduğu gibi PKK konusunda bu iki devlet arasında belli düzeyde bir işbirliği ortaya çıktı. Böyle bir durumda İsrail ile askeri ilişkilerin niteliğinde sınırlamaya gidilmeye başlandı. Dolayısıyla askeri alana ilişkin aktif ilişkiler birkaç

örnekle sınırlı kaldı. Bunlardan ilki Türkiye'nin bu dönemde güvenliğine yönelik algıladığı PKK tehdidini önlemesi bağlamında yaptığı insansız hava aracı ihalesini İsrail'in kazanmasıydı.²⁷¹ Bu durum İsrail'le oluşan askeri ilişkilerin kendiliğinden devamı anlamına gelmekteydi. Bir zorunluluk sonucu olarak ortaya çıkan bu gelişmeyi yarı iradi yarı zorunlu olarak Mayıs 2005 yılında dönemin Başbakanı Erdoğan'ın İsrail'e yaptığı ve iki taraf arasında bu alanda ilişkilerin geliştirilmesini öngören kırmızı hat kurulması izledi.²⁷² Ancak askeri alanda ortaya çıkan bu ilişki ağının uzun süre sürdürülebilmesi mümkün olmadı. Bunda en önemli etkenler; politik alanda yaşanan gelişmelerin sivil iktidarı dış politikada lider konumuna getirmesi ayrıca siyasi ilişkilerde yaşanmaya başlayan önemli krizlerin askeri alanda sonuç ortaya çıkarmasıydı.

Milli Güvenlik Kurulu kararları ve yakalanan demokratikleşme ivmesiyle ordu 1990'lı yıllara kıyasla 2000'li yıllarda siyasi alandaki etkinliğini kaybetti. Bu durum aynı zamanda ilişkilerde bir dönüşümün olmasını sağladı. Zira ordu 1990'lı yıllarda dış politikadaki aktör kimliğinin kabullenilmesi bağlamında İsrail ile ilişkilerin askeri temelde olmasına önem vermişti. Ancak bu yeni dönemde ordunun dış politikadaki etkinliğinin sınırlanması ilişkilerin bu niteliğinde bir azalmayı beraberinde getirdi. Bunun yanında 2009'dan itibaren ilişkilerde önemli krizler yaşanmaya başladı. Bu krizlerin tamamı askeri nitelikte olmasa bile bir şekilde bu alanı etkiledi. Davos krizinden sonra İsrail Kara Kuvvetleri Komutanı Avi Mizrahi'nin Erdoğan'ın Peres'e söylediği "Siz öldürmeyi iyi bilirsiniz" sözü bağlamında Erdoğan'a atfen "Erdoğan aynaya baksın" sözü ilişkilerde bir gerginlik ortaya çıkardı.²⁷³ Uygulamada bir sonuç

²⁷¹ "Casus uçak ihalesi İsrail'e", *Radikal*, 20.04.2005, <http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=150240>, (E.T:08.12.2015).

²⁷² Utku Çakırözer, "Türkiye-İsrail arasında kırmızı telefon hattı", *Milliyet*, 02.05.2005.

²⁷³ "İsrail'e sert nota", *Milliyet*, 15.02.2009, <http://www.milliyet.com.tr/israil-e-sert-nota/guncel/gundemdetay/15.02.2009/1059850/default.htm>, (E.T:08.12.2015).

ortaya çıkarmasa da bu durum askeri ilişkilerin mahiyetine zarar veren gelişmelerin başlangıcı oldu. Bu gelişmeyi devam eden süreçte Anadolu Kartalları tatbikatına İsrail'in katılımının ertelenmesi takip etti. Bunun temel nedeni siyasetçilerin bir kısmında ve halkta İsrail pilotlarının bu tatbikatta elde edindikleri tecrübe ile Gazze'ye yönelik operasyonlar gerçekleştirdiği şeklindeki düşünceydi. Devam eden süreçte İsrail ile insansız hava araçlarına ilişkin teknik konuları içeren ve tarafların farklı beyanlarda bulunduğu bir kriz yaşanmaya başlandı.²⁷⁴ İhalenin feshi söylemlerine kadar varan bu kriz, tarafların ihalenin devamı konusunda mutabakata varmaları ve İsrail Savunma Bakanı Ehud Barak'ın ilişkilerdeki bu krizleri önlemeye yönelik bir ziyaret yapacağını belirtmesiyle kısa süreliğine çözüldü.²⁷⁵ İnsansız Hava Araçları bağlamında ortaya çıkan bu askeri krizler süreç içerisinde devam ederken Mavi Marmara krizi ile beraber askeri ilişkilerin yapısında önemli değişimler yaşanmaya başlandı. Saldırısı sonrası oluşturulan komisyonun raporlarında Türkiye'nin istediği yönde karar çıkmaması üzerine Ankara, Eylül 2011'de tüm askeri antlaşmaları askıya aldığını belirtti. Böylece ilişkilerde yapısal anlamdaki en önemli değişim ortaya çıkmış oldu. 1990'lı yıllarda ordunun dış politika alanındaki etkinliğinin bir göstergesi olarak İsrail ile gelişen askeri ve diğer ilişkiler, sivil iktidarın dış politikadaki etkinliğini artırmasına paralel olarak kendi algıladığı değerler çerçevesinde yürütülmüş buna yönelik kararlar alınmıştır. Bu bağlamda dönemin Genelkurmay Başkanı Necdet Özel'in "Askeri faaliyetler askıya alınmıştır. Krizin aşılmasında ayrı bir askeri kanal veya temas yoktur. Ayrıca buna

²⁷⁴ "İsrail'le Heron krizi", *Milliyet*, 19.05.2009,

<http://www.milliyet.com.tr/Dunya/HaberDetay.aspx?aType=HaberDetay&KategoriID=2&ArticleID=1096446&Date=19.05.2009&b=Israille+Heron+krizi>, (E.T:08.12.2015).

²⁷⁵ Zeynep Güranlı, "İsrail ile yumuşamaya bir adım daha", *Hürriyet*, 20.12.2009,

<http://www.hurriyet.com.tr/israil-ile-yumusamaya-bir-adim-daha-13255576>, (E.T:0"8.12.2015).

ihtiyaç da yoktur. Bu konu askeri değil, siyasedir.”²⁷⁶ İfadesi ilişkilerin yapısındaki değişimi yansıtması bakımından oldukça önemlidir.

Ekonomik olarak baktığımızda, 1990’lı yıllarda oldukça olumlu görünüme sahip olan ekonomik ilişkiler bu niteliğiyle 2000’li yılların ilk on yılında güçlü bir şekilde devam etti. Bunun taraflar arasındaki siyasi gerginliklere rağmen gerçekleşmesi önemli bir husustu. Bunun temel nedeni tarafların bu ilk on yılda ekonomik alanı siyasi alanın dışında tutmasıydı. Nitekim bu durum ilişkilerde yapısal anlamda önemli değişikliklere yol açan Mavi Marmara saldırısına kadar olan dönemde ithalat ve ihracat kalemlerinin artan bir seyir izlemesiyle kendisini gösterdi:

Tablo 4: Türkiye-İsrail İlişkilerinde İhracat ve İthalat (2001-2011, Milyon Dolar)²⁷⁷

Yıllar	İhracat	İthalat	Dış Ticaret Hacmi
2001	805	529	1.334
2002	861	544	1.405
2003	1.083	459	1.542
2004	1.315	714	2.029
2005	1.467	805	2.272
2006	1.529	782	2.311
2007	1.658	1.082	2.740
2008	1.935	1.448	3.383
2009	1.528	1.069	2.597

²⁷⁶ Orgeneral Özel bu ifadesini sorulan “İsrail ile diplomatik alanda yaşanan kriz, askeri makamları arasında ilişkilere nasıl yansdı? Krizin aşılmasında askerden askere işleyen bir kanal var mı?” soruna binaen söylemiştir. Bknz. “Org. Özel'den önemli açıklamalar”, *Hürriyet*, 25.10.2011, <http://www.hurriyet.com.tr/org-ozelden-onemli-aciklamalar-19073042>, (E.T: 08.12.2015).

²⁷⁷ Yeşilyurt, *Ortadoğu'yla İlişkiler*, s. 449.

2010	2.084	1.360	3.444
2011	2.391	2.057	4.448

Tablo incelendiğinde görüleceği üzere ekonomik ilişkilerin oldukça olumlu bir seyir izlediği görülmektedir. Ancak Mavi Marmara krizi ile birlikte ekonomik ilişkilerde bir düşüş olmuştur. Bunda tarafların askeri ilişkilerin yanında ekonomik ilişkileri de siyasi alana dahil etmesi en önemli faktördür. Ancak bu durum geçici bir nitelik arz etmiştir. Zira ekonomik ilişkilerde sadece Mavi Marmara krizini takip eden yılda bir düşüş gözlemlenmiş takip eden yıllarda ticaret hacmi sürekli artmıştır.

Tablo 5: Türkiye-İsrail İlişkilerinde Dış Ticaret Hacmi (2012-2014, Milyar Dolar)²⁷⁸

Yıllar	Dış Ticaret Hacmi
2012	4.1
2013	5.1
2014	5.8

Türkiye-İsrail ilişkilerinin artan bu dış ticaret hacmi iki tarafın olumsuz siyasi ilişkilere rağmen ekonomik ilişkilere verdiği önemi göstermesi bakımından önemlidir. Nitekim İsrail Başkonsolosu Shai Cohen, Türkiye-İsrail ticaret hacminin sürekli arttığını daha da güçlenmesini istediklerini ifade etmiştir.²⁷⁹ Kısaca Mavi Marmara krizi

²⁷⁸ “Lafa Değil İcraata Baktık”, *Milli Gazete*, 26.05.2015.

²⁷⁹ “Türkiye-İsrail Ticaret Hacmi Tarihi Rekor Kırdı”, *Aktifhaber*, 06.05.2015, <http://www.aktifhaber.com/turkiye-israil-ticaret-hacmi-tarihi-rekor-kirdi-1176274h.htm>, (E.T:08.12.2015).

ve sonrasında siyasi ilişkilerde yaşanan krizlere rağmen siyasi alandan bağımsızlaştırılan ekonomik ilişkiler güçlü bir şekilde gelişmeye devam etmektedir.

3.6. İran ile İlişkiler

2000’li yılların ilk on yılı ve daha sonrası Türkiye-İran ilişkilerinde 1990’lı yıllarda olduğu gibi önemli gelişmelerin yaşandığı yıllar olmuştur. Irak’ın işgali, PKK ile mücadele ve Arap baharı bağlamında yaşanan bölgesel gelişmelerin yanında ABD’nin İran’a yönelik baskıcı tutumu, nükleer kriz gibi uluslararası niteliği olan gelişmelerde bu dönemde yaşanmıştır. Bu yönüyle bu dönemde ilişkiler oldukça yoğun bir görünüm arz etmiştir. Bu gelişmelerin her birine yönelik Türkiye ve İran’ın bakış açıları ulusal çıkar, bölgesel konjonktürün niteliği ve uluslararası durum gibi etmenler etrafında şekillenmiştir. Bu etmenlerin tarafların bakış açısını şekillendirmesiyle beraber her iki tarafın ilişkilerdeki konulara yönelik bakışı çoğu zaman için farklı bir nitelik arz etmiştir. Bir uzlaşının sağlanamadığı bu zamanlar aynı zamanda taraflar arasındaki bölgesel güç mücadelesinin en yoğun bir şekilde yaşandığı yıllar olmuştur. Bu durum 1990’lı yıllarda belirgin bir şekilde görülen bölgesel güç mücadelesinin devamı anlamına gelirken bu durumun ortaya çıkardığı sonuçlar önemli bir nitelikte olmuştur. Bunun yanında belirtilmesi gereken önemli bir husus bir güç mücadelesinin yaşandığı bu dönemde taraflar arasında bazı zamanlarda ortaya çıkan uyumun bir iradeden çok zorunluluktan kaynaklandığıdır. Bu durum özellikle İran için daha da geçerli bir tespit niteliğindedir. Bu dönemde ABD’nin baskılarını yoğun bir şekilde hisseden, Irak’ın toprak bütünlüğü ile güvenlik konusunda endişeler duyan Tahran, bu gelişmelere karşı diplomatik ilişkilerin çerçevesini genişletme ve konumunu güçlendirme yönünde bir istekle Ankara’ya yaklaşmış, bunun yanında aynı dönemde Türkiye’nin bu konuda geliştirdiği tutumlara karşı cephe alabilmiştir. Bu yönüyle ilişkilerin karmaşık bir nitelik kazandığını ve 1990’lı yıllarda taraflar arasında belirgin

bir şekilde görülen ilişkilerdeki ayrışmanın değişen bir görünüm etrafında ortaya çıktığını söylenebiliriz.

3.6.1. Bölgesel Denklem Bağlamında İlişkiler: Irak, PKK ve Arap Baharı

3.6.1.1. Irak Ekseninde İlişkiler

2000’li yıllarda Ortadoğu bölgesel sisteminde yaşanan gelişmeler bu sistemin en önemli devletlerinden olan Türkiye ve İran’ı yakından ilgilendiren nitelikteydi. Bu durum hem bir zorunluluğun, hem de bir iradenin sonucuydu. 2003 yılında ABD’nin Irak’ı işgali bu bağlamda taraflar arasında sonuçlar ortaya çıkaran bir gelişmeydi. Her iki devletin işgal öncesinde Irak’a yönelik yaklaşımları bir uyumu temsil etmekteydi. Mülteci krizi ve Kürt devletinin kurulma tehlikesi altında bir zorunluluk sonucu ortaya çıkan bu uyum 1990’lı yıllarda iki devletin anlaştığı nadir konulardan biriydi. Nitekim bu uyum öylesine güçlüydü ki, Irak’ın toprak bütünlüğünün korunması bağlamında iki devletin Suriye’yi de içine alacak şekilde kaygılarını güvenlik protokolleriyle ifade etmesine kadar varmıştı. Irak’ın toprak bütünlüğü bağlamında ortaya çıkan bu güçlü uyum ABD’nin Irak’ı işgal etmesi ile 2000’li yıllarda devam eden bir nitelik kazandı. İşgalle birlikte her iki devlet bir önceki dönemde olduğu gibi Irak’ın toprak bütünlüğünün bozulması sonucunda Kürtlerin yeni bir siyasi oluşuma yönelmesi ve bununla kendi siyasal sistemleri için bir tehlike arz etmesinden güçlü bir şekilde endişelenmeye başladılar. Bu durum Türkiye ve İran’ı bu bağlamda daha fazla birbirine yakınlaştırdı. Bu yakınlaşma Irak’a komşu ülkeler toplantısında iki tarafın bir araya gelmesiyle belirgin bir şekilde görüldü.²⁸⁰

Ortadoğu bölgesel sisteminde önemli bir girişim olarak ortaya çıkan Irak’a komşu ülkeler toplantısı Türkiye’nin Irak krizi bağlamında izlediği çok kulvarlı bir politikanın sonucu olarak ortaya çıkmasının yanında, dolaylı yoldan ABD’nin İran’a

²⁸⁰ Davutoğlu, *Teoriden Pratiğe Türk Dış Politikası...*, s. 106.

yönelik izolasyon politikalarının yoğunlaştığı bir dönemde bu ülkenin bölgesel sisteme dahil edilme anlayışının bir yansımasıydı.²⁸¹ Zira Türkiye'ye göre bölgede yeni bir düzen kurulacaksa bu düzen, bütün aktörlerin sürece dahil edileceği, herkesin bir irade dahilinde kendi isteklerini ortaya koyacağı ve bölgesel denklemdaki aktörlerin arasındaki ilişkilerin gelişmesini sağlayacak bir anlayışta olmalıydı. Türkiye'nin bu perspektifinin bir benzeri İran'da da vardı. Ancak İran süreci bölgesel sistem anlamında tüm tarafların çıkarlarına hizmet eden bir yapı kurulması bağlamında anlamının yerine daha çok kendi çıkarları açısından yorumlamaktaydı. İran için komşu ülkeler toplantısı ve Irak bağlamında Türkiye ile gelişen ilişkiler iki amaca hizmet etmekteydi. İlk olarak, bu tür platformlar ve diplomatik girişimler aracılığı ile bölgesel meselelere yönelik anlayışını ifade etmekte ve sürecin içerisinde etkin bir aktör olarak yer alma imkanına kavuşmaktaydı. İkinci olarak, ABD'nin izolasyon politikalarının yoğunlaştığı bir ortamda geliştirilen ilişkiler ağı ile bölgesel denklemden dışlanmamakta başka bir ifadeyle varlıksal olarak kabulünü güçlendirmekteydi. Bu hususların bir uzantısı olarak İran, Irak'a komşu ülkeler toplantısını takip etmiş ve bu toplantılarda bölgesel bir aktör olarak yerini almıştır.²⁸²

Türkiye ile İran arasında Irak bağlamında ortaya çıkan uyum spesifik ve uzun süren bir nitelikte olmadı. Zira iki devlet arasında 1990'lı yıllarda yaşanan görüş ayrılıkları bu dönemde devam eden bir nitelik gösterdi. Özellikle taraflar arasındaki görüş farklılıkları bu dönemde de Irak'ın kuzeyi konusunda yoğunlaştı. Türkiye'nin kendi güvenliğini sağlamak amacıyla gerçekleştirdiği sınır ötesi operasyonlar ve tampon bölge kurulması fikri Tahran'da, 1990'lı yıllarda olduğu gibi, yine rahatsızlık oluşturdu.²⁸³ Türkiye, kendi güvenliğini sağlama adına bu bölgede eylemlerde

²⁸¹ **A.g.e.**, s. 107, 277.

²⁸² “İran, Irak'a Komşu Ülkeler Toplantısı'na katılıyor”, **Haberler.com**, 29.04.2007.

²⁸³ Yeşilyurt, **Ortadoğu'yla İlişkiler**, s. 453.

bulunmasını olağan bir durum olarak görürken; İran, Türkiye'nin asıl amacının bu yolla bölgede etkinlik kazanmak olduğu şeklinde bir görüşe sahipti. Nitekim bu görüş farklılıkları Irak siyasetinde yaşanan gelişmelerle belirgin bir nitelik kazanmaya başladı.

Irak'ın işgali sonrası süreçte Irak'taki dini gruplar politik bir temelde yapılanmaya başlamışlardı. Bu durum Sünni ve Şii gruplar temelinde daha belirginlik kazanmıştı. Bu iki grubun bu nitelikleri bölgede aynı niteliğe sahip olan devletlerin doğrudan ya da dolaylı bir şekilde Irak iç siyasal sistemine müdahil olmasını beraberinde getirdi. İran'ın Şiileri desteklediği açıkça görüldüğü bu dönemde Türkiye benimsediği bütün aktörlerle iletişim halinde olunması yaklaşımı doğrultusunda Sünnileri sisteme dahil etmeye çalışmış, bunun yanında Şiilerle de ilişkileri geliştirmeye çalışmıştı. Ancak bu süreçte İran'ın Şiileri siyasal sistemde üstün konuma getirmeye çalışan tek taraflı bakış açısı, Türkiye'nin bütün aktörlerin sistem içerisinde yer almasına önem veren bakış açısından tamamen farklılaşmaktaydı. Bu durum uygulamada belirgin bir görüş ayrılığını ortaya çıkarırken, Türkiye, İran'ın Şiiler yoluyla Irak'ta kazanmak istediği siyasal üstünlüğün Sünnilerinde siyasal sisteme entegre edilmesi yoluyla dengeleneceği şeklindeki görüşünü devam ettirdi. Bu bağlamda 2010 yılı seçimlerinde Türkiye'nin Irakiye grubunu desteklemesi bu politikasının bir uzantısıydı. Türkiye'nin bu tutumunun mezhepçi bir siyaset izlediği şeklinde eleştiriler yöneltirse de Ankara, Sünnilerin yanında Şii gruplarla da iletişim halinde olmuş, fakat İran'ın bu süreçte Şiileri tek taraflı siyasal sistemde üstün tutma çabası Türkiye'nin Irak'ta etkinliğini kaybetmeme adına seçimlerde Sünni grupları desteklemesi şeklindeki bir durumu ortaya çıkarmıştır. Bir zorunluluk ve irade sonucu olarak ortaya çıkan bu duruma rağmen Ankara, Irak'taki bütün politik aktörlere önem vermeye ve onlarla ilişkileri geliştirmeye yönelik perspektifini uygulamaya aktarmaya devam etmiş ancak Irak siyasetinde yaşanan gelişmeler buna uygun ortamı sağlamayan bir yapıda olmuştur. Aynı dönemde

İran, Irak'ta Şiileri öncelik haline getiren bir bakış açısına sahip olmuş, benimsediği bu perspektif Şiilerin seçimi kazanmasıyla uygulamaya aktarılan bir nitelik kazanırken onun tek taraflı politikasını yansıtan en belirgin örnek olmuştur. Dolayısıyla iki tarafın son dönemde Irak'taki siyasal sistemin niteliğine ve aktörlerle ilişkilere yüklediği anlamda önemli bir değişim ve farklılık olmuştur.

3.6.1.2. İlişkilerde PKK Faktörü

2000'li yıllarda PKK tehdidi büyük ölçüde bölgesellikten ulusallığa dönüşmeye başlamıştı. Bu tehdidin tam anlamıyla ulusal bir niteliğe dönüşmesini engelleyen husus ise bu konunun Irak ve İran ile ilişkilerde bir gündem maddesi olarak varlığını devam ettirmesiydi. 1990'lı yıllarda İran'ın PKK'yı desteklemesinde Türkiye'nin İran Azerilerine yönelik olası yardımını kesmek ve Ankara'yı bölgesel sistemde zayıflatmak önemli amaçlardı. Bunun yanında aynı dönemde İran Türkiye ile ilişkileri geliştirmeye yönelik özel bir ihtiyaç duymamaktaydı. Ancak bu yeni dönemde İran, Türkiye'nin İran Azerilerine yönelik bir desteği olmadığını anlamasının yanında ABD'nin baskılarının yoğunlaştığı bir ortamda belli ölçüde Türkiye ile ilişkileri geliştirmeye yönelik ihtiyaç duymaya başladı. Bunun yanında bu dönemde İran'ı terör konusunda Türkiye ile aynı çizgiye getiren en önemli gelişme PJAK olarak adlandırılan Kürdistan Özgür Yaşam Partisinin İran'da kurulması ve gittikçe güçlenmesiydi.²⁸⁴ Öyle ki; PJAK, İran yetkililerine göre, sadece 2005 yılında en az 120 İran askerini öldürmüştü.²⁸⁵ Artık PKK ile yakından bağlantıları olan bir örgüt İran'da faaliyete geçmeye başlamış ve İran bu durumun olumsuz sonuçlarını Türkiye gibi hissetmişti. Dolayısıyla bu durum İran'ın 1990'lı yıllardan bu yana terör tehdidinden muzdarip olan Türkiye'yi anlamasında ve PKK'ya yönelik politikasını değiştirmesinde önemli rol oynadı.

²⁸⁴ James Brandon, "Iran's Kurdish Threat: PJAK", The Jamestown Foundation, *Terrorism Monitor: In-Depth Analysis of the War on Terror*, Cilt: 4, Sayı: 12, 2006. s. 1, (E.T:09.12.2015).

²⁸⁵ A.g.e.

Teorik düzlemde İran’da ortaya çıkan bu algılama değişikliği uygulamada İran’ın terörü desteğini önlemeye yönelik 1990’lı yıllarda Türkiye tarafından yoğun bir şekilde yürütülen ancak sonuç vermeyen diplomatik girişimlerin bu dönemde sonuç vermesiyle kendisini gösterdi. Bu durum söylemde ve pratikte kendisini göstermeye başladı. Artık iki ülke PKK ve PJAK tehdidine karşı ortak ve etkin bir mücadeleye başlamışlar; bu bağlamda İran PKK’yı, Türkiye’de Halkın Mücahitleri Örgütünü terör örgütü olarak ilan etmiş, iki devlet bu örgüt mensuplarını karşılıklı olarak birbirlerine iade etmişler ve iki ülke arasında Organize Suçlar ve Terörizmle Mücadele Konusunda İşbirliği Antlaşması imzalanmıştır.²⁸⁶ Böylelikle ikili ilişkilerde 1990’lı yıllarda önemli bir sorun alanı olan bu konuda her iki tarafın ortak bir görüş etrafında bir araya gelmesi mümkün olmuştur. Teröre ilişkin ortaya çıkan bu ortak görüş ilişkilerin bu alanda işbirliği yönünde dönüşümünü sağlayan önemli bir husustu. Nitekim bu işbirliğinin bir sonucu olarak her iki taraf bu dönemde bu tehditlere karşı ortak eylemlerde bulunmaya başlamışlardı. Ancak ikili ilişkilerde bu alanda ortaya çıkan işbirliğini uzun vadede sürdürülebilir hale getirmek mümkün olmadı. Bunun temel nedeni İran’ın terörle mücadele konusundaki tutumunda yeni gelişmeler yaşanmaya başlamasıydı. İlk olarak İran, özellikle 2010 sonrası dönemde, terörle mücadele bağlamında ortaya çıkan işbirliği konusundaki öngörülen yükümlülükleri yerine getirecek davranışlardan kaçınmaya başladı. Bunun en belirgin örneği İran’ın PKK bağlamında yaşanan gelişmelerden Türkiye’yi haberdar etmemesiyle ortaya çıktı. 2011 yılında İran’ın PKK liderlerinden Murat Karayılan’ı yakaladığı ancak bu gelişmeden Türkiye’yi haberdar etmediği yoğun bir şekilde gündemde yer aldı.²⁸⁷ Bunun yanında aynı dönemde örgüt liderlerinden Cemil Bayık’ın rahatsızlığı sebebiyle İran’a geçtiği ve Tahran yönetiminin bundan

²⁸⁶ Arzu C. Ekinci, “11 Eylül Sonrasındaki Gelişmeler Işığında İran-Türkiye İlişkilerinin Değerlendirilmesi”, **11 Eylül Sonrası Ortadoğu**, Editör: Sedat Laçiner ve Arzu C. Ekinci, USAK Yayınları, Ankara, 2011, s. 121.

²⁸⁷ Abdülkadir Selvi, “İran Karayılan’ı Tuttu Bıraktı”, **Yeni Şafak**, 11.10.2011.

haberlar olmasına rağmen terörizmle mücadele antlaşmasında öngörülen hususları yerine getirmediğı iddia ediliyordu.²⁸⁸ İkinci olarak, İran'ın 2010 sonrası dönemde terörle mücadele konusunda Türkiye'ye duyduğu ihtiyaç azalmaya başlamıştı. Zira Tahran, bu dönemde, örgütün merkezi olan Kandil'e büyük bir saldırı düzenlemiş, PJAK'ı İran'daki tüm faaliyetlerine son veren bir antlaşma imzalamaya mecbur bırakmış, bunun yanında askeri operasyonlar ve idam kararları ile gücü ön planda tutan bir yaklaşım sergilemiştir.²⁸⁹ Bu durum ülke içinde PJAK'ın etkinliğinin azalmasını sağlamıştır. Üçüncü olarak, 2010 sonrası dönemde Türkiye-İran ilişkileri Arap Baharı bağlamında özellikle Suriye'de gergin bir safhaya ulaşmıştı. Suriye ile yakın ilişkilere sahip olan Tahran sağladığı askeri araçlarla Esad'ın iktidarını devam ettirmesini sağlayan en önemli unsurlardan biri olmuştur. Bu dönemde Ankara'nın Esad'a yönelik politikasının odak noktasını bu kişinin iktidardan gitmesi olması ilişkilerde önemli bir görüş ayrılığını ortaya çıkarmıştır. Bu durum etkisini diğer alanlarda da göstermeye başlamış, nitekim İran'ın terörle mücadelede bağlamında uygulamada geliştirmesi gereken tutumu ortaya koymadığı görülmüştür. Tüm bu süreç taraflar arasında bu alandaki işbirliğinin bir belirsizlikle sonuçlanmasına yol açmıştır.

3.6.1.3. Arap Baharı: İlişkilerde Bölgesel Güç Mücadelesinin Belirginleşmesi

20. yüzyılın sonlarında Kafkasya ve Orta Asya bağlamında ilişkilerde ortaya çıkan rekabet 21. yüzyılın ilk on yılında Irak ekseninde yaşanmış, daha sonraki süreçte bu durum Suriye örneğinde belirgin bir şekilde görülmüştü. Bu durumun Suriye bağlamında yaşanmasına yol açan temel gelişme ise Arap Baharıydı. İran ve

²⁸⁸ "Aygan: İran, Cemil Bayık'ı yakalamış olabilir", *Zaman*, 17.08.2011, http://www.zaman.com.tr/dunya_aygan-iran-cemil-bayiki-yakalamis-olabilir_1170069.html, (E.T:09.12.2015).

²⁸⁹ Yıldırım Oğur, "Türkiye'de bir keşek kanat çırtığında...", *Türkiye Gazetesi*, 07.10.2013.

Türkiye'nin Arap Baharına ve özellikle Suriye'de yaşanan gelişmelere bakış açıları tamamen farklılaşmaktaydı.

Ankara'nın halkların bir özgürlük mücadelesi olarak gördüğü Suriye'deki olayları İran'ın algılayışı komplocu eğilime varan bir anlayışın uzantısıydı. Tahran'a göre, isyan ve ayaklanmalar Batının bilinçli bir şekilde ortaya çıkardığı ve eylemcilerinde bu araca uygun bir şekilde hareket ettiği olaylardı.²⁹⁰ Dolayısıyla Suriye'deki yönetim değişikliği amacıyla yaşananlar Tahran'a göre özgür bir iradeden çok başkaları tarafından oluşturulmuş bir iradenin uzantısıydı. Bunun içinde desteklenmesi gereken bir eylem yerine Batının özellikle ABD'nin burada etkinliğinin önlenmesi adına bastırılması bu bağlamda da Esad'a destek verilmesi gereken gelişmeler olarak görülmekteydi.

Diğer yandan reel-politik bağlamda Tahran ve Ankara, Arap Baharı bağlamındaki olayların başlamasından önce Şam'la çok yakın ilişkilere sahip olan iki bölgesel devletti. Arap baharı başlayınca Türkiye, dış politikasını halkların demokratik değerlerine ve özgürlüklerine destek vermesi yönünde dönüştürürken, Tahran bu dönemde Suriye'ye yönelik dış politika anlayışında bir değişikliğe gitmeyip çıkarlarını korumayı öncelik haline getirdi. Bunun sağlanmasının temel yolu da Tahran'a göre Esad'ın iktidarını devam ettirmesiydi. Zira Tahran, Esad iktidarını devam ettirdiği süreçte Şam'da politik bir aktör olarak yer alabileceğini aksi halde süreçten dışlanacağını düşünmekteydi. Bunun yanında Tahran Esad'ın iktidarını devam ettirmesinin bölgesel sistemdeki kendi konumunun devam etmesinde bir aracı olarak görmekteydi.

Suriye'ye yönelik farklı bakış açılarına sahip olan bu iki tarafın uygulamadaki eylemleri de bu farklılığın bir uzantısı olarak zıt bir şekilde gelişti. Ankara'nın Esad'ın

²⁹⁰ Gülriz Şen, "İran ve "Arap Baharı": Bağlam, Söylem ve Siyaset", *Ortadoğu Etütleri*, Cilt 3, No 2, Ocak 2012, s. 108.

siyasal sistemden gitmesini öncelik haline getirdiği bu amaçla muhaliflere açıktan destek verdiği bu dönemde, Tahran Esad'ın iktidarını devam ettirmesi için Suriye'ye savaşmak üzere komutanlar göndermesi gibi yoğun bir çaba harcadı. Dolayısıyla teorik ve pratik düzlemde her iki tarafın hem mevcut siyasal sistemin nasıl şekilleneceğine, hem de Suriye'deki sürecin uygulama boyutunun nasıl bir seyir izleyeceğine ilişkin ortak bir görüş etrafında bir araya gelmesi mümkün olmadı. Suriye özelinde bir rekabetin yaşandığı her iki aktör arasında İran'ın konumunu güçlendiren unsur Esad ve Suriye konusunda kendisi ile benzer görüşler taşıyan Rusya ile süreç boyunca beraber hareket etmesi oldu. Aynı süreçte Ankara'nın Esad'ın gitmesi konusunda büyük bir kararlılık göstereceği ve uygulamada beraber hareket edileceğini umduğu Batı devletleri ile arasında Suriye'ye ilişkin konularda önemli görüş farklılıkları vardı. Nitekim bu durum Türkiye'nin tampon bölge taleplerinin NATO nezdinde hiç dikkate alınmamasıyla kendisini göstermişti. Ayrıca Tahran'ın Şam ile doğrudan sınırının olmaması süreç boyunca Türkiye'ye kıyasla Suriye'de yaşanan istikrarsızlıktan görece az etkilenmesini beraberinde getirdi. Bir diğer husus Ankara, Suriye ile sınırı olan nedeniyle bu ülkede yaşanan olaylara birincil derecede müdahil olmuş ve bunu da güç unsurlarıyla yapmıştı. İran'ın da Suriye'ye yönelik yaklaşımında güç unsurlarının önemli bir yeri olmakla birlikte Tahran'ın Suriye bağlamındaki yaşanan olaylarda görünürlüğü Şam ile doğrudan sınırı olmaması nedeniyle Türkiye'ye kıyasla daha azdı. Bu durum Suriye bağlamında Türkiye'nin bölgede sert güç yöntemlerine başvuran bir ülke olarak görülmesine dolayısıyla olumlu imajının düşmesinde önemli bir rol oynadı. Benzer bir algı İran için daha düşük düzeyde geçerliydi.

Analiz ettiğimiz tüm bu unsurlarıyla Suriye'de yaşanan olayların Türkiye-İran ilişkilerinde önemli sonuçlar ortaya çıkardığı görülmektedir. Bundan sonraki dönemde Suriye'de yaşanan olayların niteliğine bağlı olarak ikili ilişkiler bağlamında önemli

gelişmeler yaşanacağı, bunun da taraflar için hem ulusal hem de bölgesel güvenlik bağlamında önemli sonuçları beraberinde getireceği beklenmektedir.

3.6.2. İran Nükleer Krizi ve Türk Dış Politikası

11 Eylül 2001 saldırılarından sonra ABD'nin doğrudan hedef aldığı ülkelerden birisini de İran oluşturmaktaydı. Ortadoğu bölgesel sisteminde güçlü bir devlet geleneğine sahip olan İran'a yönelik ABD tarafından ortaya konan baskıcı ve müdahaleci söylem, 1979 İran İslam Devrimi'nden sonra olumlu bir nitelikte olmayan İran-ABD ilişkilerinde bir gerginleşmeye yol açtı. Bu gerginleşmeyi daha da artıran ve uluslararası bir krize dönüştüren unsur İran'ın Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı(UAEA) gözetiminde olmadan nükleer faaliyetler yürüttüğü ve bununda barışçıl amaca hizmet etmediği şeklindeki uluslararası toplumun büyük kısmında ortaya çıkan düşüneydi. Bu düşüncenin oluşmasını sağlayan gelişme İran'da rejime karşı olan Ulusal Direniş Cephesi'nden Ali Rıza Caferzade'nin İran'ın gizli nükleer çalışmalar yürüttüğünü gösteren bulguları kamuoyu ile paylaşması olmuştu.²⁹¹ Bu gelişme ABD'nin suçlamalarına bir kanıt niteliği taşımasının yanında, bölgesel aktörlerde de gelişmelerin nasıl sonuçlanacağına ilişkin bir endişeyi beraberinde getirmişti. Bu endişeyi en fazla hisseden ülkelerden biriside Türkiye'ydi. Zira Türkiye'nin Ortadoğu bölgesel sisteminde aralarında bir güç mücadelesi olan İran'ın nükleer silaha sahip olması bu mücadelede kendisinin dezavantajlı bir duruma gelmesine yol açacaktı. Bunun yanında ABD tarafından İran'a yönelik gerçekleştirilecek bir eylem, bölgesel dengeleri tamamıyla istikrarsızlık yönünde bozabilecekti. Diğer yandan Türkiye'nin bu sorun bağlamında iki aktör nezdinde yürüteceği politikaların niteliğine diğer aktörlerin nasıl bir tepki vereceği bir bilinmezlik konusuydu.

²⁹¹ Talha Köse, *İran Nükleer Programı ve Ortadoğu Siyaseti: Güç Dengeleri ve Diplomasinin İmkânları*, SETA Yayınları, Ağustos 2008, s. 13.

ABD ile İran arasında bölgesel ve uluslararası niteliği olan sorun devam eden dönemde bir ‘tırmanma eksenı’ çerçevesinde gelişti. Bu bağlamda ortaya çıkan gelişmelerde Türkiye’nin endişelerini daha da artırıcı ve sürecin kendisi açısından daha fazla önemli olmasını beraberinde getirdi. 2005 yılında İran’da yapılan seçimleri radikal söylemleriyle bilinen Mahmud Ahmedinecad’ın kazanması ile İran’ın tutumundan taviz vermemeye başlaması ve ABD’nin de buna paralel olarak İran’a baskılarını artırması ile süreç uyuşmazlık çerçevesinde artan bir seyir izledi. İran’daki bu radikal yönelimin kendisi için büyük bir tehdit oluşturacağını düşünen Washington, Tahran’ı bölgesel ve uluslararası sistemden izole etmeye başka bir ifadeyle bu ülkeyi yalnızlaştırmaya yönelik bir politika izlemeye başladı. Bu bağlamda bölgedeki müttefiklerinden yalnızlaştırma politikasına destek vermesini istedi. Bu istek çoğu zaman için bir baskıya dönüşürken, Türkiye, tüm bu süreci benimsediği dış politika vizyonu ve çıkarları doğrultusunda yorumladı. Bu ise Türkiye’nin Ortadoğu ilişkilerinde sık rastlanan olgulardan biri olan Batının aracısı olma ya da çıkarları Batı aracılığı ile ifade etme durumunun İran özelinde geçerlilik kazanmadığını ve bu meselenin özerk bir dış politika alanı dahilinde yürütüldüğünü göstermekteydi.

Dış politikayı şekillendiren aktörlerin bu dönemdeki temel düşüncesi ABD’nin düşüncelerinden tamamen farklılaşmaktaydı. ABD’nin İran’ı bölgesel ve uluslararası sistemden izole etmeye çalıştığı bir dönemde Türkiye, İran’ın sistem dışına itilecek bir ülke olmadığını aksine geliştirdiği ilişkiler kapsamında sistemin önemli aktörlerinden biri olduğunu düşünmekteydi.²⁹² Bu bağlamda Türkiye, bu süreçte gücü ön plana alan bir çözümü istemediğini belirtmekte ve İran’la dengeli ve rasyonel bir ilişki ağı yürüteceğini ifade etmekteydi.²⁹³ Türkiye’nin ifade ettiği bu husus hem kendi çıkarlarına, hem de aktörlerin çıkarlarına hizmet edecek bir nitelikteydi. Bu boyutuyla

²⁹² Davutoğlu, *Teoriden Pratiğe Türk Dış Politikası...*, s. 49.

²⁹³ *A.g.e.*, s. 94, 113.

da dış politikada benimsenen Ortadoğu'ya yönelik politikanın diğer dış politika alanlarına eklemesiyle ortak çıkarlar geliştirileceğini düşünen çok boyutlu dış politika anlayışının güzel bir örneğini göstermekteydi. Zira Türkiye, öncelikle bir müdahaleye karşı olduğunu belirtmekle kendi çıkarlarını ifade etmiş, bunun yanında rasyonel ve dengeli bir anlayışla İran'la ilişkilerin geliştirileceğini belirtmişti. Bu anlayışın özünde iki temel husus vardı. İlk olarak, İran'la ilişkiler geliştirilirken bu aktörün nezdinde nükleer silaha sahip olmaması konusunda uluslararası toplumda ortaya çıkan isteği ifade etmek oluşturmaktaydı. İkinci olarak, barışçıl nükleer enerjiye sahip olunabileceğinin ifade edilmesiyle de bu aktörün Türkiye karşıtı bir cephe almasını önlemek ve onun nezdinde Türkiye aleyhine ortaya çıkabilecek olumsuz algıları önlemek amaçlanmaktaydı.

Diğer yandan, Türkiye, bu dönemde Tahran'ın bölgesel ve uluslararası sistemden dışlanması durumunda bu ülkeden karşıladığı enerji ihtiyacı konusunda önemli sıkıntılar yaşayacağını ve bunun yanında ihracat ve ithalat bağlamında ekonomik ilişkilerde zarar göreceğini düşünmekteydi.²⁹⁴ Bu durum Ankara'nın ekonomik alanda benimsediği ve siyasi ilişkilerin normalleşmesi yönünde katkı sağlayacağını düşündüğü karşılıklı ekonomik bağımlılığın ve Ortadoğu'da oluşturulan yeni düzende izole edilmemiş ekonomilerin olması isteğinin gerçekleşmemesi gibi bir durumu ortaya çıkarabilecekti.²⁹⁵ Bunun yanında Ankara'nın bu dönemdeki en temel endişelerinden biriside ekonomik ilişkilerin bozulması kadar, İran'ın sistemden dışlanması nedeniyle daha da militarize olması ve bunun Ortadoğu bölgesine yansması dolayısıyla belli düzeyde normalleşmeye başlayan siyasi ilişkilerin zarar görme ihtimaliydi. En nihayetinde bu durum taraflar arasında terörle mücadeleye imzalanan işbirliği

²⁹⁴ Atilla Sandıklı ve Bilgehan Emeklier, "İran Nükleer Krizinin Türkiye'ye Olası Etkileri", *Ortadoğu'da Değişim ve Türkiye*, Editör: Atilla Sandıklı ve Erdem Kaya, Bilgesam Yayınları, İstanbul, 2014, s. 45.

²⁹⁵ Davutoğlu, *Teoriden Pratiğe Türk Dış Politikası...*, s. 374.

antlaşmalarının geçerliliğin kalmamasına kadar varabilecek bir dizi olumsuz sonucu beraberinde getirebilirdi. Bu nedenden ötürü Türkiye, bu sürecin, İran'ın sistemden dışlanması yerine onun sisteme dahil edilmesiyle ve de güç yerine diplomasi yöntemiyle çözülmesini öncelik haline getirdi. Uygulamada da benimsediği görüşler etrafında hareket etmeye başladı.

İran nükleer krizinde uzlaşmaya giden sürecin oluşturulamaması ve taraflar arasında var olan gerginliğin bir ivme kazanması bu sorunu 2000'lerin ilk on yılında uluslararası politikanın en önemli meselelerinden biri haline getirmişti. Öyle ki; sorunun çözülmesi için bütün aktörler uygulamada gereken iradeyi göstermekteydiler. Başta UAEA olmak üzere, BM ve AB'de bu süreçte etkin konumda olan aktörlerdi. Ancak bu aktörler sürece dahil olmasına rağmen, çözüm yönünde dikkate değer bir ilerleme görülmemekteydi. Bunun temel nedeni ise aktörlerin uygulamada karşı tarafın hassasiyetlerini dikkate alacak bir tutum geliştirmek yerine süreci tamamen kendi çıkarları açısından yorumlamasıydı. Bunun farkında olan Türkiye dış politikada benimsediği Batı medeniyeti ile uyumlu İslam medeniyeti kimliğini uygulamada kullanmaya başladı. Bunu da dış politikada benimsediği bu anlayışın uygulamada diplomatik kanalların sonuna kadar kullanılmasını öngören ritmik diplomasi anlayışı bağlamında yaptı. Bu bağlamdaki ilk girişim, AB-İran müzakerelerinin yeniden başlama ihtimali olan süreçte Türkiye'nin devreye girmesi ve dönemin Dışişleri Bakanı Abdullah Gül'ün aracılığında tarafların bir araya gelmesiydi.²⁹⁶ Bu gelişmenin ardından her iki tarafın yaptığı açıklamalarda bazı olumlu görüşler ortaya çıktığını ifade etmesi Ankara'nın bu girişiminin uygulamada olumlu sonuç ortaya çıkardığını göstermekteydi.²⁹⁷ Bu girişim devam eden süreçte Türkiye'nin etkin bir aktör olarak

²⁹⁶ Evren Mesci, "Gül, İran ile AB arasında devrede", *Sabah*, 21.04.2007; "AB-İran zirvesi Ankara'da yapıldı", *Sabah*, 26.04.2007.

²⁹⁷ "Ankara'da İran-AB nükleer görüşmesi olumlu", *Hürriyet*, 26.04.2007, <http://hurarsiv.hurriyet.com.tr/goster/haber.aspx?id=6409626&tarih=2007-04-26>, (E.T:10.12.2015).

süreçte yer alabileceğini ortaya koydu. Bununla beraber süreçte etkin bir aktör olarak yer alınması yönünde bir niyet bu krizin en az maliyetle atlatılmasını isteyen Ankara’da da vardı. Üstelik Türkiye kendi konumunun 2007’de AB ile İran’ın Ankara’da bir araya gelmesini sağlayan perspektif çerçevesinde taraflar tarafından kabul göreceğini düşünmekteydi. Türkiye’nin süreçte etkin bir aktör olarak yer alması gerektiği UAEA başkanı El Baradei tarafından daha önce ifade edilmişti.²⁹⁸ Ancak bu dönemde süreç daha çok P5+1 tarafından yürütüldü.²⁹⁹ Fakat bu dönemde taraflar arasında yürütülen girişimlerin bir sonuç vermediği gibi süreç daha da gerginleşmeye başladı.

İran nükleer krizinde sürecin gerginleştiği bir dönemde Türkiye, benimsediği misyon doğrultusunda tekrar harekete geçti. Bunu da BM Güvenlik Konseyi geçici üye sıfatıyla ve İran nükleer krizi konusunda kendisi ile aynı düşüncelere sahip olan diğer geçici üye Brezilya ile yaptı. Nitekim iki geçici üyenin girişimleri uygulamada sonuç veren bir nitelikte oldu. Türkiye-Brezilya-İran Dışişleri Bakanlarının 17 Mayıs 2010’da imzaladığı Tahran Bildirisi, İran’ın barışçıl amaçla uranyum zenginleştirme faaliyetleri dahil nükleer enerji araştırma-geliştirme ve kullanma hakkını kabul eden ve bunun yanında İran’ın düşük düzeyde zenginleştirdiği uranyumun bir kısmını Türkiye’ye iade etmesini öngören bir düzenlemeydi.³⁰⁰ Bu düzenleme İran’ın nükleer silaha sahip olmaması konusunda uluslararası toplumda ortaya çıkan anlayışın ve barışçıl nükleer enerjiye sahip olabileceğini ifade eden Türkiye’nin vizyonunun ortak çıkar temelinde uygulamadaki bir yansımasıydı. Ahmedinecad’ın çatışmayı önleme ve işbirliğini geliştirme amacına hizmet ettiğini belirttiği Tahran Bildirisi doğrultusunda İran, antlaşma taahhütlerini yerine getirmeye hazır olduğunu UAEA bildirmesi süreçte yer

²⁹⁸ “Baradei arabuluculuğu ima etti”, *NTV*, 08.07.2006, <http://arsiv.ntv.com.tr/news/379259.asp>, (E.T:10.12.2015).

²⁹⁹ P5+1 ülkeleri olarak adlandırılan ülkeler BM’nin daimi üyeleri olan ABD, Çin, İngiltere, Fransa ve Rusya ile Almanya’dır.

³⁰⁰ Bayram Sinkaya, “İran Nükleer Programı Karşısında Türkiye’nin Tutumu ve Uranyum Takası Mutabakatı”, *Ortadoğu Analiz*, Cilt: 2, Sayı: 18, Haziran 2010, s. 73.

alan önemli gelişmelerden biriydi.³⁰¹ Teorik düzlemde Türkiye'nin Brezilya ile beraber yürüttüğü ve Tahran'ın uygulamada gerekli yükümlülüklerini yerine getireceği beyan ettiği bu girişime karşı, başta ABD olmak üzere Batılı devletlerin çoğu uygulamaya aktarılması konusunda gerekli olanağı tanımamışlardır. Zira bu devletler Tahran Bildirisine rağmen BM Güvenlik Konseyi'nde İran'a yönelik yaptırım kararı almışlardır. Türkiye ise bu yaptırım kararına 'hayır' demiştir. Bunun birtakım nedenleri vardır: ilk olarak Türkiye'nin aktif bir şekilde öncülüğünü yaptığı Tahran Bildirisi sonrası ortaya çıkan böyle bir karara 'evet' demesi yürüttüğü vizyon odaklı dış politika anlayışının geçerliliğini ortadan kaldıracabilecek nitelikteydi. Bu durum aynı zamanda Türkiye'ye ilişkin Batının çıkarlarının destekleyicisi şeklindeki bir algılamının ortaya çıkmasına ve İran nükleer krizine ilişkin politikaların niteliğini oluşturan özerk dış politika anlayışının bir anlamının kalmamasına neden olabilecekti. İkinci olarak, Türkiye; bu yaptırım kararına olumlu yönde bir tutum geliştirmesi dahilinde İran'a süreci istismar etmek ve ilişkilerde olumsuz bir tutum takınabilmek bağlamında bir fırsat vermiş olacaktı.³⁰² Bu durum ise İran'la ilişkilere önem veren ve bu ilişkileri geliştirmeye çalışan; bu bağlamda nükleer krizde barışçıl yapıcı bir tutum ortaya koymayı amaçlayan Türkiye'nin istemeyeceği bir durumdu. BM'de yapılan oylamaya Türkiye'nin olumsuz bir tavır ortaya koyması iki ülke ilişkilerinde olumlu bir hava ortaya çıkardı. Bunun yanında Türkiye'nin bu süreçteki etkinliği devam eden bir nitelikte olmuş, taraflar nezdinde girişimler yürüterek onların bir araya gelmesini sağlamaya çalışmıştır.³⁰³ Bu durum diplomatik kanalların aktif bir şekilde kullanıldığının belirgin bir göstergesi olmuştur.

³⁰¹ "İran, Türkiye ve Brezilya'ya sözünü tuttu", *Radikal*, 25.05.2010, ; "Ahmedinecad Tahran Bildirisini savundu", *CNN Türk*, 15.08.2010.

³⁰² Mustafa Kibaroglu, "İran'ın Nükleer Programı ve Türkiye", *Bilge Strateji*, Cilt 5, Sayı 9, Güz 2013, s. 7.

³⁰³ Mustafa Yetim ve Rıdvan Kalaycı, "Türkiye-İran İlişkileri: "Sıfır Sorun Mu", Nükleer Sorun Mu?", *Akademik Ortadoğu*, Cilt 5, Sayı 2, 2011, s. 108.

Türkiye'nin hayır oyuna bağlı olarak ilişkilerde ortaya çıkan olumlu hava uzun vadede devam ettirilemedi. Bu dönemde NATO-Türkiye ekseninde füze savunma sistemi bağlamında yaşananlar Türkiye-İran ilişkilerinde olumsuz bir atmosfer ortaya çıkardı. Ankara, NATO'nun Kasım 2010 Lizbon zirvesinde benimsediği yeni stratejik konsept bağlamında kurulması planlanan balistik füze savunma sisteminin radar kısmının Türkiye'de kurulabileceğini belirtmişti.³⁰⁴ Bu durum füze savunma sistemi bağlamında oluşturulan düzenlemelerde doğrudan bir ismi geçmemesine rağmen İran'da büyük bir rahatsızlık oluşturmuş, Tahran bu sürecin nükleer enerji ve bölgesel politikalarda kendisini sınırlandırmak amacıyla yapıldığını ve Türkiye'nin de bu bağlamda Batı'yla birlikte hareket ettiğini düşünmeye başlamıştır.³⁰⁵ Tahran'ın devam eden süreçte tutumunu gittikçe sertleştirmiş ve olası bir saldırıda ilk önce füze savunma sistemi bağlamında kurulan radarların vurulacağını belirtmiştir. Bunun üzerine Ankara, Tahran'a bir nota verse de, bu açıklamalar İranlı liderler tarafından yinelenmiştir.³⁰⁶ Bu durum ise Ankara-Tahran eksenindeki ilişkilerin gerginleşmesinde önemli bir rol oynamıştır. Ayrıca bu durum bu gelişmelerin yaşandığı o güne kadar Türkiye'nin nükleer mesele konusunda yürüttüğü diplomatik çabaların ve İran ile uluslararası toplumu bir araya getirmek isteyen uyum arayışlarının İran tarafından değersizleştirilmesini ve devam eden süreçte dikkate alınmaması şeklindeki bir durumu ortaya çıkarmıştır.

BM Güvenlik Konseyinde İran'a yönelik ortaya çıkan yaptırım kararı ve hemen akabinde NATO füze savunma sistemi bağlamında yaşananların ardından devam eden süreçte İran nükleer krizinde önemli gelişmeler yaşanmıştır. P5+1 ile İran arasında

³⁰⁴ Sıtkı Egeli ve Serhat Güvenç, "NATO'nun Füze Savunma Sistemi ve Türkiye", *Ortadoğu Analiz*, Cilt: 4, Sayı: 40, Nisan 2012, ss. 25-26.

³⁰⁵ "İran'dan Türkiye'ye sert füze kalkani tepkisi", *En Son Haber*, 06.09.2011, <http://www.ensonhaber.com/irandan-turkiyeye-sert-fuze-kalkani-tepkisi-2011-09-06.html>, (E.T:10.12.2015).

³⁰⁶ "İran'dan ikinci gözdağı: 'Kürecik'i kesinlikle vururuz", *Hürriyet*, 12.12.2011, <http://www.hurriyet.com.tr/irandan-ikinci-gozdagi-kurecik-i-kesinlikle-vururuz-19442858>, (E.T:10.12.2015).

yürütülen müzakereler Nisan 2015 yılına gelindiğinde taraflar arasında uyumu öngören bir çerçeve antlaşması ile sonuçlanmıştı. Bu antlaşma İran'da Ahmedinecad'ın yerine gelen Hasan Ruhani'nin konuya ilişkin ılımlı bakış açısı ile ABD ve Batı ülkelerinin yapıcı tutumu bağlamında ortaya çıkmıştı. Antlaşma, uranyum zenginleştirme oranını sınırlandırma gibi bu alanda olumlu düzenlemelere yer vermekte bunun yanında UAEA'nın ek protokolünün uygulamaya aktarılmasını ve İran'ın antlaşma koşullarını yerine getirme ivmesine bağlı olarak müeyyidelerin kaldırılmasını düzenlemekteydi.³⁰⁷ Çerçeve antlaşmasında öngörülen bu hususlar tarafların 2015 Temmuz ayında imzaladıkları asıl antlaşma ile daha güçlü bir temele kavuşturulmuş ve böylelikle 2000'li yılların önemli bölgesel ve uluslararası sorunu olan nükleer kriz meselesinin tamamıyla diplomasi çerçevesinde çözülmeye başlanacağı bir sürece girilmiştir.

Türkiye'nin P5+1 ile İran arasındaki müzakerelerin bir sonucu olarak ortaya çıkan antlaşmalar sürecinde etkinliği sınırlı olmuştur. Ancak Batı ile İran'ın bir uyum temelinde bir araya gelmesi Türkiye'nin dış politikasının niteliği için önemli sonuçları beraberinde getirmiş ya da bu yönde bir olasılık ortaya koymuştur. İran nükleer krizinin tamamen diplomasi çerçevesine dahil olması Türkiye'nin bu konuda sahip olduğu endişelerin büyük kısmını giderecek nitelikte olmuştur. Artık Ankara, Washington ile Tahran'ın güç unsurları çerçevesinde karşı karşıya gelmesinin bölgesel sistemde olumsuzluklara yol açacağı şeklindeki endişelere kapılmayacak, her iki tarafa yönelik dış politikasında tarafları uzlaşma bağlamında bir araya getirmek gibi bir zorlukla karşılaşmayacaktır. Başka bir ifadeyle ortaya çıkan antlaşmalar Türkiye'ye dış politikada İran ve ABD ile ilişkiler bağlamında esnek bir hareket kabiliyeti sağlamıştır. Bunun yanında ortaya çıkan antlaşmalar uzun vadede bir olasılık dahilinde olan şu sonuçları getirebilir: İlk olarak, antlaşmaların yürürlüğe girmesi ve buna paralel olarak

³⁰⁷ Didier Billion, "İran nükleeri çerçeve antlaşması gerçek bir başarı mı?", *Zaman*, 20.04.2015.

İran'a yönelik uygulanan yaptırımların aşamalı bir şekilde kaldırılması Türkiye-İran ekonomik ilişkilerinin hacminin artmasını beraberinde getirebilecek niteliktedir.³⁰⁸ Bu durum aynı zamanda Ankara'nın İran'dan aldığı doğalgaz nedeniyle bu ülke lehine oluşan ticari üstünlüğün ortadan kalkmasında işlevsel bir rol sağlayacaktır. Çünkü İran'a yönelik yaptırımların ortadan kalkmasıyla taraflar arasında ekonomik alandaki dinamizm daha da artabilecektir. Bu dinamizm sayesinde Türk malları İran pazarlarında kendilerine daha fazla yer edinebilecektir. İkinci olarak, İran'ın Batılı aktörler nezdinde kabul edilmesi ve üzerindeki baskıların hafiflemeye başlaması bölgesel güç mücadelesinde daha etkin olmasını beraberinde getirebilir.³⁰⁹ ABD tarafından 2000'li yılların ilk on yılında bölgesel sistemden izole edilmesi konusunda büyük bir baskıya maruz kalan ve bunun sonucunda Türkiye'nin de dahil olduğu bölgedeki devletlerle belli ölçüde ilişkiler geliştirmek zorunda kalan Tahran, bu baskının ortadan kalkmasıyla birlikte bölgesel sistemde daha rahat hareket etme olanağına kavuşmuş olacaktır. Taraflar arasında imzalanan nükleer antlaşmaların ortaya koyduğu ya da koyacağı tüm bu hususlar bundan sonraki süreçte Türkiye-İran ilişkilerinin nükleer kriz bağlamında yaşanan gelişmeler kadar önemli olmasını beraberinde getirecektir. Böylesi bir süreçte taraflar arasındaki ilişkilerin niteliği ise her zamankinden daha fazla önemli olacak ve daha etkili sonuçlar ortaya koyacaktır.

3.6.3. Ekonomik İlişkilerde Görünüm

Türkiye-İran ekonomik ilişkilerinin tarih boyunca değişen niteliği bu dönemde de devam etmiştir. Bunda ekonomik ilişkileri etkileyen temel faktörler olan ilişkilerin genel seyri, ekonomik alana yönelik bir vizyonunun olup olmaması ve bölgesel denklemde yaşanan gelişmeler önemli rol oynamıştır. Bunun yanında ikili ekonomik ilişkilerde bu dönemde önceki dönemlerle kıyaslandığında daha fazla risklerle karşı

³⁰⁸ Özgür Özdamar, "Nükleer antlaşmaya Türkiye'nin bakışı ve İran ile ilişkiler", *Milliyet*, 01.07.2015.

³⁰⁹ Sami Kohen, "İran ortak mı, rakip mi?", *Milliyet*, 22.07.2015.

karşıya kalınmıştır. Bunun da temel nedeni nükleer kriz meselesi bağlamında gündeme gelen yaptırımların ekonomik ilişkileri etkileyebilme potansiyelinin olmasıydı. Böyle bir durumda tarafların ekonomik ilişkileri geliştirme ya da devam ettirme yönünde bir iradeyi ortaya koyup koymaması ise ilişkilere verdiği önemi gösterecek bir nitelikte olmuştur. Bunun yanında bu dönem Türkiye-İran ekonomik ilişkilerinin 1990'lı yıllara kıyasla daha yoğun bir görünüme sahip olduğunu söyleyebiliriz. Bunda en büyük etken iki tarafında değişik düzeyde ekonomiye önem veren bir yapıda olmasıdır.

2000'li yılların özellikle ilk on yılında ve daha sonraki süreçte Türkiye-İran ilişkilerinde 1990'lı yıllara kıyasla daha olumlu bir atmosferin ortaya çıktığı görülmektedir. Dönemin başında ABD politikalarından ve terörden dolayı iki devletin yakınlaştığı ve bununda siyasi ilişkilerde belli açılımlar getirdiği düşünüldüğünde, bu durumdan ekonomi alanının da etkilendiği görülmektedir. Dolayısıyla 1990'lı yıllarda nasıl ekonomi siyasi alanın gölgesinde kalmışsa, bu dönemde tam tersi bir şekilde siyasi alanın yanında önem arz eden bir nitelik kazanmaya başlamıştır. Böyle bir durumda tarafların siyasi alandan kaynaklı birbirlerine yönelik olumsuz algılamaların ekonomiyi kayda değer ölçüde etkilememesi sağlanmıştır. Böyle bir durumun olması ise ekonomi alanındaki ilişkilerin gelişmesinde kolaylaştırıcı bir işlev oluşturmuştur.

Türkiye-İran ekonomik ilişkilerinin bu dönemde en önemli gündem maddesini ikili ekonomik ilişkilere ilk kez 1990'lı yıllarda konu olan enerji oluşturmaktaydı. 1990'lı yıllarda siyasi alandaki sorunlar nedeniyle önemli adımların atılamadığı bu alanda bu dönemde önemli gelişmeler yaşanacaktı. Bu gelişmeler olumlu ya da olumsuz da olsa ikili ekonomik ilişkilerin gelişmesinde bir öncü görevi görecekti. Ekonomik ilişkiler bağlamında AKP iktidarı döneminde yaşanan ilk önemli gelişme dönemin Başbakanı Erdoğan'ın 2004 yılında, ABD'nin yoğun baskıcı ve müdahaleci söylemlerinin olduğu bir dönemde, Tahran'a gerçekleştirdiği ziyarette siyasi konuların

yanında ekonominin de gündeme gelebilmesiydi. Bu ziyarette Türkiye'nin enerji alanında İran doğalgazını ucuza alıp, Batıya ulaştırılması konusundaki teknik detaylar için BOTAŞ ve İran Ulusal Gaz Şirketi yetkili kılınmış, bunun yanında Turkcell'in İran pazarına girmesi konusunda anlaşmaya varılmıştır.³¹⁰ Ekonomi alanında ortaya çıkan bu yakınlaşma devam eden dönemde artan bir seyir izlemiştir. Bu bağlamda taraflar 2007 yılında İran gazının Türkiye aracılığıyla Avrupa'ya taşınması konusunda anlaştıklarını, doğalgaz geliştirme alanında işbirliği yaptıklarını ve petrol ticaretindeki mevcut işbirliğini devam ettireceklerini belirten bir mutabakat metni imzalamışlardır.³¹¹ Tarafların çok büyük bir adım olarak belirttikleri bu mutabakat kapsamında İran gazının Avrupa'ya taşınması kapsamında oluşturacakları projeye her iki ülkenin de eşit oranda katılacak olması tarafların işbirliğine verdiği önemi göstermekteydi.³¹² Tarafların çok büyük önem atfettikleri bu mutabakat metninde öngörülen hususlara -özellikle gaz taşıma meselesine- ilişkin uygulamada bir antlaşma imzalanmamasının en önemli nedeni ABD'nin baskıları ve teknik konular olmuştur.³¹³ Bu durum Tahran'ı tecrit etme politikası uygulayan Washington'un ikili ekonomik ilişkilere yönelik olumsuz etkisini göstermekteydi. Ancak bu olumsuz etkiye rağmen taraflar ekonomik ilişkilere büyük önem vermişler ve bu alandaki ilişkileri geliştirme bağlamında hareket etmişlerdir. Nitekim Türkiye ile İran arasında Kasım 2008'de imzalanan ve 2007'de imzalanan mutabakatla benzer hususlar içeren düzenleme bu anlayışın bir yansımasıdır.³¹⁴ Bu mutabakat bağlamında da bir antlaşmaya varılmamış olsa da ortaya çıkan bu düzenleme

³¹⁰ "Erdoğan mutlu döndü", *Radikal*, 30.07.2004, <http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=123622>, (E.T:11.12.2015).

³¹¹ "Enerjide tarihi anlaşma", *Sabah*, 14.07.2007, <http://arsiv.sabah.com.tr/2007/07/14/haber,3BA0DE20CB8D4FBDB5CB6ACB09460B2D.html>, (E.T:11.12.2015).

³¹² *A.g.e.*

³¹³ Ekinci, *11 Eylül Sonrasındaki Gelişmeler Işığında İran-Türkiye...*, s. 131.

³¹⁴ "Türkiye- İran arasında doğalgaz mutabakatı", *Zaman*, 18.11.2015, http://www.zaman.com.tr/ekonomi_turkiye-iran-arasinda-dogalgaz-mutabakat-zapti_761499.html, (E.T:11.12.2015).

sürece yönelik tüm baskılara rağmen ekonomik ilişkilerin geliştirileceği konusunda Washington’a bir mesaj niteliğindedir. Bu durum Türkiye ile İran arasında enerjinin çeşitli alanlarına ilişkin Mayıs 2011’de oluşturulan yol haritası ile daha belirginlik kazandı.³¹⁵

Ekonomi alanında önemli ve olumlu gelişmelerin yaşandığı bu dönemde taraflar arasında gerçekleştirilen tüm çabalara rağmen birtakım sorun alanları vardı. Bu sorun alanları çoğunlukla ikili ekonomik ilişkilerin gündemine egemen olan enerji konusuna ilişkindi. Özellikle İran’la 1996 yılında yapılan doğalgaz antlaşmasının “al ya da öde” prensibi çerçevesinde yani Türkiye’nin İran’dan yıllık almayı taahhüt ettiği gaz miktarını almasa bile almadığı miktarın ücretini ödemesi çerçevesinde yapılmış olması bu alandaki en temel sorunlardan biriydi.³¹⁶ Bu durum o dönem enerji piyasalarındaki antlaşmaların yaygın ilkelerinden biri olduğu için kısa vadede kayda değer bir zarara uğratmasa da 2000’li yıllarda Türkiye, İran’dan almadığı gazın ücretini ödemek zorunda kalmıştır.³¹⁷ Enerji alanında yaşanan bir diğer sorun Ankara ve Tahran’ın doğalgaz fiyatı konusunda anlaşamamalarıydı.³¹⁸ Fiyat konusu Türkiye için büyük önem arz eden bir meseleydi. Zira doğalgaz alanında taraflar arasındaki durum sahip olduğu enerji kaynakları nedeniyle İran lehineydi. Bundan ötürü Ankara, fiyatlarda bir indirime gidilmesi yoluyla kendisi aleyhine olan durumun belirginlik kazanmasını istememekteydi. Bunun yanında ekonomik ilişkilerin diğer alanlarında da sorunlar görünmekteydi. Bu durumun en belirgin örneğini İran’a yatırım yapan Türk şirketlerinin uygulamada karşılaştığı olumsuz durumlar ve algılamalar oluşturmaktaydı. Örneğin, TAV’ın hava alanı ihalesini ve Turkcell’in de iletişim ihalesini kazanmasına rağmen

³¹⁵ “Yıldız’dan İran’la enerjide işbirliği”, *Haber 7*, 03.05.2001,

<http://ekonomi.haber7.com/ekonomi/haber/740176-yildizdan-iranla-enerjide-isbirligi>, (E.T: 11.12.2015).

³¹⁶ İnat, *Ekonomik İşbirliği Örgütü’nün 30. Yılında...*, s. 22.

³¹⁷ *A.g.e.*

³¹⁸ “İran ile doğalgaz krizi”, *Sabah*, 31.1.2012, <http://www.sabah.com.tr/ekonomi/2012/01/31/iran-ile-dogalgaz-krizi>, (E.T:11.12.2015).

uygulamada bu iki şirketin işlerini yapması mümkün olamamıştır. Zira bu iki şirkete sürekli sorunlar çıkartılmış, kendileri İsrail’le bağlantıları olduğu şeklinde olumsuz algılamalara konu olmuş ve en nihayetinde İranlı siyasetçilerin bu alandaki sorunları gidermek yerine bu şirketlerin iş haklarını sonlandırması ve yerlerini Güney Afrikalı grupların almasıyla süreç Türkiye için ekonomik bakımdan olumsuz yönde sonuçlanmıştır.³¹⁹ Bu şirketlerin tazminatları ödense de ekonomi bağlamında ortaya çıkan bu durum İran’da ekonomik yatırımlar yapmak isteyen Türk iş adamlarının şevkini kırarak nitelikte olmuştur. Diğer yandan aynı süreçte Türkiye’de iş yapmaya çalışan İranlı iş adamlarının böyle belirgin sorunlarla karşılaşmadığını belirtmek gerekir.

Taraflar arasında öngörülen projelerin tam anlamıyla uygulamaya aktarılamaması, doğalgaz antlaşmasının “al ya da öde” çerçevesinde yürütülmesi, doğalgaz fiyatın konusunda Türkiye’nin isteği yönde uzlaşamaması, enerji konusunda durumun İran lehine olması ve Türkiye’den İran’a yönelik gerçekleştirilen yatırımların sürekli sorunlarla karşılaşması ikili ekonomik ilişkilerde İran lehine belirgin bir üstünlük ortaya çıkarmıştır. Nitekim bu üstünlük ticari rakamlara da yansıyan bir nitelikte olmuştur:

Tablo 6: Türkiye-İran İlişkilerinde İhracat ve İthalat(2000-2010, 1.000 ABD Doları)³²⁰

Yıllar	İhracat	İthalat	Ticaret Hacmi	Denge
2000	235.785	815.730	1.051.515	-579.945
2001	360.536	839.800	1.200.336	-429.264
2002	333.962	920.972	1.254.394	-587.010

³¹⁹ Elik, *Iran-Turkey Relations, 1979-2011...*, ss. 169-170. ; Sariaslan, *2000’li Yıllarda Türkiye-İran...*, ss. 82-83.

³²⁰ “İran’ın Ekonomisi”, <http://www.mfa.gov.tr/iran-ekonomisi.tr.mfa>, (E.T:11.12.2015).

2003	533.786	1.860.683	2.394.469	-1.326.897
2004	813.031	1.962.059	2.775.090	-1.149.028
2005	912.940	3.469.706	4.382.646	-2.556.766
2006	1.066.902	5.626.610	6.693.512	-4.559.708
2007	1.441.190	6.615.393	8.056.583	-5.174.203
2008	2.029.760	8.199.689	10.229.449	-6.169.929
2009	2.024.758	3.405.896	5.430.654	-1.381.138
2010	3.042.957	7.644.782	10.687.739	-4.601.825

Tablo incelendiğinde görüleceği üzere Türkiye-İran ekonomik ilişkilerinin genelde artan bir seyir izlediği görülmektedir. Bu durum 2010'a kadar olan dönemde nükleer kriz meselesinde yoğun gelişmelerin yaşandığı, Türkiye ve İran arasındaki ekonomik ilişkilere bundan olumsuz yönde etkilenme potansiyeli olduğu düşünüldüğünde önemli bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak, yine tabloda görüleceği üzere, taraflar arasındaki ticaret dengesinin Türkiye aleyhine gelişmesi gibi bir durum söz konusu olmuştur. Bu durum İran'ın sahip olduğu enerji kaynakları ve Türkiye'nin de bu enerji kaynaklarına ihtiyaç duyması gibi bir nedenden kaynaklanmıştır.

Diğer yandan 2010 sonrası dönemde ikili ekonomik ilişkilerin artan seyrinde dalgalanmalar olmaya başlamıştır:

Tablo 7: Türkiye-İran İlişkilerinde İhracat ve İthalat(2011-2014, Milyon Dolar)³²¹

Yıllar	İhracat	İthalat	Ticaret Hacmi	Denge
2011	3.590	12.461	16.051	-8.871

³²¹ Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu, *İran Ülke Bülteni*, Şubat 2015, s. 21.

2012	9.922	11.964	21.886	-2.042
2013	4.192	10.383	14.575	-6.191
2014	3.888	9.833	13.721	-5.945

Ekonomik ilişkilerdeki bu dalgalanmaların temel nedeni, başka bir ifadeyle ekonomik ilişkilerin 2012'ye kadar artıp 2013 ve 2014 yılından azalmasının sebebi, iki ülkenin başta Irak olmak üzere Suriye ve diğer bölgesel meselelere yönelik bakış açılarındaki oluşan siyasi farklılıkların ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi yönündeki iradeye olumsuz bir etkide bulunmasından kaynaklanmaya başlamasıdır. Ancak bu durum daha çok konjonktürel sebeplerden kaynaklanan ve geçici bir nitelik arz eden bir durumdur. Zira taraflar ekonomi alanında iki ülkenin özel sektörünün yakın işbirliği içerisinde olacakların, karma ekonomik komisyon toplantılarında alınan kararların uygulanacağını ve iki ülke arasındaki ticaret hacmini artırmayı hedeflediklerini belirtmişlerdir.³²² Bu da bize iki tarafın ekonomik ilişkilere verdiği önemi ve bu alanın 1990'lı yıllara kıyasla kazandığı dinamizmi korumaya devam edeceğini göstermektedir.

3.7. Filistin: Yeni Açılımın Ağırlık Noktası

2000'li yıllarda Ortadoğu siyasetinin önem arz eden konularından birisi de Filistin sorunuydu. 1990'lı yıllarda sağlanan görece barış ortamı 2000'lerin hemen başında bozulmuş, akabinde tekrar tesis edilmeye çalışılsa da bir sonuç alınamamıştı. Bu dönemde İsrail'de genellikle, Filistin sorunu konusunda tavizsiz tutumlarıyla bilinen, sağcı partilerin iktidarda yer alması sorunun çözümünde ve genel gündeminde uzlaşa yerine gücün ön planda olmasını beraberinde getirmiştir. Nitekim bu durum İsrail'in Gazze'ye yönelik operasyonlar yapması ve Filistinlilere şiddet uygulamasıyla

³²² “İran ve Türkiye İki Ülke İlişkilerinin Gelişmesi Önündeki Engelleri Ortadan Kaldırmada Kararlılar”, *İran Turkish Radio*, 10.06.2014, <http://turkish.irib.ir/haberler/iran/item/316655-iran-ve-t%C3%BCrkiye-iki-%C3%BClke-ili%C5%9Fkilerinin-geli%C5%9Fmesi-%C3%B6n%C3%BCndeki-engelleri-ortadan-kald%C4%B1rmada-kararlı%C4%B1lar>, (E.T:11.12.2015).

daha da belirgin bir hal almıştır. Tüm bu süreç Filistinliler için bölgesel aktörlerin kendilerine yönelik desteklerinin her zamankinden daha fazla önem kazanmasını beraberinde getirmiştir. İsrail şiddetine sürekli maruz kalan, kendi aralarında bölünmeler yaşayan ve askeri ile siyasi açıdan noksanlıklarının farkında olan Filistinli liderler, siyasi bir oluşumun bölge devletlerinden destek alınmasıyla gerçekleştirileceğinin farkındadırlar. Bu ise her zamankinden daha fazla bölge devletlerinin kendileri ile ilgili olmasına bağlıdır. Bu bağlamda 2000’li yıllarda Filistin sorununa yoğun bir şekilde ilgi gösteren ve bu sorunu politikalarının ağırlık noktası haline getiren aktörler şeklinde bir sıralama yapıldığında Türkiye ilk sıradaki aktörlerden belki de en önemlilerden biri olarak ön plana çıkmaktadır. Bu durum bu soruna ilişkin aktörlerin algılamalarına, benimsenen politikanın niteliğine, beklentilere ve sorunda yaşanan gelişmelere bağlıdır. Tüm bu unsurların bir bütünlük çerçevesinde incelenmesi Türkiye’nin bu soruna ilişkin politikalarının devamlılık ve değişim yönünde genel seyrini açıklayabilecek bir niteliktedir.

3.7.1. Filistin’e Yönelik Yaklaşımın Siyasi Boyutu

Türkiye’nin Filistin sorununa yönelik politikasının niteliğini, sorunun ortaya çıktığı günden tarihin dönüşümü olan Soğuk Savaş’ın bitişine kadar olan dönemde, sorunun tarafları olan İsrail ve Filistinli aktörler arasında ilişkilerin dengeli bir şekilde yürütülmesi oluşturmaktaydı. Bu politikanın odak noktasını mağdur olan Filistinlileri desteklemek, İsrail saldırganlığını haklı görmemek ve bunu yaparken de Yahudilerin yaşama haklarının ihmal edilmemesi oluşturmaktaydı. Bu politikanın Türkiye için her iki aktörle de ilişkilerin geliştirilmesine imkan veren bir yapıya sahip olduğu düşünülmekteydi. Türkiye ile Ortadoğu arasındaki ilişkileri farklı bir şekilde yorumlayan Özal bile sorunda daha aktif olması, İsrail’e yönelik sert eleştirilerde bulunması ve Filistin devletini tanımasına rağmen bu politikayı devam ettirmiş ve

İsrail’le ilişkileri geliştirmişti. Soğuk Savaş sonrası dönemde bu denge politikası benimsenen dış politika anlayışı doğrultusunda belli düzeyde İsrail lehine bozulmuşsa da dönemin sonlarında iktidarda yer alan Ecevit ve Cem gibi liderlerin bu durumun olumsuz sonuçlarının farkında olmasıyla tekrar düzeltilmişti.

Dış politikayı şekillendiren Davutoğlu’na göre denge durumu artık sürdürülebilir bir yaklaşım olmayıp; Türkiye Filistin meselesinde sorunu nasıl çözebileceğine ilişkin aktif bir tutum geliştirmeli, bunu da tarihi ve siyasi sorumluluğunun bilincinde olarak yapmalı ve Filistin’e devlet kurulması sürecinde siyasi ve teknik konularda doğrudan destek olmalıdır.³²³ Benimsenen bu vizyon doğrudan sürecin içerisinde yer almaya yönelik bir bakış açısı getirmesi nedeniyle daha önceki dönemlerden farklılaşmaktadır. Aktif tutum, sorumluluk ve Filistin’in varlığını sürdürebilecek bir devlet yapısının sağlanması anlayışı Türkiye’nin benimsediği vizyon odaklı dış politika anlayışının Filistin özelindeki en belirgin örneğiydi. Bölgesel ve bu sorunla bağlantısı olmayan küresel aktörlerin soruna yönelik ilgisinin olduğu bir ortamda Türkiye, bu vizyona göre, Filistin meselesine ilgi göstermeli, bölgede yaşanan dönüşümde sorumluluk alarak etkinlik kazanmalı, pozitif katkı sağlayabilmek amacıyla devreye girmeli, bunu da İslam dünyasını temsil eden bir aktör olarak, hem kendi imkanlarıyla hem de İKÖ, bölgesel devletlerle işbirliği gibi unsurlarla yapmalıdır.³²⁴ Öngörülen bu politikanın uygulamaya yoğun bir şekilde aktarılması Türkiye’nin bölgeden uzak kalmamasına yol açmasının yanında etkin bir aktör olarak yer almasına yol açacaktır. Bu durum aynı zamanda Filistin sorununu sahiplenen ve bu sorunda etkin politikalar yürüten bir aktör olarak Ortadoğu halkları nezdinde Türkiye’nin yeni açılımının kabul görmesini sağlayacaktır. Bu açılımın hem politikanın kendisi, hem de bölge devletleri açısından daha anlamlı hale gelmesini sağlayan husus ise sorunda

³²³ Davutoğlu, *Teoriden Pratiğe Türk Dış Politikası...*, ss. 175-176.

³²⁴ *A.g.e.*, s. 193, 248.

yaşanan gelişmelerdir. Şiddetin arttığı, Filistinlilerin kendi aralarında bölünmeler yaşadığı bu dönem AKP’li liderleri politikanın daha yoğun bir şekilde yürütülmesi konusunda cesaretlendirmiş, meselelere daha aktif bir tutumla yaklaşılması gerektiği şeklinde bir anlayış ortaya çıkarmıştır. Bu anlayış dönemin büyük kısmında belirgin bir şekilde görülmüştür.

2000’li yılların başında bozulan barış ortamı ilerleyen süreçte şiddetin tırmanması şeklinde devam etmiştir. Nitekim İsrail’in Hamas liderlerine suikastı ve Refah mülteci kampına saldırıları bunun en belirgin örneği olmuştur. Gül, İsrail’in hukuka aykırı davranışlarının Türkiye tarafından tasvip edilemeyeceğini belirtirken, Erdoğan bu saldırıların gelişmeleri adeta bir devlet terörü noktasına tırmandırdığını ve yaşananların kendisi ile Türk halkında büyük bir üzüntü uyandırdığını belirtmiştir.³²⁵ Dönem başında yaşanan bu gelişmeler İsrail’in şiddet eğilimli politikalarına Türkiye’nin gereken tepkiyi göstereceğini, bunun da sadece devlet politikasını dayanak noktası olarak değil aynı zamanda insani bağlam etrafında gelişeceğini ortaya koymuştur. Böylece Filistin meselesinde benimsenen sorumluluk anlayışı İsrail’e tepki gösterilmesi yoluyla erken dönemde uygulamaya aktarılmaktaydı. Bunun yanında bu anlayış siyasi alanda Filistin’de yaşanan gelişmelere yönelik yaklaşımla da uygulamaya aktarıldı.

2006 yılında Filistin’de yapılan seçimleri Hamas’ın kazanması Türkiye’nin Filistin’e yönelik politikasının dünya devletlerinden farklılaştığının ve derinleşmeye başladığının göstergesi olmuştur. ABD, AB, BM ve Rusya’dan oluşan Ortadoğu dördlüsü seçim sonuçlarına tepki göstermişler ve sonuçların geçerlilik kazanmasının katılımcıların şiddetten uzaklaşması, İsrail’in tanınması ve silahsızlanmaya bağlı

³²⁵ “Türkiye İsrail’deki diplomatlarını çağırdı”, *Hürriyet*, 08.06.2004, <http://webarsiv.hurriyet.com.tr/2004/06/08/471632.asp>, (E.T:07.12.2015).

olduğunu ifade ederek Hamas’a dolaylı yoldan mesajlarını iletmışlerdir.³²⁶ Türkiye ise bu süreçte Hamas’ın seçimleri kazanmasını Ortadoğu siyasetinin yeni bir gerçeği olarak algıladı.³²⁷ Bunun yanında Hamas’ın seçim öncesinde belirttiği barışı bozmadığını ve seçime girilebilir dendiği halde; seçim sonuçlarına karşı çıkılmasının bir ikilem olduğunu, Türkiye’nin bu ikileme düşmeyeceğini ve ilkeli davrandığı için seçim sonuçlarını dikkate alacağını belirtti.³²⁸ Bu sadece bir söylemde kalmayıp uygulamaya aktarılan bir nitelik kazandı. Nitekim Hamas liderlerinin Türkiye ziyareti, bu aktörün meşru kabul edildiğinin ve ilişkileri geliştirme isteğinin bir yansıması olarak ortaya çıktı. Bunu yaparken de Türkiye’nin bu aktörlere gerekli mesajları ilettiğini ve aktif tutum ve de geliştirilen ilişkiler ağı ile amacın bölgede barışın sağlanmasına katkıda bulunmak olduğu en yetkili ağızlardan ifade edildi.³²⁹ Böylece Türkiye, Batının süreçte farklı bir tutum geliştirmesine rağmen, kendi benimsediği Doğulu kimlik anlayışı doğrultusunda, Filistin sorununda Hamas bağlamında yaşanan gelişmelerde, bu kimlik anlayışı ile hareket etti. Bu durum Filistinlilerde Türkiye’ye yönelik olumlu bir algının ortaya çıkmasını beraberinde getirdi.

2000’li yıllarda Türkiye’nin Filistin politikasının mihenk taşlarından birisini de siyasi ve teknik açıdan tam anlamıyla Filistin’de bir devlet oluşumunun sağlanması oluşturmaktaydı. Hamas’ın seçimleri kazanmasından sonra bu aktörle geliştirilen ilişkiler yoluyla siyasi alanda güçlü bir yapıya verilen destek devam eden süreçte Hamas ile El Fetih arasındaki çatışmada da görüldü. Türkiye, temelde bu iki aktör arasındaki uyuşmazlığın Filistinlilerin kendi içerisinde zayıflamalarına, dış ilişkilerde de onların etkinlik alanının sınırlandırılmasına neden olduğunu düşünmekteydi. Bundan dolayı da bu

³²⁶ Yasemin Çongar, “Ya terör, ya siyaset”, *Milliyet*, 28.01.2006.

³²⁷ Abdullah Gül, *Yeni Yüzyılda Türk Dış Politikasının Ufukları*, T.C. Dışişleri Bakanlığı Yayını, 2007, s. 497.

³²⁸ Davutoğlu, *Teoriden Pratiğe Türk Dış Politikası...*, s. 297.

³²⁹ “Önemli olan verilen mesajdır”, *Hürriyet*, 19.02.2006, <http://www.hurriyet.com.tr/onemli-olan-verilen-mesajdir-3957461>, (E.T: 13.12.2015).

iki aktör arasında uyuşmazlıkların giderilmesini ve bir bütün halinde sisteme entegre olup Filistin'in çıkarlarının daha güçlü savunulması gerektiğini belirtmekteydi. Bunun yolunun da bölge devletlerinin devreye girmesiyle olacağının farkında olan Ankara, El Fetih ile Hamas arasındaki arabuluculuk niyetini ortaya koymuştur.³³⁰ Bu girişimden olumlu sonuç alınması Hamas'ın Mısır'dan başka bir arabulucuya ihtiyacı olmadığını belirtmesi ve Mısır'ın arabuluculuk dahil genel olarak Filistin konusunda Türkiye'nin müdahil olmaması yönündeki tavrı nedeniyle mümkün olmamıştır.³³¹ Mısır'ın bu tutumu Filistin nezdinde bölgesel aktörler arasında bir mücadelenin olduğunu gösteriyordu. Devam eden süreçte Gazze bağlamında yaşanan gelişmeler Türkiye'nin Filistin sorusunda daha aktif olmasının yanında Filistin bağlamında yaşanan gelişmelerde de görünürlüğünü artırdı.

2006 yılındaki Gazze saldırılarına sert bir şekilde tepkisini dile getiren Türkiye, Aralık 2008 yılındaki Gazze saldırılarına tepkisi daha sert oldu. Erdoğan, 'insanlık suçu' ve 'Türkiye'ye saygısızlık' olarak nitelediği bu saldırılar sonrasında Ortadoğu ülkeleri ve İKÖ ile BM nezdinde yoğun girişimler yürütmüştür.³³² Bunun yanında Türkiye aynı süreçte Filistin konusunda düzenlenen diğer girişimlerde de yer almıştır. Tüm bu süreç Ankara'nın sorundaki etkinliğini ortaya koyarken aynı zamanda kendisinin dahil olmayacağı ve görüşünün alınmayacağı bir çözümün gerçekleşmeyeceğini gösteriyordu.

³³⁰ "Türkiye El Fetih-Hamas arasında arabuluculuk önerdi", **Hürriyet**, 18.12.2008, <http://www.hurriyet.com.tr/turkiye-el-fetih-hamas-arasında-arabuluculuk-onerdi-10595051>, (E.T:13.12.2015).

³³¹ Örneğin Hamas liderlerinden Ayman Taha, Mısır'dan başka bir arabulucu aramadıklarını belirtmiştir. Daha önceki süreçte dönemin Mısır Dışişleri Bakanı Ahmet Ebu Geyt, Türkiye'nin girişimine dair bir soruya "neymiş Türkiye'nin girişimi" yanıtını vermesi Mısır'ın arabuluculuk rolünü Türkiye'ye kaptırmak istemediği şeklinde yorumlanmıştı Bknz. "Hamas: Arabulucu Türkiye değil Mısır", **Açık Gazete**, <http://www.acikgazete.com/guncel/2010/06/10/hamas-arabulucu-turkiye-degil-misir.htm?aid=35709> ; "Mısır, Filistin'de 'barış' yarışında", **Radikal**, 07.01.2005, <http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=139614>, (E.T:13.12.2015).

³³² Duygu Güvenç, "İki aşamalı plan devrede", **Sabah**, 03.01.2009.

Diğer yandan Filistin sorununa yönelik Ankara'nın teorik ve pratikteki politikasının etkinliği yaşanan krizlerle daha da arttı. Bu krizlerin taraflarından birinin İsrail olması bu süreçte Türkiye'nin İsrail'e yönelik karşıt bir tutum geliştirdiği şeklindeki bir algılamının Ortadoğu halkları nezdinde ortaya çıkmasını sağladı. Bunun en belirgin örneği 2009 yılında Davos zirvesinin Gazze konulu oturumunda Başbakan Erdoğan ile İsrail Cumhurbaşkanı Şimon Peres arasındaki tartışmaydı. Erdoğan'ın bu toplantı sırasında, Filistin'de yaşanan gelişmeler bağlamında, Peres'e söylediği “Öldürmeye gelince, siz öldürmeyi çok iyi bilirsiniz!” sözü bu durumun mağduru olan Filistinlilerde adeta kendilerinin ifadesi olarak algılandı. Ortaya çıkan tutum, bu algılamının bir yansıması olarak, Filistin'de ve bölgenin çoğunluğunda Erdoğan'a ve Türkiye'ye yönelik büyük bir hayranlıkken, bu durum aynı zamanda Türkiye'nin etkinliğinin artmasını sağladı. Devam eden süreçte Türkiye, Filistinlilere yönelik desteğini hem söylemde, hem de pratikte sürekli ifade etti. Bu dönemde sivil toplum kuruluşlarının düzenlediği insani yardım konvoylarına yönelik dolaylı destek bu durumun uygulamada bir yansımasıydı. Bunlardan biri olan Gazze'ye yönelik ablukayı delip, bu bölgeye yardım göndermeyi amaçlayan Mavi Marmara gemisine yönelik saldırı süreçte önemli dönüşümleri ortaya çıkarmıştır. Bu saldırı ile Türkiye-İsrail ilişkilerini kopma noktasına gelmiş, Ankara'nın ilişkilerin normalleşmesinin şartlarından biri olarak Gazze'ye ablukanın kaldırılmasını ileri sürmüştür. Bu durum Türkiye'nin Filistin sorununa yönelik yaklaşımının bu sorunun bir dış politika meselesi olmasının ötesinde kendi dış politika konusu olarak sahiplenilmesi yönünde dönüşüm geçirdiğini gösteriyordu. Bu durum BM'de Türkiye'nin Filistin konusundaki tutumuyla daha belirgin bir hal aldı.

BM Güvenlik Konseyi geçici üyeliği ve sonrasında bu örgütteki etkinliği görece artan Türkiye, BM'de de Filistinlileri desteklemiş ve sorunun barışçıl yıllarla çözülmesi

gerektiğini sürekli ifade etmiştir. Bunun yanında Ankara, bu yeni dönemde, benimsediği Filistin'in devletleşme sürecine yönelik politikada BM'ye aracı bir rol yüklemiştir. Davutoğlu'na göre "Filistin devletin tanınması Filistin halkının en doğal hakkıdır ve uluslararası toplumun da Filistin halkına olan bir borcudur. Bu borcun ödenme vakti gelmiştir."³³³ Bu bağlamda Ankara, uluslararası toplumun bir sorumluluk anlayışıyla hareket etmesi gerektiğini belirtmekteydi. Kendi tarihsel sorumluluğunun da BM'de bunun gerçekleşmesini sağlayan bir ülke olarak uygulamaya aktarılacağını düşünmekteydi. Bunun yanında Türkiye'nin sürecin öncüsü bir aktör olarak bölgesel sistemdeki etkinliğinin en üst düzeyde artacağı düşünülmekteydi. Bu bağlamda yoğun bir çaba yürüten Ankara, bunun karşılığını Filistin'in BM'de üye olmayan gözlemci devlet statüsünü kazanmasıyla alırken, Filistinliler kendilerine verdikleri destekten dolayı Türkiye'ye minnettar olduklarını belirtmişlerdir.³³⁴ Ankara, Filistin'in BM'de 'gözlemci devlet' statüsünü kazanmasını politikasının nihai bir sonucu değil; bu sonuca ulaşılacak bir araç olarak görmüştür. Nihai hedef Davutoğlu tarafından şu şekilde açıklanmıştır:

"Filistin'in BM'ye üye olarak kabul edileceği gün geldiğinde uluslararası toplum Filistinlilere yönelik vicdani, hukuki ve siyasi borcunu tam olarak ödemiş sayılacaktır. Türkiye, Filistin'in uluslararası alanda hak ettiği konuma erişmesi için uluslararası ortaklarıyla birlikte kararlılıkla çaba harcayacaktır. Tam üye statüsüyle Filistin bayrağının BM'de dalgalanması en büyük

³³³ "Ankara'dan Filistin'e tam destek", 05.09.2011, *NTV*, <http://www.ntv.com.tr/turkiye/ankaradan-filistine-tam-destek,X35URUhLNkeTiC0QG16wpQ>, (E.T:13.12.2015).

³³⁴ "Filistin artık BM'de üye olmayan gözlemci devlet", *Radikal*, 30.11.2012, <http://www.radikal.com.tr/dunya/filistin-artik-bmde-uye-olmayan-gozlemci-devlet-1109999/>, (E.T:13.12.2015).

temennimizdir. O bayrak dalgalanıncaya kadar da Türkiye'nin Filistin'e desteği sürecektir.”³³⁵

Öngörülen bu hedef bağlamında Ankara; Filistin’e yönelik desteğini tam üyelik bağlamında daha fazla ifade ettiği ve bu sorun bağlamında yaşanan gelişmeleri, Filistin bayrağının BM’de göndere çekilmesi gibi, aidiyet duygusuyla değerlendirmeyi sürdürdüğü bir döneme girilmiştir.

3.7.2. Ekonomik ve Kültürel Perspektif

2000’li yıllarda Türkiye’nin Filistin politikasında önemli bir husus sorunun sadece siyasal bağlamda değil aynı zamanda ekonomik ve kültürel unsurlar çerçevesinde de düşünülmesiydi. Ekonomik ve kültürel unsurlar daha önceki dönemlerde Filistin politikasına konu olsa da bunlar Türkiye’nin içinde yer aldığı koşullardan ya da Filistin’e yönelik özel bir anlam yüklenememesinden dolayı sınırlı ölçekte olmuştu. Bu dönemi daha önceki dönemlerden ayıran önemli bir husus ekonomik ve kültürel unsurların güçlü bir şekilde sürece dahil edilmesi ve belli bir vizyon çerçevesinde uygulanmaya aktarılmaya başlanmasıydı. Siyasi politikaları destekleyen bu unsurlar, Türkiye’nin Filistin halkı nezdinde Filistin sorunu aracılığı ile bölgede politik anlamda çıkar sağlayan bir aktör olarak algılanmasının yerine kendilerine yardımcı olmak isteyen ve uygulamada da bu bağlamda hareket eden bir aktör olarak algılanmasını sağladı. Başka bir ifadeyle ekonomik ve kültürel unsurlar Türkiye’nin imajına yönelik olumlu düşüncelerin artmasında önemli unsurlar oldu.

AKP’nin iktidara gelmesinin üzerinden çok fazla bir süre geçmeden Aralık 2003’te kamuoyuna duyurulan eylem planı ile Filistin halkının ekonomik ve sosyal anlamda yaşadığı zorlukların giderilmesi amaçlanmış, bu bağlamda Eximbank

³³⁵ “Filistin halkına yönelik görevlerimiz daha bitmedi”, *Cumhuriyet*, 01.12.2012, http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/diger/387374/_Filistin_halkina_yonelik_gorevlerimiz_daha_bitmedi_.html, (E.T:13.12.2015).

tarafından Filistin'in hazırlayacağı projelerde kullanılmak üzere 50 milyon dolarlık bir kredi tahsis edilmiş ve Uluslararası Çalışma Örgütü'nün Filistin fonuna 100 bin dolar aktarılmıştır.³³⁶ Bu yardımların konjonktürel bir eylem olmaktan çok bölgeye verilen önemin bir uzantısı olduğunun ve devamlılık gösteren bir vizyon çerçevesinde uygulamaya aktarılacağına en belirgin göstergesi 2004 yılında Filistin Ekonomik, Sosyal İşbirliği Koordinatörlüğünün kurulması ve koordinatör görevine Vehbi Dinçerler'in getirilmesi olmuştur.³³⁷ Bunun yanında aynı yıl içerisinde 900 bin dolar nakdi hibe verilmiş ve hibe antlaşması çerçevesinde Filistin'e kaynak aktarılmaya başlanmıştır.³³⁸ Bu bağlamda 2004 yılında Türkiye ile Filistin arasında yapılan serbest ticaret antlaşması bu sürecin en önemli gelişmelerinden birisidir.³³⁹ Zira bu antlaşma Arap ülkelerinden biriyle yapılan ilk serbest ticaret antlaşması özelliği taşıması nedeniyle Türkiye'nin Filistin'e yönelik verdiği önemi göstermektedir.³⁴⁰ Bu önem izleyen yıllarda artarak devam etmiş ve Türkiye, Filistin'in ekonomik yaşamında etkin bir aktör olarak yer almaya başlamıştır. Nitekim 2005 yılına gelindiğinde TİKA, Ramallah'da ofis açmıştır.³⁴¹ Bu girişim Türkiye'nin kamu diplomasisinin önemli aktörlerinden biri olan TİKA'nın bu niteliğini Filistin özelinde uygulamaya başladığının göstergesi olmuştur. Nitekim TİKA devam eden süreçte, Filistin'de birçok yerde okul inşaat etmiş, modern eğitim projelerini uygulama aktarmış, pek çok alanda eğitim

³³⁶ "Eximbank'tan Filistin'e 50 milyon dolar", *Radikal*, 24.12.2003,

<http://www.radikal.com.tr/haber.php/haber.php?haberno=100021>, (E.T: 13.12.2015).

³³⁷ Ali Bozçalışkan, "Türkiye'nin Filistin Açılımı ve Filistin Serbest Sanayi Bölgesinin Canlandırılması Projesi", T.C. Dışişleri Bakanlığı, *Uluslararası Ekonomik Sorunlar Dergisi*, Sayı: XXI, http://www.mfa.gov.tr/turkiye_nin-filistin-acilimi-ve-filistin-serbest-sanayi-bolgesinin-canlandirilmasi-projesi-.tr.mfa, (E.T:13.12.2015).

³³⁸ *A.g.e.*

³³⁹ "Filistin ile STA'nın onaylanmasına ilişkin tasarı TBMM'ye sunuldu", *Zaman*, 12.09.2004, http://www.zaman.com.tr/gundem_filistin-ile-stanin-onaylanmasına-iliskin-tasari-tbmmyesunuldu_91414.html, (E.T:13.12.2015).

³⁴⁰ "Filistin'le de ticaret serbestleşecek", *Hürriyet*, 26.01.2004, <http://hurarsiv.hurriyet.com.tr/goster/haber.aspx?id=198392>, (E.T:13.12.2015).

³⁴¹ Serdar Çam, "Türkiye her zaman Filistinlilerin yanında yer alacak", Söyleyişi: Muhammed Kamil Yaykan, *Diyanet Dergisi*, Sayı: 295, Temmuz 2015, s. 58.

programları düzenlemiş ve sağlık alanında modern merkezler kurmuştur.³⁴² Belirtilen bu hususlar Türkiye'nin Filistin'e yönelik politikasının temellerinden birini oluşturan Filistin'in devletleşme sürecinin teknik açıdan desteklenmesi hususunun uygulamaya başarılı bir şekilde aktarıldığının göstergesi olmuştur. Devam eden süreçte 2006 yılında Türkiye ile Filistin arasında bir milyon dolarlık hibe antlaşması önemli bir gelişmeydi.³⁴³ Bu hibe antlaşmaları Türkiye'nin gelişen ekonomisinin uygulamadaki yansımalarıydı. Bunun yanında hibe sadece parasal olarak değil aynı zamanda Filistin halkının ihtiyaç duyduğu unsurların onlara verilmesiyle de gerçekleşti. 2008 yılında toplam maliyeti bir milyon dolara ulaşan 15 adet tam teşekküllü ambulans hibe edilmesi bunun önemli örneklerinden biriydi.³⁴⁴

Kısaca, Türkiye, 2000 sonrası dönemde benimsediği vizyon ve artan ekonomik kapasitesine paralel olarak bütün gücüyle Filistinlilerin yanında yer aldı. Yapılan yardımlar ve gerçekleştirilen projelerin yanında Türkiye-Filistin ticari ilişkilerinde de dikkate değer bir artış oldu:

Tablo 8: Türkiye-Filistin İlişkilerinde İhracat ve İthalat (2006-2013, 1.000 ABD Doları)³⁴⁵

Yıllar	İhracat	İthalat	Ticaret Hacmi	Denge
2006	21.154	501	21.655	20.653
2007	21.247	762	22.009	20.485
2008	20.690	428	21.118	20.262
2009	29.523	274	29.797	29.249
2010	40.304	576	40.881	39.728

³⁴² *A.g.e.*, ss. 58-59.

³⁴³ "Türkiye'den Filistin'e 1 milyon dolarlık hibe", *Hürriyet*, 10.07.2006, <http://hurarsiv.hurriyet.com.tr/goster/haber.aspx?id=4727102&tarih=2006-07-10>, (E.T:13.12.2005).

³⁴⁴ "Türkiye'den Filistin'e 15 ambulans hibe", *Milliyet*, 18.11.2008, <http://www.milliyet.com.tr/turkiye-den-filistin-e-ambulans-hibe/dunya/dunyadetay/18.11.2008/1017740/default.htm>, (E.T:13.12.2015).

³⁴⁵ Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu, *Filistin Ülke Bülteni*, Nisan 2014, s. 11.

2011	49.092	271	49.363	48.821
2012	62.696	464	63.160	62.232
2013	75.506	1.133	76.639	74.373

Kültürel açıdan baktığımızda, Türkiye'nin Filistin'e yakınlığı tarihinin en yüksek düzeylerinden birini yaşamıştır. Zira her şeyden önce Filistin'e yönelik dış politika bir tarihsel sorumluluk üzerine inşa edilmiştir.³⁴⁶ Davutoğlu'nun dış politikaya getirdiği bu tarihsel sorumluluk anlayışı aslında geçmişte Türkiye'nin mirasçısı olarak kurulduğu Osmanlı Devleti ile Filistin arasındaki olumlu bağa atıf yapıp, bu durumun tekrar tesis edilmesini isteyen bir anlayıştır. Bu anlayışın en önemli niteliği kültürel açıdan bu bölgeye yaklaşılmasını öngörmesidir. Aidiyet bağını dolayısıyla kültürel bağ içinde barındıran bu unsur uygulamada siyasi en önemlisi de ekonomik açıdan bölgede etkin olunmasını ve bu etkinlikle kültürel bağların yeniden ortaya çıkarılmasını amaçlamaktadır. Bundan dolayı Türkiye siyasi olarak Filistin sorununun aktif savunuculuğunu yapmış ve TİKA bu dönemde bu bölgede oldukça etkili olmuştur. Uygulamadaki aktif tutum ve ekonomik alandaki her girişimden sonra ortaya çıkan olumlu tutum aynı zamanda kültürel yaklaşmanın bir göstergesini oluşturmuştur.

Diğer yandan bu dönemde kültürel perspektifin yaklaşma yönünde bir dönüşüm geçirmesini sağlayan husus Türkiye'deki insanların Filistin sorununu daha fazla sahiplenmesi ve Filistinlilere yönelik her zamankinden daha fazla olumlu bir tutumla yaklaşmasıdır. Özellikle İsrail'in Gazze saldırılarından sonra insanların sokaklara dökülüp İsrail'i protesto etmesi bölgeye yönelik kültürel bağın yansıması ve bölgeye yönelik yaklaşma isteğinin göstergesidir. Bu tutum aynı zamanda insani yardım konvoylarının düzenlenmesiyle de ortaya çıkmıştır. Kültürel açıdan hissedilen

³⁴⁶ Davutoğlu, *Teoriden Pratiğe Türk Dış Politikası...*, s. 175.

yakınlık insanların ölümü göze alma pahasına bu bölgeye yardım gönderilmesi ve Filistinli insanlarla zorluklara rağmen bağlantı kurulması gibi bir anlayışı ortaya çıkarmıştır. Bu da bize göstermektedir ki; tarihsel sorumluluk ve kültürel aidiyet bağı sadece siyasetçilerin söylediği bir söylem olmanın ötesinde bu grubu da içine alacak şekilde bir toplumun söylemidir. Filistin'e yönelik yakınlaşma ve yaşanan gelişmelerin toplumun kültürel perspektifinin daha da güçlenmesini sağladığı tartışma götürmez bir gerçekliktir.

3.8. Türkiye-Körfez Ülkeleri İlişkilerinde Derinleşme

Körfez ülkeleri, Türkiye'nin Ortadoğu politikalarının çerçevesine 1980'li yıllarda dahil olmuştu. Evren döneminde bir zorunluluk sonucu ortaya çıkan ve sınırlı ölçekte olan ilişkilerin düzeyi Özal döneminde daha da ilerletilmişti. Ancak 1990'lı yıllarda Türkiye'nin iç siyasal sisteminde sorunlar yaşaması ve Ortadoğu'daki yakın komşularından tehdit algılaması bir bütün olarak Ortadoğu politikalarının genel çerçevesinin sağlıklı bir şekilde görülememesine yol açmış, bunun sonucunda Körfez ülkeleri ile ilişkiler ihmal edilmiştir. Bu durum aynı zamanda 1980'li yıllarda ilişkilerde ortaya çıkan durumun 1990'lı yıllarda sürdürülemediği anlamına gelmekteydi. Ancak 2000'li yıllara gelindiğinde Türkiye-Körfez ülkelerinin niteliği tekrar değişmeye başlayacaktır. Bunda ise mevcut iktidarın dış politika vizyonunda Körfez ülkeleri ile ilişkilere atfedilen nitelik ve Körfez ülkelerinin Ortadoğu siyasetinde görece daha etkin hale gelmeye başlaması önemli bir rol oynayacaktır.

3.8.1. Siyasi İlişkiler

AKP iktidarıyla Türkiye'nin iç siyasal sistem ve ekonomide olumlu bir görünüm yakalamaya başlaması ve Ortadoğu'ya yönelik dış politikada sınır komşularının yanında genele önem verilmesi Türkiye-Körfez ülkeleri ilişkilerinin gelişmesini sağlayan dinamik olmuştur. Bunun yanında aynı dönemde Körfez ülkelerinin Ortadoğu

siyasetindeki görünürlüğü daha da artamaya başlamış ve bu devletler bölgenin önemli devletleriyle ilişkilerin daha da geliştirilmesi gibi bir anlayışa sahip olmuşlardır. İki taraftaki bu algının uygulamada daha güçlenmesini sağlayan husus ise Ortadoğu siyasetinde yaşanan gelişmeler ve bu gelişmelere karşı tarafların benzer algılara sahip olması olmuştur.

2000’li yılların Ortadoğu siyasetinin şekillenmesinin temel konularından biri olan Irak’ın işgali sonrası süreçte aşiret ve mezhep çatışmalarının artması Körfez ülkelerini tehdit etmeye başlamıştı.³⁴⁷ Bu ülkeler bu çatışmaların bölgeyi bir istikrarsızlık kuşağı haline getirmesinden ve bununda kendi iç siyasal sistemlerini etkilemesinden çekinmekteydiler. Körfez ülkelerinin sahip olduğu çekince Türkiye’nin de süreçteki endişeleri ile örtüşmekteydi. Dolayısıyla Körfez ülkeleri için Türkiye kendi çekincelerini anlayabileceği bir ülke olarak görülürken; Türkiye benzer argümanlara sahip olduğu Körfez ülkelerini politik alanda kendisini destekleyici bir aktör olarak görüyordu. Bu algılama Körfez ülkelerinin Irak konusunda Türkiye’nin Irak’a komşu ülkeler girişimini desteklemesi ve bu girişimlerin toplantılarını bizzat kendisinin düzenlemesi gibi uygulamada yardımcı işlevlerle belirgin bir şekilde görüldü.³⁴⁸ Bunun yanında Irak’a ilişkin Türkiye’nin girişimlerine yönelik desteğe ilişkin benzer bir durum Körfez ülkelerinin İran konusundaki algılamasında ve bu algılamaya bağlı olarak Türkiye’ye yüklediği anlamda da görüldü. Temelde Sünni yapıda olan bu ülkeler, Şii İran’ın bölgedeki etkinliğini başta Irak olmak üzere genel olarak artmasını istememekteydiler.³⁴⁹ Bu nedenle Körfez ülkeleri, Türkiye’yi bölgede İran’ı dengeleyecek bir aktör olarak gördü. Bölgesel denklem bağlamında taraflar arasında ortaya çıkan bu siyasi yakınlaşma adeta 1980’li yıllarda tarafların bölge politikalarında

³⁴⁷ Özdem Sanberk, “Çözüm Demokrasi ve Özgürlükte”, *Radikal*, 22.08.2006.

³⁴⁸ Davutoğlu, *Teoriden Pratiğe Türk Dış Politikası...*, s. 106.

³⁴⁹ “Körfez ülkeleri Türkiye’yi destekliyor”, *Radikal*, 14.12.2005, <http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=172800>, (E.T: 14.12.2015).

radikal değişmelere yol açan gelişmeler karşısındaki ortak vizyonunun 2000’li yıllarda yaşanan yeni gelişmeler bağlamında devamı niteliğindeydi.

Türkiye-Körfez ülkeleri yakınlaşması uygulamada tarafların bu yönde düzenlemeler oluşturması ile daha belirgin bir hal aldı. Bunun en belirgin örneği 2008 yılında oluşturulan Türkiye-Körfez İşbirliği Konseyi (KİK) Stratejik Diyalog Mekanizmasıydı. Aslında bu mekanizma 2000’li yıllarda Türkiye ile Körfez ülkelerinin her biri arasında geliştirilen ilişki ağının genele yansımasıydı. Bunun yanında oluşturulan bu mekanizma, Türkiye ile Körfez ülkeleri arasında gelişen ilişkilerin daha da gelişmesine ve kurumsallaştırılmasına yönelik tarafların iradesinin bir yansımasıydı. Diğer yandan oluşturulan bu mekanizma, dış politikanın Ortadoğu’ya yönelik temel unsurlarından biri olan politikanın bir bütünlük içerisinde ve ortak çıkarlar temelinde yürütülmesi hususunun Körfez ülkeleri nezdinde belirginleşmesi idi. Zira oluşturulan bu düzenlemenin mutabakatı Körfez ülkeleri ile AB arasında bir ulaşım ağının kurulmasını öngörmekteydi.³⁵⁰ Bunu sağlayan bir ülke olarak Türkiye’nin de iki aktör nezdindeki etkinliğinin artmasında bu mekanizma aracı bir rol olmaktaydı. Devam eden süreçte bu mekanizma doğrultusunda toplantılar yapılması ve taraflar arasındaki ilişkilerin yoğunlaşması Türkiye-Körfez ülkeleri ilişkilerinin yakınlaşmadan derinleşmeye doğru bir dönüşüm geçirdiğini gösteriyordu.

İlişkilerdeki derinleşmenin temelini sağlayan önemli husus Türkiye’nin Arap Baharı bağlamında Körfez ülkelerinden Bahreyn’de yaşanan gelişmeler karşısında çok fazla müdahil olmamasıydı. Türkiye’nin bu süreçteki politikası tutarsız davrandığı yönünde eleştirilere konu olmuşsa da söz konusu politika Bahreyn’de yaşanan gelişmelerde iktidara yönelik karşıt bir tutumun, aynı yönetim yapısındaki tüm Körfez ülkeleri ile ilişkilerin bozulması sonucunu ortaya çıkaracağı şeklindeki bir düşüncenin

³⁵⁰ Bayram Kaya, “Türkiye, AB ile Körfez ülkeleri arasında köprü oluyor”, *Zaman*, 09.07.2009.

ürünüydü.³⁵¹ Aynı süreçte Arap Baharının diğer yaşandığı ülkelerdeki aktif tutumla kıyaslandığında Türkiye'nin bu pasif tutumu Körfez ülkelerinde Türkiye lehine olumlu bir algı ortaya çıkardı. Bu ülkeler Türkiye'nin kendi yönetimlerinin yanında yer aldığını düşünerek ilişkileri derinleştirme yönünde güçlü bir tutum ortaya koymaya başlamışlardır.

İlişkilerdeki derinleşmenin temel göstergesi siyasi ve ekonomik alandaki yakınlaşmanın askeri alanı da kapsayacak şekilde genişlemeye başlamasıdır. Bunun en belirgin örneği Katar'la geliştirilen ilişkiler sayesinde Türkiye'nin bu ülkede üs kurma hakkını elde etmesidir.³⁵² Devletler arasında yüksek düzeyde bir işbirliği sonucu olarak ortaya çıkabilecek olan üs kurma hakkıyla; Türkiye bu durumu Körfez ülkeleri nezdinde kazanmaya başladığını gösteriyordu. Ankara'nın Körfez ülkeleri ile ilişkileri geliştirme ve bu ülkelerinde buna olumlu cevap vermesi bağlamında ortaya çıkan ilişkilerdeki derinleşme; bu durumu daha ileri seviyelere taşıma anlayışı doğrultusunda ve İran'ın etkinlik kazanması gibi bölgesel sistemde yaşanan gelişmeler bağlamında dinamizm kazanarak yeni bir sürece girmiş oldu.

3.8.2. Ekonomik İlişkiler

Türkiye'nin 1980'li yıllarda Körfez ülkeleri ile ilişkiler tesis etmesinin en önemli nedenlerinden biri bu ülkelerin sahip olduğu ekonomik potansiyeldi. Öyle ki; o dönemlerde bu potansiyelin Ortadoğu'daki diğer devletlere alternatif olacağı düşünülmüştü. İlişkilerin geliştirilmesi yoluyla 1980'li yıllarda ekonomik anlamda sağlanan çıkarlarda bu potansiyelin payı büyüktü. Ekonomik anlamda ilişkilere önem veren AKP hükümeti, o dönemde olduğu gibi, bu ekonomik potansiyeli dikkate alan bir yapıda oldu. Dolayısıyla ekonomik ilişkilerin geliştirilmesine birinci derecede önem

³⁵¹ Ahmet Öztürk, "Bahreyn 2012", *Ortadoğu Yıllığı 2012*, Editör: Kemal İnat ve Muhittin Ataman, Açılım Kitap, İstanbul, 2013, s. 403.

³⁵² Emrah Usta, "Türkiye'nin yeni körfez politikası başarılı olacak mı?", *Star Açık Görüş*, 18.07.2015.

verdi. Bunun yanında aynı önem Körfez ülkelerinde de görüldü. Ekonomik ilişkilere verilen önemin devam eden süreçte güçlenmesi sağlayan temel husus Türkiye ile Körfez ülkelerinin tıpkı siyasi algılamalar gibi ekonomik algılamalarının da örtüşmesi oldu. Türkiye'nin ekonomik anlamda bir güç olma bu bağlamda dış ekonomik ilişkileri geliştirme isteği ile Körfez ülkelerinin dış ekonomik ilişkilerindeki aktörleri çeşitlendirme isteği aynı döneme gelmiş, bunun yanında Körfez ülkelerinde birikmiş sermayeye yeni yatırım alanları arama isteği ortaya çıkmıştır.³⁵³ Ekonomik alanda ortaya çıkan bu güçlü uyum, uygulamaya da yansıyan bir nitelikte olmuş; taraflar ekonomik ilişkileri geliştirmek için çeşitli düzenlemeler yapmışlardır.

Dönemin başında diğer Ortadoğu devletleri ile geliştirilen ekonomik ilişkiler gibi Körfez ülkeleri ile de ekonomik ilişkiler geliştirilmeye başlandı. Bu bağlamda sürecin ilk adımını özelde her bir devletle ayrı ayrı ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi olurken, devam eden süreçte siyasi ilişkilerin gelişmesine paralel olarak ekonomik ilişkiler bir bütün çerçevesinde KİK ile yürütülmeye başlandı. Bu durumun en belirgin göstergesi 2005 yılında Türkiye ile KİK arasında Ekonomik İşbirliği Çerçeve Antlaşmasının imzalanmasıydı.³⁵⁴ Öngörülen hedefin serbest ticaret olduğu bu antlaşma tarafların ekonomik ilişkilere verdiği önemi gösteriyordu. Ekonomik ilişkilerde bu gelişmeler yaşanırken, taraflar arasında ikili siyasi ilişkilerde ve bölgesel meselelerde kayda değer bir sorun yaşanmaması ekonomik ilişkilerin daha da güçlenmesini sağladı. Bu taraflar arasında ikili ve genel olarak Türkiye-KİK arasında yapılan düzenlemelerde görüldü. Bu durum uygulamada ticari rakamlarda belirgin bir artış olmasını beraberinde getirdi. Bunun yanında bu dönemde Körfez ülkelerinden gelen yatırımlar ekonomik ilişkilerin gelişmesinde önemli bir rol oynadı. Kısaca, ekonomik ilişkilerdeki uyum ve

³⁵³ Gülşah Neslihan Akkaya, “Körfez İşbirliği Konseyi: Krallar Kulübü ve Değişen Bölgesel Düzen”, **SETA Analiz**, Sayı:70, Ağustos 2013, s. 23.

³⁵⁴ “Körfez’le ticari işbirliği”, **Radikal**, 31.05.2005, <http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=154403>, (E.T:15.12.2015).

artış bu dönemde 1980’lerde olduğu gibi ilişkilerin gelişmesinin en belirgin bir göstergesi olarak ortaya çıktı. Ancak 1980’lerden farklı olarak daha güçlü bir bağlam etrafında ve daha güçlü bir nitelikte gelişti.

SONUÇ

Türkiye-Ortadoğu ilişkileri, Türkiye'nin dış politikasında diğer bölgelerle yürütülen ilişkilerinden farklılaşmaktadır. Zira ilişkiler bir bütün olarak değerlendirildiğinde çeşitli sonuçlarla karşılaşmaktadır. Oysa dış politikanın AB ya da Balkanlar boyutu değerlendirildiğinde ulaşılabilecek sonuç ilişkilerde birkaç hususla sınırlıdır. Bu bağlamda AB ya da Balkanlar gibi dış politikanın diğer boyutlarıyla kıyaslandığında Ortadoğu ile ilişkilerde ulaşılabilecek çok fazla farklı sonucun olmasının nedeni Türkiye-Ortadoğu ilişkilerinin yapısından kaynaklanmaktadır. Bu nedenle ilişkilerin devamlılık ve değişim yönünden analiz edilmesi hem bu yapının biraz daha anlaşılabilir hale gelmesini mümkün kılmakta hem de bize ilişkilerin sonuçları hakkında çıkarımlarda bulunmaya itmektedir. Bu çıkarımlar şu şekilde sıralanabilir;

Türkiye-Ortadoğu ilişkileri, Cumhuriyetin kuruluşundan günümüze kadar geçen sürede değişen düzeylerde çeşitli faktörler etrafında şekillenmiştir. Başka bir ifadeyle ilişkilerde her dönemde birden fazla faktör etkili olmuş ve bu faktörlere bağlı olarak ilişkiler olumlu ya da olumsuz bir görünüm sergilemiştir. Ancak bu faktörlerden liderlerin algılamaları, benimsenen dış politika vizyonunun niteliği ve Ortadoğu bölgesel denklemi ile uluslararası sistemde yaşanan gelişmeler diğerlerine göre daha önemli bir rol oynamıştır.

Belirtebileceğimiz önemli bir husus, Türkiye'nin bölgeye yönelik bakışının çoğunlukla bölgesel ve uluslararası sistemde yaşanan gelişmeler bağlamında şekillendiğidir. Bu durumda bölgesel ve uluslararası sistemde yaşanan gelişmeler, dış politikada benimsenen misyona baskın gelmiş ya da tersi bir bakış açısıyla dış politika liderler tarafından bu gelişmeler doğrultusunda şekillendirilmiştir. Bu durum Türkiye-Ortadoğu ilişkilerinin büyük bir kısmında görülebilir. Atatürk döneminde Ortadoğu

bölgesel sisteminde mandater devletlerin olması gibi bir durum bölge devletleri ile ilişkilerin geliştirilememesinde önemli bir rol oynamıştır. Menderes döneminde benimsenen Batıcı ideoloji doğrultusunda bölgeye yönelme söz konusu olmuş ve dış politika davranışları bu bağlamda şekillendirilmiştir. Menderes dönemi sonrası 1960-1980 döneminde Kıbrıs konusunda Batı'ya duyulan hoşnutsuzluk nedeniyle bu bölgeye yaklaşılmış ve bölge devletlerinden destek arayışında bulunulmuştur. Benzer bir şekilde 12 Eylül darbesine AB'nin tepki göstermesi ve ikili ekonomik ilişkilerin bundan olumsuz etkilenmesi darbe yöneticilerinin temelde bir zorunluluk olarak bölgeye yaklaşması sonucunu ortaya çıkarmıştır. Bu durumun belirgin bir örneği son olarak Koalisyonlar döneminde (1991-2002) görülmüştür. PKK'nın bölgeselleşmesi sonucu Ortadoğu bölgesel sisteminden algılanan güvenlik tehdidi bu bölgeye yönelik yaklaşımın güvenlik temelli olmasını beraberinde getirmiştir.

2002 sonrası dönemde, AK Parti ile iç siyasette ortaya çıkan konjonktür ve AK Partinin dış politika vizyonu bölgeye yönelik bakış açısının şekillenmesinde bölgesel ve uluslararası sistemde yaşanan gelişmelerden daha etkili olmuş ve ikili ilişkiler benimsenen bu vizyon bağlamında şekillendirilmeye çalışılmıştır. 2000'li yıllarda bölgeye yönelik dış politikada AK Parti siyasi elitlerinin algılamaları, benimsedikleri vizyon ve ulaşmak istediği hedefler etkili olmuştur. Örneğin 2000'li yılların hemen başında Suriye lideri Beşer Esad'ın bölgesel ve uluslararası sistemden izole etme çabalarına rağmen, Türkiye'nin Suriye ilişkileri geliştirmeye başlaması ve dönemin büyük güçlerinden ayrılması AK Partili siyasi elitlerinin politik yaklaşımlarının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır.

Türkiye-Ortadoğu ilişkilerinde, Türkiye'nin Ortadoğu'ya yönelik algılamaları ve vizyonuna bağlı olarak ortaya çıkan bir bakış açısının yerine, Batının çıkarlarını uygulamaya aktaran bir bakış açısı benimsemesi her zaman için ilişkilerin niteliğine

zarar veren bir unsur olmuştur. Zira Ortadoğu halkları ve devletlerinde, Batının kendileri üzerinde sömürgeci bir sistem kurmaları nedeniyle Batı'ya karşı güçlü bir antipati mevcuttur. Dolayısıyla Türkiye'nin Batı'nın politikalarını benimsemesi ve uygulamada Batı ile beraber hareket etmesi; Ortadoğu halkları ve devletleri nezdinde Türkiye'nin Batı'nın çıkarlarını benimseyen ve uygulamaya aktaran bir aktör olarak algılanmasına neden olmuştur. Bu durumda çoğu zaman için Türkiye ile ilişkilerin geliştirilmeme isteğinden Türkiye karşıtı bir pozisyon benimsemeye uzanan bir eksende çok sayıda olumsuz sonuç ortaya çıkmasını beraberinde getirmiştir. Menderes döneminin tamamı bunun en belirgin örneğini oluşturmaktadır. Bu dönemde Demokratların Batıcılığı adeta kendilerinin bir özelliği olarak görmeleri, Batı'nın girişimlerini Batı'dan çok sahiplenmeleri ve uygulamaya aktarmaya çalışmaları Ortadoğu halkları ve devletleri için bir hayal kırıklığı oluşturmuş; bu hayal kırıklığı Türkiye karşıtı olumsuz bir tutumu beraberinde getirmiştir. Bu olumsuz tutum akabinde düzeltilmeye çalışılsa da ortaya çıkan negatif algılamalar Türkiye-Ortadoğu ilişkilerine Batı'nın dahil olduğu her olayda belli düzeyde görülecektir. İncirlik Üssünün Ortadoğu'da yaşanan olaylarda Batı tarafından kullanılmasının Ortadoğu halkları nezdinde oluşturduğu olumsuz algı buna örnek olarak verilebilir. Yine benzer bir olumsuz algı Özal'ın çıkar sağlama adına stratejik bir değişiklikle Körfez krizinde Batının yanında yer almasıyla görülmüştür. Söz konusu algılamalar aynı zamanda Türkiye ile Ortadoğu arasındaki tarihsel, kültürel ve coğrafi bağa zarar veren bir nitelikte olmuştur. Batının kendi çıkarları lehine ve Türkiye'nin aleyhine müdahil olduğu her olay sonrası Arap halklarında ortaya çıkan olumsuz tutum nedeniyle Türkiye ile bölge halkları arasındaki tarihsel ve kültürel bağlar zarar görmüş ve bunun sonucunda Türkiye'nin yakın bölgesinden daha da uzaklaşması gibi bir durum ortaya çıkmıştır. Bu durum aynı zamanda Türkiye'nin bölgeye yönelik politikasında kendisi lehine işlerlik kazandırabilecek tarihi, kültürel ve coğrafi bağların

geçersiz hale gelmesine neden olmuştur. Yani Türkiye ile Ortadoğu arasındaki tarihsel, kültürel ve coğrafi bağlar ilişkilerde çoğunlukla belirgin bir şekilde uygulamaya aktarılamamıştır. Bunun yanında Türkiye ile Ortadoğu arasında Batıdan kaynaklı uzaklaşma, Türkiye'nin bu uzaklaşmayı takip eden dönemde bu durumu telafi etme gibi bir çabada bulunması sonucunu ortaya çıkarmıştır. Bu çaba ise bölgeye yönelik politikada ve bölge devletleri ile olan ilişkilerde sınırlı bir ölçekte sonuç vermiştir.

Diğer yandan, Türkiye'nin Ortadoğu'ya yönelik politikasında Batı'dan bağımsız politikalar izleme ve benimsenen perspektif doğrultusunda hareket etme Batı'nın Türkiye'nin çıkarlarına uymayan ve desteklemeyen politikalarına bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Örneğin 1960-1980 döneminde Kıbrıs sorunda Batı'dan gerekli desteğin bulunamaması Türkiye'yi Ortadoğu ülkelerine yakınlaştırırken; aynı yıllarda ABD ile ilişkilerde yaşanan sorunlar uygulamada Türkiye'nin İncirlik Üssünün kullanılması taleplerini zaman zaman reddetmesi ile kendisini göstermiştir. Ancak bu durum düşük düzeyde olmuş ve bir zorunluluk sonucu ortaya çıkmıştır.

2000'li yıllarda Türkiye'nin Ortadoğu'ya yönelik benimsediği dış politika perspektifi çoğunlukla Batılı devletlerin dış politika önceliklerinden bağımsız gelişmiş ve bölgeye yönelik yaklaşımda önemli bir değişimi temsil etmiştir. Davutoğlu'nun benimsediği dış politika vizyonuna göre Türkiye, Batı platformlarında Batılı kimliğiyle; Doğu platformlarında Doğulu kimliğiyle hareket etmelidir. Bunun yanında dış politika her olayın niteliğine uygun olarak özerk bir şekilde yürütülmelidir. Bu anlayışın bir ürünü olarak Türkiye; Batının baskıcı tutumuna rağmen Esad ile dönemin başında ilişkileri geliştirmiş, bazı kesimlerce terör örgütü olarak belirtilen Hamas ile görüşmüş, Filistin meselesinde belirgin bir şekilde Batıdan farklılaşan politikalar izlemiş ve İran nükleer krizinde keskin bir şekilde Batının müdahalelerine/yaptırımlarına karşı çıkmıştır. Sayısı çoğaltılabilecek bu örnekler Türkiye'nin Ortadoğu'da Batı'ya bağımlı

bir aktör olarak hareket etmenin yerine bölgeye yönelik kendi algılamaları etrafında bir vizyon oluşturduğunu ve uygulamada da bu şekilde hareket ettiğini ortaya koymaktadır. Nitekim nasıl Batı'ya bağımlı bir şekilde hareket eden Türkiye'ye karşı olumsuz algılamalar ortaya çıkmışsa; benzer şekilde Batı'dan bağımsız hareket eden ve bu yönde dış politika davranışları geliştiren Türkiye'ye bölgede olumlu bir anlam atfedilmiş, bu durum Ortadoğu halkları nezdinde olumlu söylemlerle ve devletlerinde ilişkileri geliştirme yönünde irade taşımasıyla kendisini göstermiştir. Böylesi bir durum Türkiye'nin benimsediği bölge gerçeklerini dikkate alan, Batıdan uzaklaşan, bağımsız bir tutumla oluşturulan politikalarına bağlı olarak ortaya çıkmıştır. Nitekim politikaların bu içeriği Türkiye ile Ortadoğu arasındaki tarihi, kültürel ve coğrafi bağların tekrar güçlü bir şekilde tesis edilmesini sağlamıştır. Sınırlarda vize kontrollerinin kalkması, sınır kentlerinin birbirleriyle bağlantısının sağlanması gibi ticari ve ülke fuarlarının düzenlenmesi, eğitim kurumlarının açılması gibi kültürel gelişmeler Türkiye ile Ortadoğu arasındaki bağın güçlü bir şekilde tesis edilmesinin bir yansıması olarak karşımıza çıkmaktadır.

Türkiye-Ortadoğu ilişkilerinde, Türkiye tarafından bölgeye yönelik geliştirilen vizyonun sınırları ve bu vizyonu destekleyecek araçların durumu, uygulamada bu sınırlar ve araçlar dahilinde sonuçlar alınmasını beraberinde getirmiştir. Bu durum ilişkilerde iki düzlemde görülmüştür:

İlk düzlem, bölgede yer alan ülkelerden sadece birkaçı ile yürütülen olumlu ilişkiler bölgeye yönelik perspektifin sadece bu devletlerle sınırlı kalması gibi bir sonucu ortaya çıkarmıştır. Başka bir ifadeyle çeşitli sorunlar nedeniyle bölgedeki devletlerin hepsiyle olumlu ilişkilerin yürütülememesi ve bölgenin genelinde etkin olunamaması durumu söz konusu olmuştur. Aynı durum bölge devletleri ile ilişkilerdeki dış politika konularının tamamında istediğini ifade edememesi ve uygulamada bu

bağlamda sonuçların ortaya çıkmaması durumu içinde geçerlilik kazanmıştır. Bunun temel nedeni bu durumun oluşmasını sağlayacak güçlü siyasi ve askeri araçlara sahip olunamamasından ve bunun yanında bu araçların uygulamada kullanılmasını sağlayacak bölgesel hareket kabiliyetinin sınırlı olmasından kaynaklanmıştır. Bu ilk düzlem, Türkiye-Ortadoğu ilişkilerinde belirgin bir şekilde 1990'lı yıllar için geçerlidir. Ortadoğu'dan kaynaklı güvenlik algılaması başta sınır komşuları Irak ve Suriye ile ilişkilerin olumsuz bir görüme kavuşmasına neden olmuş, aynı dönemde İran'la ilişkilerde güvenlik sorunlarının yanında ideolojik mücadeleden kaynaklı ilişkilerdeki gerginlik belirgin bir şekilde görülmüştür. Dolayısıyla Türkiye, bu dönemde bölgenin genelinde etkinlik sağlamak gibi bir perspektifi benimsemek yerine salt güvenlik bağlamında düşünmek zorunda kalmış, bölge ile kendisi arasındaki bağları dikkate almadığı ve bölgesel güç mücadelesinde bulunamadığı bir ölçek küçültme durumu söz konusu olmuştur. Dolayısıyla güvenlik bağlamında ortaya çıkan bu ölçek küçültme; iç siyasal sistemde yaşanan güç mücadelesi ile de belirginleşince uygulamada sadece İsrail ile ilişkilerin geliştirilmesi gibi bir durum ortaya çıkmıştır.

İkinci düzlem, Türkiye'nin bölgeye yönelik politikasının bölgedeki bütün devletleri ve aktörleri kapsayacak ve bölge meselelerinin tamamına uygulanacak şekilde geniş bir perspektif çerçevesinde oluşturulduğu bir durumdur. Bu bağlamda oluşturulan politika Türkiye'nin bölgesel bir aktör olarak bölgedeki görünürlüğünü artırmıştır. Bunun yanında bu görünürlüğün uygulamada etkinliğe kavuşmasında Türkiye'nin sahip olduğu askeri ile siyasi araçların niteliği ve bölgesel hareket kabiliyeti her zamankinden daha fazla belirleyici olmuştur. Bu araçlarla ve hareket kabiliyeti ile devletlerin nezdinde ve bölgenin genelinde etkinlik kurulabilmiştir. Bu ikinci boyut önce güçlü bir bağlam etrafında 2000'li yıllarda söz konusu olmuştur. Bu dönemde Ortadoğu'ya yönelik işbirliği argümanı bölgenin tamamını kapsayacak şekilde söz konusu olmuş, bu

bağlamda bölgedeki devletlerin tamamı ile ilişkiler geliştirilmeye çalışılmış ve ulusal çıkarların güçlendirilmesi hedeflenmiştir. Türkiye-Ortadoğu ilişkilerinde bir ölçek büyütmenin olması anlamına gelen bu durum Türkiye'nin Ortadoğu'da bölgesel güç olma anlayışının uygulamaya bir yansımasıdır. 2000'li yıllarda, 1990'lı yıllara kıyasla Türkiye'nin siyasal yaşamında yakalanan demokratikleşme ve askeri unsurlar bakımından daha da güçlenme bu anlayışın uygulamaya aktarılmasında kolaylaştırıcı bir işlev sağlamıştır. Örneğin Filistinlilere yapılan yardımlarda dikkate değer artış araçlardaki güçlenmenin bir yansımasıdır. Benzer şekilde bölge devletleri arasında yapılan arabuluculuk siyasi alandaki güçlenmenin ve bunun dış politika alanına yansımasının bir örneğidir. Türkiye'nin Ortadoğu'ya yönelik benimsediği vizyonun geniş sınırları ve araçların güçlenen niteliği; bölgenin geneline yönelik benimsenen anlayışın uygulamaya aktarılmasını sağlamış ve buna bağlı olarak ortaya çıkan olumlu sonuçlar ilişkilerde önemli bir değişimi göstermiştir.

Genel çerçevede belirtebileceğimiz Türkiye-Ortadoğu ilişkileri Cumhuriyetin kuruluşundan çalışmada incelenen 2015'e kadar olan dönemde iki eksende gelişmiştir. İlk eksen, bölgeye özel bir önem verilmediği, bölge ile Türkiye arasındaki bağların dikkate alınmadığı, ilişkilerin bir irade dahilinde yürütülmesinin söz konusu olmadığı ve daha çok dış politikanın diğer alanlarında yaşanan kayıpları giderme adına bölgeye yaklaşımın söz konusu olduğu bir durumdur. Bu eksenin en önemli niteliği dış politikada bölgeye yönelik ortaya çıkan perspektifin ilişkilerin geliştirilmesi gibi iradi bir durumun yerine daha çok yaşanan sorunlardan kaynaklanması dolayısıyla zorunlu bir durumu oluşturmasıdır. Zorunlu bir durumun yansıması olan bu bağlamın uygulamada sınırlı ölçekte olumlu sonuçlarla karşılaşmıştır. Bu bağlam ilişkilerde özellikle Soğuk Savaş döneminde söz konusu olmuştur. İkinci eksen, ilk eksenin tam tersi bir şekilde gelişmiştir. Bu eksen; bölgeye özel bir önem verildiği hatta bölgeye

yönelik dış politika anlayışının genel nitelik içinde ön sıralarda yer aldığı, Türkiye'nin bölgenin bir ülkesi olduğunun defalarca ifade edildiği, ilişkilerin bir vizyon ve irade dahilinde yürütüldüğü ve bölgenin dış politikanın diğer alanlarından bağımsız bir şekilde değerlendirildiği bir durumdur. Bu eksenin en önemli niteliği ise Ortadoğu'ya yönelik dış politikanın iradi ve bir istek dahilinde gelişmesi ve bunun dönemin büyük kısmı boyunca belirgin bir şekilde görülmesidir. Bilinçli bir anlayışın ürünü olan bu yaklaşım, uygulamada oldukça olumlu sonuçlarla karşılaşmış ve Türkiye'nin bölgedeki etkinliği her zamankinden daha fazla artmıştır. İkinci eksen ilişkilerde özellikle AKP dönemi için geçerli olmuş, bu durum diğer dönemlerden bir değişimi temsil etmiştir. Kanaatimce ilişkilerin bundan sonraki dönemlerde görünümü bu iki eksenin biri etrafında gelişecek ve ortaya çıkacak sonuçlar bu eksenin sonuçları ile benzerlik gösterecektir.

KAYNAKÇA

KİTAPLAR

Akdevelioğlu, Atay ve Kürkçüoğlu, Ömer, “1923-1939 Dönemi: Orta Doğu’yla İlişkiler”, *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt 1, 1919-1980*, Editör: Baskın Oran, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.

-----, “1990-2001: İran’la İlişkiler”, *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt 2, 1980-2001*, Editör: Baskın Oran, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.

Akgün, Mensur, “Ortadoğu Maceraları”, *Onbir Aylık Saltanat: Siyaset, Ekonomi ve Dış Politikada Refahiyol Dönemi*, Yay. Haz: Gencer Özcan Boyut Kitapları, İstanbul, 1998.

Akşin, Aptülahat, *Türkiye’nin 1945’den Sonraki Dış Politika Gelişmeleri ve Ortadoğu Meseleleri*, İsmail Akgün Matbaacılık ve Kitapçılık, İstanbul, 1959.

Alantar, Özden Zeynep, “Türk Dış Politikasında Milletler Cemiyeti Dönemi”, *Türk Dış Politikasının Analizi*, Derleyen: Faruk Sönmezoğlu, İlaveli 3. Basım, Der Yayınları İstanbul, 2004.

Altunışık, Meliha B., “Güvenlik Kısılacında Türkiye-Ortadoğu İlişkileri”, *En Uzun Onyıl: Türkiye’nin Ulusal Güvenlik ve Dış Politika Gündeminde Doksanlı Yıllar*, Derleyen: Gencer Özcan ve Şule Kut Boyut Yayıncılık, İstanbul, 1998.

-----, “Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Türkiye-İsrail İlişkileri”, *Türkiye ve Ortadoğu: Tarih, Kimlik, Güvenlik*, Derleyen: Meliha Benli Altunışık, Boyut Kitapları, İstanbul, 1999.

Arı, Tayyar., *Geçmişten Günümüze Ortadoğu: Siyaset, Savaş ve Diplomasi*, Güncellenmiş 3. Baskı, Alfa Yayınları, İstanbul, 2007.

-----, “Ortadoğu ile İlişkiler”, *Türk Dış Politikası (1919-2008)*, Editör: Haydar Çakmak, Barış Platin Kitap, Ankara, 2008.

Armaoğlu, Fahir, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi Cilt 1-2: 1914-1995*, Genişletilmiş 16. Baskı, Alkım Yayınevi, İstanbul, 2007.

Aydın, Mustafa, Özcan, Nihat Ali ve Kaptanoğlu, Neslihan, **Riskler ve Fırsatlar Kavşağında Irak'ın Geleceği ve Türkiye**, TEPAV Ortadoğu Çalışmaları II, Temmuz 2007.

Aykan, Mahmut Bali, **Soğuk Savaş Sonrası Dönemi Ortadoğu'sunda Türkiye'nin İsrail'e Karşı Politikası:1991-1998**, Mor Ajans, İstanbul, 2000.

Bağcı, Hüseyin, “Demokrat Parti'nin Ortadoğu Politikası”, **Türk Dış Politikasının Analizi**, Derleyen: Faruk Sönmezoğlu, İlaveli 3. Basım, Der Yayınları, İstanbul, 2004.

Baharçiçek, Abdulkadir, “Soğuk Savaşın Anlamı ve Sona Ermesinin Türk Dış Politikası Üzerindeki Etkileri”, **21. Yüzyılın Eşiğinde Türk Dış Politikası**, Editör: İsrail Bal, Alfa Yayınları, İstanbul, 2001.

Bal, İdris, “Türk Dış Politikası'nın Ana Hatları”, **Değişen Dünyada Uluslararası İlişkiler: Uluslararası Siyaset, Uluslararası Hukuk ve Temel Sorunlar**, Editör: İdris Bal, Lalezar Kitabevi, Ankara, 2006.

Balcı, Ali, **Türkiye Dış Politikası: İlkeler, Aktörler, Uygulamalar**, Etkileşim Yayınları, İstanbul, 2013.

Best, Antony, M. Hanhimäki, Jussi, A. Maiolo, Joseph, E. Schulze Kirsten, **Uluslararası Siyasi Tarih: 20. Yüzyıl**, Yayınodası Yayıncılık, 2008.

Bıyıklı, Mustafa, **Batı İşgalleri Karşısında Türkiye'nin Ortadoğu Politikaları – Atatürk Dönemi-**, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul, 2006.

Birand, Mehmet Ali ve Yalçın, Soner, **The Özal: Bir Davanın Öyküsü**, 10. Baskı, Doğan Kitap, İstanbul, Mayıs 2007.

Bozarslan, Hamit, **Ortadoğu'nun Siyasal Sosyolojisi: Arap İsyanlarından Önce ve Sonra**, Çev. Melike Işık Durmaz, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.

Bozdağlıoğlu, Yücel, **Turkish Foreign Policy and Turkish Identity: A Constructivist Approach**, Routledge, New York and London, 2003.

Bölme, Selin M., **İncirlik Üssü: ABD'nin Üs Politikası ve Türkiye**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.

Bölükbaşı, Süha, “Türkiye ve İsrail: Mesafeli Yakınlıktan Stratejik Ortaklığa”, **Türkiye’nin Dış Politika Gündemi**, Editör: Şaban H. Çalış, İhsan Dağı ve Ramazan Gözen, Ankara, Liberte Yayınları, 2001.

Cleveland, William, **Modern Ortadoğu Tarihi**, Çev. Mehmet Harmancı, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2008.

Davutoğlu, Ahmet, **Stratejik Derinlik: Türkiye’nin Uluslararası Konumu**, 61. Baskı, Küre Yayınları, İstanbul, 2011.

-----, **Teoriden Pratiğe Türk Dış Politikası Üzerine Konuşmalar**, Küre Yayınları, İstanbul, 2013.

Duran, Hasan, “Adana Protokolü Sonrası Türkiye-Suriye İlişkileri”, **Ortadoğu Yıllığı 2011**, Editör: Kemal İnat ve diğerleri, Açılım Kitap, İstanbul, 2012.

Ekinci, Arzu C., “11 Eylül Sonrasındaki Gelişmeler Işığında İran-Türkiye İlişkilerinin Değerlendirilmesi”, **11 Eylül Sonrası Ortadoğu**, Editör: Sedat Laçiner ve Arzu C. Ekinci, USAK Yayınları, Ankara, 2011.

Eralp, Atila ve Tür, Özlem, “İran’la Devrim Sonrası İlişkiler”, **Türkiye ve Ortadoğu: Tarih, Kimlik, Güvenlik**, Derleyen: Meliha Benli Altunışık, Boyut Kitapları, İstanbul, 1999.

Erdoğan, Mustafa, “Türk Politikasında Bir Reformist: Turgut Özal”, **Devlet ve Siyaset Adamı Turgut Özal**, Editör: İhsan Sezal, Çetin Ofset, İstanbul, 1996.

Erdoğan, İbrahim, “Su Sorunu”, Ortadoğu ve Türkiye: Bölgesel Bir Analiz, **Türk Dış Politikasında Gelenek ve Değişim**, Derleyen: İhsan D. Dağı, Siyasal Kitabevi, Ankara, 1998.

Erhan, Çağrı ve Kürkçüoğlu, Ömer, “1990-2001: İsrail’le İlişkiler”, **Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt 2, 1980-2001**, Editör: Baskın Oran, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.

Erhan, Çağrı, **Türk Dış Politikasının Güncel Sorunları**, Ankara, İmaj Yayınları, 2010.

Ertem, Helin S. ve Karadeniz, Radiye F., “İşbirliği ve Çatışma Alanlarıyla 2000’li yıllarda Türkiye-ABD İlişkileri”, **2000’li Yıllarda Türk Dış Politikası: Fırsatlar**,

Riskler ve Krizler, Derleyen: Özden Z. Oktav ve Helin S. Ertem, Nobel Yayınları, Ankara, 2015.

Ertem, Helin S., ““Kuzey Irak”tan “Irak Kürdistanı”na: Ankara-Erbil İlişkilerindeki Dönüşümün Siyasi ve Ekonomik Temelleri”, **2000’li Yıllarda Türk Dış Politikası: Fırsatlar, Riskler ve Krizler**, Derleyen: Özden Z. Oktav ve Helin S. Ertem, Nobel Yayınları, Ankara, 2015.

Fırat, Melek ve Kürkçüoğlu, Ömer, “1945-1960 Dönemi: Arap Devletleriyle İlişkiler”, **Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt 1, 1919-1980**, Editör: Baskın Oran, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.

Fuller, Graham E., **Yükselen Bölgesel Aktör: Yeni Türkiye Cumhuriyeti**, Çev. Mustafa Acar, 8. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011.

Gönlübol, Mehmet ve Sar, Cem, **Atatürk ve Türkiye’nin Dış Politikası**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1997.

-----, “1919-1939 Dönemi”, **Olaylarla Türk Dış Politikası**, 9. Baskı, Siyasal Kitabevi, Ankara, 1996.

Gözen, Ramazan, **Amerikan Kısacasında Dış Politika: Körfez Savaşı, Turgut Özal ve Sonrası**, Liberte Yayınları, Ankara, 2000.

-----, “Türkiye ve 1. Körfez Savaşı: Kriz Ortamında Dış Politika”, **Türk Dış Politikasının Analizi**, Derleyen: Faruk Sönmezoğlu, İlaveli 3. Basım, Der Yayınları, İstanbul, 2004.

Gül, Abdullah, **Yeni Yüzyılda Türk Dış Politikasının Ufukları**, T.C. Dışişleri Bakanlığı Yayını, 2007.

Gürbey, Gülistan, “Özal Dönemi Dış Politikası”, **Devlet ve Siyaset Adamı Turgut Özal**, Editör: İhsan Sezal, Çetin Ofset, İstanbul, 1996.

Gürkaynak, Muharrem, “Fransa ile İlişkiler”, **Türk Dış Politikası (1919-2008)**, Editör: Haydar Çakmak, Barış Platin Kitap, Ankara, 2008.

Hale, William, **Türk Dış Politikası 1774-2000**, Çev. Petek Demir, Mozaik Yayınları, İstanbul, 2003.

Kardaş, Şaban, “Türkiye ve Irak Krizi: Kimlikle Çıkar Arasında AKP”, **Ak Parti: Toplumsal Değişimin Yeni Aktörleri**, Editör: Hakan Yavuz, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2010.

Kasım, Kamer, “Türk-İsrail İlişkileri: İki Bölgesel Gücün Stratejik Ortaklığı”, **21. Yüzyılın Eşiğinde Türk Dış Politikası**, Editör: İdris Bal, Alfa Yayınları, İstanbul, 2001.

Kirişçi, Kemal, “Huzur Mu Huzursuzluk Mu: Çekiç Güç ve Türk Dış Politikası”, Çev. Ahmet K. Han, **Türk Dış Politikasının Analizi**, Derleyen: Faruk Sönmezoğlu, İlaveli 3. Basım, Der Yayınları, İstanbul, 2004.

Kissinger, Henry, **Diplomasi**, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018.

Köse, Talha, **İran Nükleer Programı ve Ortadoğu Siyaseti: Güç Dengeleri ve Diplomasinin İmkanları**, SETA Yayınları, Ağustos 2008.

Kürkçüoğlu, Ömer, **Türkiye’nin Arap Ortadoğu’suna Karşı Politikası (1945-1970)**, Barış Kitap, Ankara, 2010.

Laçiner, Sedat, “Turgut Özal Dönemi Türk Dış Politikası (1983-1993)”, **Osmanlı’dan İki binli Yıllara Türkiye’nin Politik Tarihi: İç ve Dış Politika**, Editör: Adem Çaylak ve diğerleri, Savaş Yayınevi, Ankara, 2010.

-----, “11 Eylül Sonrası Türkiye’nin Ortadoğu’yla Değişen İlişkileri”, **11 Eylül Sonrası Ortadoğu**, Editör: Sedat Laçiner ve Arzu Celalifer Ekinci, USAK Yayınları, Ankara, 2011.

Laçınok, Nevra Yaraç, “Turgut Özal”, **Türk Dış Politikasında Liderler: Süreklilik ve Değişim, Söylem ve Eylem**, Yay. Haz: Ali Faik Demir, Bağlam Yayınları, İstanbul, 2007.

Mazlum, İbrahim, “Türkiye ve Sınıraşan Suların Güvenlik Boyutu”, **En Uzun On yıl: Türkiye’nin Ulusal Güvenlik ve Dış Politika Gündeminde Doksanlı Yıllar**, Derleyen: Gencer Özcan ve Şule Kut, Boyut Yayıncılık, İstanbul, 1998.

McGhee, George, **ABD-Türkiye-NATO-Ortadoğu**, Çev. Belkis Çorakçı, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1992.

Oktav, Özden Zeynep, “Türkiye-Suriye İlişkilerinde Ekim Krizi’nden Ortak Kader Anlayışına Geçiş Sürecinin Bir Analizi”, *Türkiye’nin Değişen Dış Politikası*, Derleyen: Cüneyt Yenigün ve Ertan Efegil, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2010.

Oran, Baskın, “TDP’nin Temel İlkeleri”, *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt 1, 1919-1980*, Editör: Baskın Oran, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.

Örmeci, Ozan, *Portrait of a Turkish Social Democrat: İsmail Cem*, Doktora Tezi, Bilkent Üniversitesi, Siyaset Bilimi Bölümü, Ankara, 2011, (AKY Yayınları. 2011).

Özcan, Gencer, “Ana Muhalefet Hükümetinin Ortadoğu Politikasından Kesitler”, *Onbir Aylık Saltanat: Siyaset, Ekonomi ve Dış Politikada Refahiyat Dönemi*, Yay. Haz: Gencer Özcan, Boyut Kitapları, İstanbul, 1998.

-----, “Türkiye-İsrail İlişkileri”, *Türk Dış Politikasının Analizi*, Derleyen: Faruk Sönmezoğlu, İlaveli 3. Basım, Der Yayınları, İstanbul, 2004.

-----, *Türkiye-İsrail İlişkilerinde Dönüşüm: Güvenliğin Ötesi*, TESEV Dış Politika Programı, Dış Politika Analizleri Serisi 1, Kasım 2005.

Özcan, Mesut, *Harmonizing Foreign Policy, Turkey, the EU and the Middle East*, Ashgate, 2008.

-----, “Filistin-İsrail Barış Süreci ve Türkiye”, *Filistin: Çıkmazdan Çözüm*, Derleyen: Ahmet Davutoğlu ve diğerleri, Küre Yayınları, İstanbul, 2013.

Öztürk, Recep, *Batı Faktörünün Etkisinde Türkiye-İsrail İlişkilerinin Politikası*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler A.B.D., 2004, (Ankara, Odak Yay.).

Öztürk, Ahmet, “Bahreyn 2012”, *Ortadoğu Yıllığı 2012*, Editör: Kemal İnat ve Muhittin Ataman, Açılım Kitap, İstanbul, 2013.

Pamukçu, Konuralp, “Su Sorunu Çerçevesinde Türkiye, Suriye ve Irak İlişkileri”, *Türk Dış Politikasının Analizi*, Derleyen: Faruk Sönmezoğlu, İlaveli 3. Basım, Der Yayınları, İstanbul, 2004.

Sander, Oral, *Türkiye’nin Dış Politikası*, 3. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2006.

Sandıklı, Atilla ve Emekler, Bilgehan, “İran Nükleer Krizinin Türkiye’ye Olası Etkileri”, *Ortadoğu’da Değişim ve Türkiye*, Editör: Atilla Sandıklı ve Erdem Kaya, Bilgesam Yayınları, İstanbul, 2014.

Sever, Ayşegül, *Soğuk Savaş Kuşatmasında Türkiye, Batı ve Ortadoğu 1945-1958*, Boyut Kitapları, İstanbul, 1997.

Sinkaya, Bayram, “Türkiye’nin Devrim Sonrası İran ile İlişkileri”, *Türkiye’nin Dış Politikası: Yeni Eğilimleri, Yeni Yönelimleri, Yeni Yaklaşımları*, Editör: İdris Demir, Dora Yayınları, Bursa, 2014.

Tür, Özlem, “Türkiye ve Ortadoğu: Gerilimden İşbirliğine”, *Doğu’dan Batı’ya Dış Politika: AK Partili Yıllar*, Derleyen: Zeynep Dağı, Orion Yayınevi, Ankara, 2006.

Türk, Fahri ve Gaytancıoğlu, Kaan, “Adalet ve Kalkınma Partisi İktidarında Türkiye-İrak İlişkileri (2002-2009)”, *Türkiye’nin Değişen Dış Politikası*, Derleyen: Cüneyt Yenigün ve Ertan Efegil, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2010.

Türkmen, İlter, “Türkiye Cumhuriyeti’nin Ortadoğu Politikası” *Ortadoğu’da Değişim ve Türkiye*, Editör: Atilla Sandıklı ve Erdem Kaya, Bilgesam Yayınları, İstanbul, 2014.

Uzgel, İlhan ve Kürkçüoğlu, Ömer, “1923-1939 Dönemi: İngiltere’yle İlişkiler”, *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt 1, 1919-1980*, Editör: Baskın Oran, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.

-----, *Ulusal Çıkar ve Dış Politika*, İmge Kitabevi, Ankara, 2004.

Yarar, Erhan, *Tarihsel Dönüşüm: Filistin Sorunu Temelinde Türk Dış Politikası ve İsrail Devletini Tanıma Süreci*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2006.

Yeşilyurt, Nuri, “Ortadoğu’yla İlişkiler”, *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt 3, 2001-2012*, Editör: Baskın Oran, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.

Yılmaz, Türel, *Türkiye-İsrail Yakınlaşması*, İmaj Yayıncılık, Ankara, 2001.

-----, “Ortadoğu ile İlişkiler”, *Türk Dış Politikası (1919-2008)*, Editör: Haydar Çakmak, Barış Platin Kitap, Ankara, 2008.

MAKALELER

Akkaya, Gülşah Neslihan, “Körfez İşbirliği Konseyi: Krallar Kulübü ve Değişen Bölgesel Düzen”, **SETA Analiz**, Sayı:70, Ağustos 2013, ss. 7-29.

Aktaş, Altan, “Güvenlikleştirme Yaklaşımı ve Türkiye’nin Ulusal Güvenlik Anlayışındaki Dönüşüm”, **Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt:1, Sayı:2, Temmuz 2011, ss. 7-47.

Albayrak, Mustafa, “Türkiye’nin Ortadoğu Politikaları (1920-1960)”, **Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 3, Sayı: 2, 2005, ss. 1-64.

Altunışık, Meliha B., “Worldwiews and Turkish Foreign Policy in the Middle East”, **New Perspectives on Turkey**, No: 40, 2009, ss. 169-192.

Aras, Bülent, “Davutoğlu Era in Turkish Foreign Policy”, **SETA Policy Brief**, No:32, May 2009, ss. 3-15.

Ataman, Muhittin, “Özalist Dış Politika: Aktif ve Rasyonel Bir Anlayış”, **Bilgi**, Cilt:7, Sayı:2, 2003, ss. 49-64.

Atmaca, Ayşe Ömür, “11 Eylül Jeopolitik Anlatısı İçerisinde Türk-Amerikan İlişkileri”, **Akademik Ortadoğu**, Cilt:7, Sayı:14, 2013, ss. 115-147.

Balcı, Ali, “Enerji’sine Kavuşan Komşuluk: Türkiye-Kürdistan Bölgesel Yönetimi İlişkileri”, **SETA Analiz**, Sayı:97, Haziran 2014, ss. 7-26.

Bıshku, Michael B., “How Has Turkey Viewed Israel?”, **Israel Affairs**, Cilt:12, Sayı:1, Haziran 2006, ss. 177-194.

Bilgin, Hasret Dikici, “Foreign Policy Orientation of Turkey’s Pro-Islamist Parties: A Comparative Study of the AKP and Refah”, **Turkish Studies**, Cilt:9, Sayı:3, 2008, ss. 407-421.

Cook, Steven A., “The USA, Turkey, and the Middle East: Continuities, Challenges, and Opportunities”, **Turkish Studies**, Cilt:12, Sayı:4, 2011, ss. 717-726.

Çagaptay, Soner and Evans, Tyler, “Turkey’s Changing Relations With Iraq”, **Policy Focus**, No:122, 2012, ss. 1-22.

Çetinsaya, Gökhan, “Irak’ta Yeni Dönem, Ortadoğu ve Türkiye”, **SETA Irak Dosyası**, Nisan 2006, ss. 1-50.

Dağcı, Gül Tuğba, “Turkey-US Relations in Justice and Development Party’s Era”, *Alternatives Turkish Journal of International Relations*, Cilt:11, Sayı:2, 2012, ss. 1-11.

Davutoğlu, Ahmet, “Turkey’s Foreign Policy Vision: An Assessment of 2007”, *Insight Turkey*, Cilt:10, Sayı:1, 2008, ss. 77-96.

-----, “Türk Dış Politikasının İlkeleri ve Bölgesel Siyasal Yapılanma”, *Vision Papers*, Stratejik Araştırmalar Merkezi, No:3, Ağustos 2012, ss. 3-12.

Demir, Cenker Korhan, “Öğrenen Örgütler ve Terör Örgütleri Bağlamında PKK”, *Uluslararası İlişkiler*, Cilt:5, Sayı:19, Güz 2008, ss. 57-88.

Durmaz, Ferhat, “Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Türkiye-Avrupa Birliği İlişkilerinin ‘Kıbrıs’ Boyutu”, *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi*, Cilt:6, Sayı:13, Haziran 2015, ss. 15-39.

Egeli, Sıtkı ve Güvenç, Serhat, “NATO’nun Füze Savunma Sistemi ve Türkiye”, *Ortadoğu Analiz*, Cilt: 4, Sayı: 40, Nisan 2012, ss. 19-30.

Emiroğlu, Hüseyin, “Soğuk Savaş Sonrası Birleşmiş Milletler: İşlevi-Sorunları”, *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt 7, Sayı 2, 2006, ss. 59-81.

Erkmen, Serhat, “1990’lardan Günümüze Türkiye-İsrail Stratejik İşbirliği”, *Uluslararası İlişkiler*, Cilt: 2, Sayı: 7, Güz 2005, ss. 157-185.

-----, “İç Etkenler Açısından Türkiye’nin Kuzey Irak Politikasının Dönüşümü”, *Bilig*, Sayı:72, Kış 2015, ss. 171-196.

Göktepe, Cihat ve Seydi, Süleyman, “Soğuk Savaş Başlangıcında Türk Dış Politikası”, *Bilig*, Sayı:72, Kış 2015, ss. 197-222.

Hale, William, “Turkey and the Middle East in the ‘New Era’”, *Insight Turkey*, Cilt:11, Sayı:3, 2009, ss. 143-159.

Itzkowitz Shiffrinson, Joshua R., “The Kurds and Regional Security: An Evaluation of Developments since the Iraq War”, *Brandeis University Crown Center for Middle East Studies Middle East Brief*, No:14, 2006, ss. 1-10.

İnat, Kemal, “ABD-İran İlişkilerinin Ortadoğu ve Türkiye’ye Etkileri”, **SETA Perspektif**, Sayı:85, Aralık 2014, ss. 1-7.

-----, “Ekonomik İşbirliği Örgütü’nün 30. Yılında Türkiye-İran Ekonomik İlişkileri”, **Analiz**, Sayı:132, Temmuz 2015, ss. 7-25.

Kahraman, Sevilay, “Turkey and the European Union in the Middle East: Reconciling or Competing with Each Other?”, **Turkish Studies**, Cilt:12, Sayı:4, 2011, ss. 699-716.

Kıbaroğlu, Ayşegül, “Türk Dış Politikası ve Su”, **Ortadoğu Analiz**, Cilt:5, Sayı:53, Mayıs 2013, ss. 50-59.

Kıbaroğlu, Mustafa, “İran’ın Nükleer Programı ve Türkiye”, **Bilge Strateji**, Cilt 5, Sayı 9, Güz 2013, ss. 1-8.

Koçer, Gökhan, “1990’lı Yıllarda Askerî Yapı ve Türk Dış Politikası”, **ODTÜ Gelişme Dergisi**, Cilt:29, Sayı:1-2, 2002, ss. 123-156.

Laçiner, Sedat, “Ortadoğu Diye Bir Yer Var mı?”, **Uluslararası Hukuk ve Politika**, Cilt: 3 Sayı:10, 2007, ss. 153-155.

Lochery, Neill, “Israel and Turkey: Deepening Ties and Strategic Implications 1995–98”, **Israel Affairs**, Cilt:5, Sayı:1, 1998, ss. 45-62.

Mende, Leyla von and Bröning, Michael, ““The Man Outside?”: Turkey’s Policy on Iraq- Between Efforts at Dialogue and Threatening Gestures”, **Focus Iraq, Friedrich-Ebert Stiftung Amman**, 2007, ss. 1-11.

Oğuzlu, Tarık, “Türk Dış Politikasında Davutoğlu Dönemi”, **Ortadoğu Analiz**, Cilt:1, Sayı:9, Eylül 2009, ss. 43-50.

Oran, Baskın, “Türk Dış Politikası: Temel İlkeleri ve Soğuk Savaş Ertesindeki Durumu Üzerine Notlar”, **SBFD, Prof. Dr. Oral Sander’e Armağan**, Cilt 51, No. 1-4, 1996, ss. 353-370.

Özcan, Nihat Ali, “İran’ın Türkiye Politikasında Ucuz Ama Etkili Bir Manivela: PKK”, **Avrasya Dosyası**, Cilt:5, Sayı:3, Sonbahar 1999, ss. 325-343.

Özdemir, Hakan, “28 Şubat Süreci Arifesinde ve Ertesinde İki Milli Görüş Partisi: Refah Partisi (RP)-Fazilet Partisi (FP)(Karşılaştırmalı Bir Analiz)”, **Süleyman Demirel**

Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt:20, Sayı:2, 2015, ss. 165-193.

Reçber, Kamuran, “Türkiye’nin Irak’ın Kuzeyinde Sınır Ötesi Operasyon ve Sıcak Takip Hakkı”, *Uluslararası Hukuk ve Politika*, Cilt 3, No:9, 2007, ss. 16-27.

Sakin, Serdar ve Deveci, Can, “Ortadoğu Kavramı ve Sınırları Üzerine Bir Değerlendirme”, *History Studies ABD ve Büyük Ortadoğu İlişkileri Özel Sayısı*, 2011, ss. 281-293.

Sariaslan, Fatma, “2000’li Yıllarda Türkiye-İran Ekonomik İlişkileri”, *Akademik Ortadoğu*, Cilt:7, Sayı:14, 2013, ss. 65-91.

Sinkaya, Bayram, “İran Nükleer Programı Karşısında Türkiye’nin Tutumu ve Uranyum Takası Mutabakatı”, *Ortadoğu Analiz*, Cilt: 2, Sayı: 18, Haziran 2010, ss. 66-78.

Suvankulov, Farrukh, Akhmedjonov, Alisher, Öğücü, Fatma, “Restoring Forgotten Ties: Recent Trends and Prospects of Turkey's Trade with Syria, Lebanon and Jordan”, *Turkish Studies*, Cilt:13, Sayı:3, 2012, ss. 343-361.

Şen, Gülriz, “İran ve Arap Baharı: Bağlam, Söylem ve Siyaset”, *Ortadoğu Etütleri*, Cilt 3, No:2, Ocak 2012, ss. 95-118.

Şenel, Burak, “İsrail Devleti’nin Kuruluşunda Türkiye’nin İsrail’i Tanıma Süreci”, *Akademik Ortadoğu*, Cilt:9, Sayı:1, 2014, ss. 157-178.

Taşpınar, Ömer, “Turkey’s Strategic Vision and Syria”, *The Washington Quarterly*, Cilt:35, Sayı:3, 2012, ss. 127-140.

Tür, Özlem, “2000’lerde Türkiye-Suriye İlişkilerinin Siyasi-Ekonomisi”, *Ortadoğu Analiz*, Cilt:3, Sayı:31-32, Temmuz Ağustos 2011, ss. 33-39.

-----, “Economic Relations with the Middle East Under the AKP—Trade, Business Community and Reintegration with Neighboring Zones”, *Turkish Studies*, Cilt12, Sayı:4, 2011, ss. 589-602.

“Türkiye-İsrail İlişkileri”, *Stratejik Düşünce Enstitüsü Analiz*, Ekim 2011, ss. 5-48.

Tüysüzöğlü, Göktürk, “Milenyum Sonrası Türkiye-İsrail İlişkilerinin Değişen Görünümü”, *Akademik Ortadoğu*, Cilt:8, Sayı:2, 2014, ss. 139-159.

Uslu, Nasuh, “Türkiye’nin Yeni Orta Doğu Yaklaşımı”, **Bilig**, Sayı:52, Kış 2010, ss. 147- 180.

Uzer, Umut, “Türkiye-İsrail İlişkilerinde Bunalım”, **Ortadoğu Etütleri**, Cilt:2, Sayı:2, Ocak 2011, ss. 137-168.

Üste, Nazmi ve Sönmez, A. Sait, “Soğuk Savaş Sonrası Dönemde ABD ve AB Dış Politikalarında Ortaya Çıkan Temel Farklılıklar (1991-2001)”, **Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt: 9, Sayı: 17, 2012, ss. 81-114.

Yetim, Mustafa ve Kalaycı, Rıdvan, “Türkiye-İran İlişkileri: Sıfır Sorun Mu?, Nükleer Sorun Mu?”, **Akademik Ortadoğu**, Cilt:5, Sayı:2, 2011, ss. 85-108.

TEZLER

Ereker, Fulya, **Dış Politika ve Kimlik: İnşacı Perspektiften Türk Dış Politikasının Analizi**, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler A.B.D., 2010.

Hamad Lak, Payman Abdullah, **Türkiye-İrak İlişkileri (1920-2010)**, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş, Nisan 2015.

Törel, Türkmen, **PKK Terör Örgütü: Tarihsel ve Siyasal Gelişim Süreci Bakımından İncelenmesi**, Basılmamış Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih A.B.D, 2002.

PANEL/KONFERANS/SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

Kurubaş, Erol, “Arap Baharında Türk Dış Politikası ve Türkiye’nin Ortadoğu Konumuna Etkisi”, **Uluslararası 1. Ortadoğu Sempozyumu Bildirileri**, Editör: Şamil Öçal, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınları: 1, Ankara, 2014.

İNTERNET KAYNAKLARI

Athoğlu, Yasin, “Türkiye’nin Lübnan Politikası”, **Bilgesam**, <http://www.bilgesam.org/incele/1323/-turkiye%C2%92nin-lubnan-politikasi/#.VmHQldLhAdU>, (E.T:04.12.2015).

Ayhan, Veysel, “Türkiye-Irak Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi Başbakanlar Toplantısının Ardından”,
http://www.orsam.org.tr/tr/trUploads/Yazilar/Dosyalar/20091016_t%C3%BCrkiye.%C4%B1rak.pdf, (E.T:02.12.2015).

Bozçalışkan, Ali, “Türkiye’nin Filistin Açılımı ve Filistin Serbest Sanayi Bölgesinin Canlandırılması Projesi”, *T.C. Dışişleri Bakanlığı, Uluslararası Ekonomik Sorunlar Dergisi*, Sayı: XXI, http://www.mfa.gov.tr/turkiye_nin-filistin-acilimi-ve-filistin-serbest-sanayi-bolgesinin-canlandirilmasi-projesi-.tr.mfa, (E.T:13.12.2015).

Brandon, James, “Iran's Kurdish Threat: PJAK”, The Jamestown Foundation, *Terrorism Monitor: In-Depth Analysis of the War on Terror*, Cilt:4, Sayı:12, 2006, http://www.jamestown.org/single/?tx_ttnews%5Btt_news%5D=805&no_cache=1#.Vq4XntKLQdU, (E.T: 09.12.2015).

Gözen, Ramazan, “Türkiye’nin Ortadoğu Politikası Gelişimi ve Etkenleri”, *Türkler*, Cilt:17, 2002. (Bu derginin sayfa numarası internette bulunan biçimine göre verilmiştir.)

Hasan, Mazin, “Türkiye’nin Türkmen Politikası: Yapılması Gerekenler”, *Stratejik Analiz*, Cilt:4, Sayı:48, 2004, <http://www.bizturkmeniz.com/tr/index.php?page=article&id=3752>, (E.T: 29.11.2015).

Semin, Ali, “Irak’ta Yeni Dinamikler ve Ankara-Bağdat İlişkileri”, *Bilgesam*, 26 Mayıs 2012, <http://www.bilgesam.org/incele/1122/irak%92ta-yeni-dinamikler-ve-ankara-bagdat-iliskileri/#.VmAQSDLhAdU>, (E.T: 03.12.2015).

Sinkaya, Bayram, “Geçmişten Günümüze Türkiye’nin Ortadoğu Politikası ve Batı Etkisi”, *ADAM Akademi*, cilt: 1, sayı: 1 (Haziran 2011). https://www.academia.edu/1099895/Ge%C3%A7mi%C5%9Ften_G%C3%BCn%C3%BCm%C3%BCze_T%C3%BCrkiye_nin_Ortado%C4%9Fu_Politikas%C4%B1_ve_Bat%C4%B1_Etkisi, s. 3. (Sayfa numarası internet kaynağına göre verilmiştir.)

“I find it hard to apologize for removing Saddam”, <http://edition.cnn.com/videos/tv/2015/10/25/gps-blair-iraq-isis-interview.cnn>, (E.T:21.11.2015).

Lydia Wilson, “What I Discovered From Interviewing Imprisoned ISIS Fighters”, <http://www.thenation.com/article/what-i-discovered-from-interviewing-isis-prisoners/>, (E.T: 21.11.2015).

“Irak’ın Yeniden Yapılandırılması”, *Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği*, Mayıs 2003, <http://www.dtik.org.tr/DC/Editor/Image/Irak%C4%B1n%20Yeniden%20Yap%C4%B1land%C4%B1r%C4%B1lmas%C4%B1.pdf>, (E.T: 29.11.2015).

“Türkiye-Irak Ekonomik İlişkileri”, http://www.mfa.gov.tr/turkiye-irak-ekonomik-iliskileri-ve-turkiye_nin-yeniden-imar-surecine-katkisi.tr.mfa, (E.T:02.12.2015).

“Irak’la İlişkilerde Yeni Dönem: Yepyeni Bir Ortaklık Modeli”, <http://www.turktime.com/haber/irak-la-iliskilerde-yeni-donem/68409>, (E.T: 02.12.2015)

“Türkiye’den Irak’a yanıt”, *Aljazeera Türk*, 31.07.2015, <http://www.aljazeera.com.tr/haber/turkiyeden-iraka-yanit>, (E.T:03.12.2015).

“Mesele, ekonomik bir kavga”, *Aljazeera Türk*, 26.04.2014, <http://www.aljazeera.com.tr/haber/mesele-ekonomik-bir-kavgadir>, (E.T:03.12.2015).

“Maliki’den Erbil’e tehdit”, *Aljazeera Türk*, 12.01.2014, <http://www.aljazeera.com.tr/haber/malikiden-erbile-tehdit-0>, (E.T: 03.12.2015).

Yavuz Oğhan, “Barzani ziyareti bu kez başkaydı...”, *İnternet Haber*, <http://www.internethaber.com/barzani-ziyareti-bu-kez-baskaydi-1223449y.htm>, (E.T:03.12.2015).

“Sezer’e Suriye’de büyük ilgi”, *Radikal*, 13.04.2005, <http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=149526>, (E.T:04.12.2015).

“Sezer: Suriye ziyaretim olumlu katkılar sağladı”, *Milliyet*, 15.04.2005, <http://www.milliyet.com.tr/2005/04/15/siyaset/axsiy01.html>, (E.T:04.12.2015)

“Erdoğan, Beşar Esad’a özel temsilci gönderdi”, *Sabah*, 04.07.2006, <http://arsiv.sabah.com.tr/2006/07/04/dun109.html>, (E.T:04.12.2015).

“İrak – Suriye Gerginliği ve Türkiye’nin Arabuluculuk Rolü”, **Turkish News**, 02.09.2009, <http://www.turkishnews.com/tr/content/2009/09/02/irak-suriye-gerginligi-ve-turkiyenin-arabuluculuk-rolu/>, (E.T: 04.12.2015).

“Türkiye-Suriye tatbikatı İsrail’de endişe yarattı”, **Hürriyet**, 28.04.2009, <http://www.hurriyet.com.tr/turkiye-suriye-tatbikati-israil-de-endise-yaratti-11524330>, (E.T: 04.12.2015).

T.C. Dışişleri Bakanlığı, “Uyuşmazlıkların Çözümü ve Arabuluculuk”, <http://www.mfa.gov.tr/uyusmazliklarin-cozumu-ve-arabuluculuk.tr.mfa>, (E.T: 04.12.2015).

“Türk işadamları istedi Beşar Esad sınırları açtı”, **Sabah**, 09.01.2004, <http://arsiv.sabah.com.tr/2004/01/09/eko105.html>, (E.T: 04.12.2015).

“Esad’ın Ankara programı yoğun”, **Hürriyet**, 05.01.2004, <http://webarsiv.hurriyet.com.tr/2004/01/05/394244.asp>, (E.T: 05.12.2015) .

“Suriye ile ‘Serbest ticaret’ dönemi”, **Sabah**, 22.12.2004, <http://arsiv.sabah.com.tr/2004/12/22/siy98.html>, (E.T: 05.12.2015).

“Suriye ile su anlaşmazlığı bitti”, **Hürriyet**, 22.12.2004, <http://www.hurriyet.com.tr/suriye-ile-su-anlasmazligi-bitti-283288>, (E.T: 05.12.2015).

“Türkiye-Suriye İş Forumu”, **Cumhuriyet**, 21.12.2009, http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/diger/107472/Turkiye-Suriye_is_Forumu.html, (E.T: 05.12.2015).

“Türkiye ile Suriye arasındaki vize kalktı”, **Haber 7**, 17.09.2009, <http://www.haber7.com/siyaset/haber/437371-turkiye-ile-suriye-arasindaki-vize-kalkti>, (E.T:05.12.2015).

“45 milyon liralık temel atıldı Asi Barajı ‘dostluk’la dolacak”, **Hürriyet**, 07.02.2011, <http://www.hurriyet.com.tr/45-milyon-liralik-temel-atildi-asi-baraji-dostluk-la-dolacak-16953457>

“Erdoğan, Davutoğlu’nu Şam’a gönderiyor”, **Habertürk**, 06.08.2011, <http://www.haberturk.com/dunya/haber/656181-erdogan-davutoglunu-sama-gonderiyor>, (E.T:05.12.2015).

“Erdoğan: Suriye Bizim İç Meselemizdir”, **TRT Haber**, 06.08.2011, <http://www.trthaber.com/haber/gundem/erdogan-suriye-bizim-ic-meselemizdir-4907.html>, (E.T:05.12.2015).

“Suriye Ulusal Konseyi İstanbul ofisini açıyor”, **Sabah**, 24.11.2012, <http://www.sabah.com.tr/gundem/2012/11/24/suriye-ulusal-konseyi-istanbul-ofisini-aciyor>, (E.T:05.12.2015).

“Hürriyet ‘Canlı bomba 18 yaşında IŞİD sempatzanı’ dedi, Reuters ‘IŞİD yaptı’ diye duyurdu”, **Hürriyet**, 20.07.2015, <http://www.hurriyet.com.tr/hurriyet-canli-bomba-18-yasinda-isid-sempatzani-dedi-reuters-isid-yapti-diye-duyurdu-29592205>, (E.T: 06.12.2015).

“PYD sınırın tamamını istiyor”, **Türkiye Gazetesi**, 22.07.2013., <http://www.turkiyegazetesi.com.tr/gundem/56353.aspx>, (E.T:06.12.2015).

“İsraililer Kuzey Irak’ta faaliyette”, **Radikal**, 22.06.2004, <http://www.radikal.com.tr/yorum/israilliler-kuzey-irakta-faaliyette-714551/> (E.T:07.12.2015).

“İsrail Türkiye’den resmen özür diledi, tazminat ödemeyi kabul etti!”, **T24**, <http://t24.com.tr/haber/israil-turkiyeden-resmen-ozur-diledi-tazminat-odemeyi-kabul-etti,226291>, (E.T: 07.12.2015).

“Türkiye, Ortadoğu yol haritasına katkıya hazır”, **Hürriyet**, 05.09.2003, <http://hurarsiv.hurriyet.com.tr/goster/haber.aspx?id=169604>, (E.T: 07.12.2015).

“ Hamas siyasi lideri Halid Meşal: Yeri sarsan intikam alacağız”, 28.03.2004, **Hürriyet**, <http://www.hurriyet.com.tr/hamas-siyasi-lideri-halid-mesal-yeri-sarsan-intikam-alacagiz-213238>, (E.T:07.12.2015).

“Refah’ta kanlı operasyon 20 ölü”, **Sabah**, 19.05.2004 <http://arsiv.sabah.com.tr/2004/05/19/dun101.html> (E.T:07.12.2015).

“Türkiye İsrail’deki diplomatlarını çağırdı”, **Hürriyet**, 08.06.2004, <http://webarsiv.hurriyet.com.tr/2004/06/08/471632.asp>, (E.T:07.12.2015).

“AKP heyeti İsrail’le temasta”, **Radikal**, 01.09.2004,
<http://www.radikal.com.tr/yorum/akp-heyeti-israille-temasta-721157/>,
(E.T:07.12.2015).

“Gazze saldırısında 11 ölü”, **BBC Turkish.com**, 13.06.2006,
http://www.bbc.co.uk/turkish/news/story/2006/06/060613_gaza_attack.shtml,
(E.T:07.12.2015).

“Erdoğan İKÖ’de, İslam dünyasını uyardı”, **Hürriyet**, 04.08.2006,
<http://hurarsiv.hurriyet.com.tr/goster/haber.aspx?id=4866242&tarih=2006-08-04>,
(E.T:07.12.2015).

“Olmert’ten kritik ziyaret”, **Sabah**, 15.02.2007,
<http://arsiv.sabah.com.tr/2007/02/15/siy108.html>, (E.T:08.12.2015).

“Erdoğan’ın sert tepkisi İsrail basınında”, **Milliyet**, 29.12.2008,
<http://www.milliyet.com.tr/erdogan-in-tepkisi-israil-basininda/siyaset/siyasetdetay/29.12.2008/1034122/default.htm>, (E.T: 08.12.2015).

“Baykal: Filistinli çocukları vuran İsraili pilotlar Konya’da eğitiliyor”, **Radikal**, 04.02.2009,
<http://www.radikal.com.tr/politika/baykal-filistinli-cocuklari-vuran-israili-pilotlar-konyada-egitiliyor-919976/>, (E.T:08.12.2015).

“Gül: İsrail ile asla eskisi gibi olmayacağız”, **Habertürk**, 03.06.2010,
<http://www.haberturk.com/gundem/haber/520262-gul-israil-ile-asla-eskisi-gibi-olmayacagiz>, (E.T:08.12.2015).

“İsrail özür dilemeli, acil soruşturma açılmalı”, **Habertürk**, 31.05.2010,
<http://www.haberturk.com/dunya/haber/519400-israil-ozur-dilemeli-acil-sorusturma-acilmali>, (E.T:08.12.2015).

T.C Dışişleri Bakanlığı, “Türkiye-İsrail Siyasi İlişkileri”,
<http://www.mfa.gov.tr/turkiye-israil-siyasi-iliskileri.tr.mfa>, (E.T:08.12.2015).

“Türkiye-İsrail Ticaret Hacmi Tarihi Rekor Kırdı”, 06.05.2015, **Aktifhaber**,
<http://www.aktifhaber.com/turkiye-israil-ticaret-hacmi-tarihi-rekor-kirdi-1176274h.htm>, (E.T:08.12.2015).

“Casus uçak ihalesi İsrail'e”, **Radikal**, 20.04.2005, <http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=150240>, (E.T:08.12.2015).

“İsrail'e sert nota”, **Milliyet**, 15.02.2009, <http://www.milliyet.com.tr/israil-e-sert-nota/guncel/gundemdetay/15.02.2009/1059850/default.htm>, (E.T:08.12.2015).

“İsrail’le Heron krizi”, **Milliyet**, 19.05.2009, <http://www.milliyet.com.tr/Dunya/HaberDetay.aspx?aType=HaberDetay&KategoriID=2&ArticleID=1096446&Date=19.05.2009&b=Israille+Heron+krizi>, (E.T:08.12.2015).

“Org. Özel'den önemli açıklamalar”, **Hürriyet**, 25.10.2011, <http://www.hurriyet.com.tr/org-ozelden-onemli-aciklamalar-19073042>, (E.T:08.12.2015).

“Türkiye-İsrail Ticaret Hacmi Tarihi Rekor Kırdı”, 06.05.2015, **Aktifhaber**, <http://www.aktifhaber.com/turkiye-israil-ticaret-hacmi-tarihi-rekor-kirdi-1176274h.htm>, (E.T:08.12.2015).

“İran, Irak'a Komşu Ülkeler Toplantısı'na katılıyor”, **Haberler.com**, 29.04.2007.

“Aygan: İran, Cemil Bayık'ı yakalamış olabilir”, **Zaman**, 17.08.2011, http://www.zaman.com.tr/dunya_aygan-iran-cemil-bayiki-yakalamis-olabilir_1170069.html, (E.T:09.12.2015).

“Ankara'da İran-AB nükleer görüşmesi olumlu”, **Hürriyet**, 26.04.2007, <http://hurarsiv.hurriyet.com.tr/goster/haber.aspx?id=6409626&tarih=2007-04-26>, (E.T:10.12.2015).

“Baradey arabuluculuğu ima etti”, **NTV**, 08.07.2006, <http://arsiv.ntv.com.tr/news/379259.asp>, (E.T:10.12.2015).

“İran'dan Türkiye'ye sert füze kalkanı tepkisi”, **En Son Haber**, 06.09.2011, <http://www.ensonhaber.com/irandan-turkiyeye-sert-fuze-kalkani-tepkisi-2011-09-06.html>, (E.T:10.12.2015).

“İran'dan ikinci gözdağı: Kürecik'i kesinlikle vururuz”, **Hürriyet**, 12.12.2011, <http://www.hurriyet.com.tr/irandan-ikinci-gozdagi-kurecik-i-kesinlikle-vururuz-19442858>, (E.T:10.12.2015).

“Erdoğan mutlu döndü”, **Radikal**, 30.07.2004, <http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=123622>, (E.T:11.12.2015).

“Enerjide tarihi anlaşma”, **Sabah**, 14.07.2007, <http://arsiv.sabah.com.tr/2007/07/14/haber,3BA0DE20CB8D4FBDB5CB6ACB09460B2D.html>, (E.T:11.12.2015).

“Türkiye- İran arasında doğalgaz mutabakat zaptı”, **Zaman**, 18.11.2015, http://www.zaman.com.tr/ekonomi_turkiye-iran-arasinda-dogalgaz-mutabakat-zapti_761499.html, (E.T:11.12.2015).

“Yıldız'dan İran'la enerjide işbirliği”, **Haber 7**, 03.05.2001, <http://ekonomi.haber7.com/ekonomi/haber/740176-yildizdan-iranla-enerjide-isbirligi>, (E.T: 11.12.2015).

“İran ile doğalgaz krizi”, **Sabah**, 31.1.2012, <http://www.sabah.com.tr/ekonomi/2012/01/31/iran-ile-dogalgaz-krizi>, (E.T:11.12.2015).

“İran'ın Ekonomisi”, T.C. Dışişleri Bakanlığı, <http://www.mfa.gov.tr/iran-ekonomisi.tr.mfa>, (E.T:11.12.2015).

“İran ve Türkiye İki Ülke İlişkilerinin Gelişmesi Önündeki Engelleri Ortadan Kaldırmada Kararlılar”, **İran Turkish Radio**, 10.06.2014, <http://turkish.irib.ir/haberler/iran/item/316655-iran-ve-t%C3%BCrkiye-iki-%C3%BClke-ili%C5%9Fkilerinin-geli%C5%9Fmesi-%C3%B6n%C3%BCndeki-engelleri-ortadan-kald%C4%B1rmada-kararlı%C4%B1lar>, (E.T:11.12.2015).

“Önemli olan verilen mesajdır”, **Hürriyet**, 19.02.2006, <http://www.hurriyet.com.tr/onemli-olan-verilen-mesajdir-3957461>, (E.T: 13.12.2015).

“Türkiye El Fetih-Hamas arasında arabuluculuk önerdi”, **Hürriyet**, 18.12.2008, <http://www.hurriyet.com.tr/turkiye-el-fetih-hamas-arasinda-arabuluculuk-onerdi-10595051>, (E.T:13.12.2015).

“ Hamas: Arabulucu Türkiye değil Mısır”, **Açık Gazete**, <http://www.acikgazete.com/guncel/2010/06/10/hamas-arabulucu-turkiye-degil-misir.htm?aid=35709>, (E.T:13.12.2015).

“Mısır, Filistin'de 'barış' yarışında”, **Radikal**, 07.01.2005, <http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=139614>, (E.T:13.12.2015).

“Ankara'dan Filistin'e tam destek”, 05.09.2011, **NTV**, <http://www.ntv.com.tr/turkiye/ankaradan-filistine-tam-destek,X35URUhLNkeTiC0QG16wpQ>, (E.T:13.12.2015).

“Filistin artık BM'de üye olmayan gözlemci devlet”, **Radikal**, 30.11.2012, <http://www.radikal.com.tr/dunya/filistin-artik-bmde-uye-olmayan-gozlemci-devlet-1109999/>, (E.T:13.12.2015).

“Filistin halkına yönelik görevlerimiz daha bitmedi”, **Cumhuriyet**, 01.12.2012, http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/diger/387374/_Filistin_halkina_yonelik_gorevlerimiz_daha_bitmedi_.html, (E.T:13.12.2015).

“Eximbank'tan Filistin'e 50 milyon dolar”, **Radikal**, 24.12.2003, <http://www.radikal.com.tr/haber.php/haber.php?haberno=100021>, (E.T: 13.12.2015).

“Filistin ile STA'nın onaylanmasına ilişkin tasarı TBMM'ye sunuldu”, **Zaman**, 12.09.2004, http://www.zaman.com.tr/gundem_filistin-ile-stanin-onaylanmasına-iliskin-tasari-tbmmyesunuldu_91414.html, (E.T:13.12.2015).

“Filistin'le de ticaret serbestleşecek”, **Hürriyet**, 26.01.2004, <http://hurarsiv.hurriyet.com.tr/goster/haber.aspx?id=198392>, (E.T:13.12.2015).

“Türkiye'den Filistin'e 1 milyon dolarlık hibe”, **Hürriyet**, 10.07.2006, <http://hurarsiv.hurriyet.com.tr/goster/haber.aspx?id=4727102&tarikh=2006-07-10>, (E.T:13.12.2005).

“Türkiye'den Filistin'e 15 ambulans hibe”, **Milliyet**, 18.11.2008, <http://www.milliyet.com.tr/turkiye-den-filistin-e----ambulans-hibe/dunya/dunyadetay/18.11.2008/1017740/default.htm>, (E.T:13.12.2015).

“Körfez ülkeleri Türkiye'yi destekliyor”, **Radikal**, 14.12.2005, <http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=172800>, (E.T: 14.12.2015).

“Körfez'le ticari işbirliği”, **Radikal**, 31.05.2005, <http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=154403>, (E.T:15.12.2015).

GAZETE HABERLERİ VE MAKALELERİ

Bila, Fikret, “Ankara formülü”, **Milliyet**, 11.10.2000, s. 18.

Billion, Didier, “İran nükleeri çerçeve antlaşması gerçek bir başarı mı?”, **Zaman**, 20.04.2015.

Çakırözer, Utku, “Suriye’den ‘sınır tanıyan’ anlaşma”, **Milliyet**, 06.01.2004.

-----, “Türkiye-İsrail arasında kırmızı telefon hattı”, **Milliyet**, 02.05.2005.

Çongar, Yasemin, “Ya terör, ya siyaset”, **Milliyet**, 28.01.2006.

Dağı, İhsan, “Yalnız Ülkem”, **Zaman**, http://www.zaman.com.tr/yazarlar/ihsan-dagi/yalnizulkem_1342032.html, (E.T:06.12.2015).

Davutoğlu, Ahmet, “Türkiye merkez ülke olmalı”, **Radikal**, 26.02.2004.

Demir, Metehan, “Her şey Atilla Paşa’nın gözdağı ile başladı”, **Hürriyet**, 14 Kasım 1998.

Elekdağ, Şükrü, “İki Buçuk Savaş Stratejisi”, **Milliyet**, 27.11.1994, s. 19.

Emiroğlu, Sema ve Çongar, Yasemin, “Cem’in BM’de ilk randevusu İran’la”, **Milliyet**, 22.09.1997, s. 16.

Er, Fatih “Alçak koltuk krizi”, **Hürriyet**, <http://www.hurriyet.com.tr/alcak-koltuk-krizi-13460832>, (E.T:08.12.2015).

Ergan, Uğur, “İsrail’le ilişki maslahatgüzar’a indi”, **Hürriyet**, 17.06.2010, <http://www.hurriyet.com.tr/israil-le-iliski-maslahatguzar-a-indi-15047818>, (E.T:08.12.2015).

Gürcanlı, Zeynep, “İsrail ile yumuşamaya bir adım daha”, **Hürriyet**, 20.12.2009, <http://www.hurriyet.com.tr/israil-ile-yumusamaya-bir-adim-daha-13255576>, (E.T:08.12.2015).

Güvenç, Duygu, “İki aşamalı plan devrede”, **Sabah**, 03.01.2009.

Ilıcak, Nazlı, “Türkiye barış sürecinde”, **Sabah**, 14.11.2007, <http://arsiv.sabah.com.tr/2007/11/14/haber,EB761E778F9042ED83015101E05089E9.html>, (E.T: 08.12.2015).

Kaya, Bayram, “Türkiye, AB ile Körfez ülkeleri arasında köprü oluyor”, **Zaman**, 09.07.2009

Kohen, Sami, “Denge Ayarı...”, **Milliyet**, 01.09.2000, s. 15.

-----, “İrak’la Buzlar Nasıl Eriyor?”, **Milliyet**, 30.10.2013.

-----, “İran ortak mı, rakip mi?”, **Milliyet**, 22.07.2015

Mesci, Evren, “Gül, İran ile AB arasında devrede”, **Sabah**, 21.04.2007.

-----, “AB-İran zirvesi Ankara’da yapıldı”, **Sabah**, 26.04.2007.

Oğur, Yıldırım, “Türkiye’de bir kelebek kanat çırpıtığında...”, **Türkiye Gazetesi**, 07.10.2013

Özdamar, Özgür, “Nükleer antlaşmaya Türkiye’nin bakışı ve İran ile ilişkiler”, **Milliyet**, 01.07.2015.

Öymen, Altan, “Stratejik Önemimiz ve Petrol”, **Milliyet**, 07.08.1990.

Özel, Soli, “Bağdat Seferi”, **Sabah**, 13.07.2008.

Pirinççi, Ferhat, “Rusya, Şam’a hayat öpücüğü verdi”, **Sputniknews**, 01.10.2015, http://tr.sputniknews.com/dunya_panorama/20151001/1018127688/rusya-sam-hayat-opucugu.html, (E.T: 06.12.2015).

Sanberk, Özden, “Çözüm Demokrasi ve Özgürlükte”, **Radikal**, 22.08.2006

Selvi, Abdülkadir, “İran Karayılan’ı Tuttu Bıraktı”, **Yeni Şafak**, 11.10.2011.

Tınç, Ferai, “Türkiye’yi geç anladık”, **Hürriyet**, 09.01.2004.

Türkmen, İlter, “Annapolis Konferansı: Havanda su dövmek mi?”, **Hürriyet**, 26.11.2017, <http://www.hurriyet.com.tr/annapolis-konferansi-havanda-su-dovmek-mi-7765114>, (E.T:08.12.2015).

Usta, Emrah, “Türkiye’nin yeni körfez politikası başarılı olacak mı?”, *Star Açık Görüş*, 18.07.2015.

Yanatma, Servet, “Kuzey Irak’la resmî temaslar başladı; Neçirvan Barzani, Türkiye’ye gelecek”, *Zaman*, 02.05.2008.

-----, “Tampon bölge, NATO gündemine hiç gelmedi”, *Zaman*, 10.10.2014, http://www.zaman.com.tr/dunya_tampon-bolge-nato-gundemine-hic-gelmedi_2249585.html, (E.T:06.12.2015).

Yetkin, Murat, “Genelkurmay’ın TRT-Şeş’e Bakışı”, *Radikal*, 28/02/2009.

“Ali Bozer istifa etti”, *Milliyet*, 12.10.1990.

“Uyarı gibi istifa”, *Milliyet*, 04.12.1990.

“Mumcu’nun katilleri İran’da Eğitim Gördü”, *Milliyet*, 11.08.1994, s. 19.

“Emeç’in tetikçisi yakalandı”, *Hürriyet*, 10.03.1996.

“Bagheri’yi protesto ettik”, 04.02.1997, *Milliyet*, s. 17.

“İstanbul’da İkinci Bagheri”, *Milliyet*, 06.02.1997, s. 16.

“Bagheri: Yalvardılar kaldım”, *Sabah*, 20.02.1997.

“Çevik Paşa’nın Başarısı”, *Sabah*, 06.05.1997.

“Kıvrıkoğlu sert”, *Hürriyet*, 14.10.1998.

“İran ile bahar havası”, *Hürriyet*, 12.02.2001.

“Irak’taki Türk heyeti Sistani’yi ziyaret etti”, *Hürriyet*, 20.11.2008.

“İran, Türkiye ve Brezilya’ya sözünü tuttu”, *Radikal*, 25.05.2010.

“Ahmedinecad Tahran Bildirisini savundu”, *CNN Türk*, 15.08.2010.

“Lafa Değil İcraata Baktık”, *Millî Gazete*, 26.05.2015.

TUTANAKLAR, PROGRAMLAR VE RAPORLAR

Neziroğlu, İrfan ve Yılmaz, Tuncer (Yay. Haz.), ***Türkiye Büyük Millet Meclisi, Koalisyon Hükümetleri, Koalisyon Protokolleri, Hükümet Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri***, TBMM Basımevi, Ankara, 2015.

AK Parti, ***Parti Programı: Ekonomi Anlayışımız***, http://www.akparti.org.tr/site/akparti/parti-programi#bolum_ (E.T: 24.11.15).

Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu, ***Filistin Ülke Bülteni***, Nisan 2014.

Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu, ***İran Ülke Bülteni***, Şubat 2015.

